نەسرۇللا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تەھرىرى ئابلىمىت سىدىق
مامۇت سابىت

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
1980 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى
1981 - يىل 2 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M7098.39
باھاسى: 0.60 يۈەن

تۇزگۇچىلدىن

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دىگەن بۇ كىتابنى 1963-
ۋە 1964 - يىللىرى يولداش مىر سۇلتان بىلەن ئىككىمىز تۇز-
گەن ھەم شىنجاڭ داشۇي تىل - ئەدەبىيات پاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر
تىل - ئەدەبىيات كەسپى ۋە خەنزۇ تىلى كەسپىدىكى ئوقۇغۇچى-
لارغا دەرس قىلىپ ئوتكەن. ئوقۇتۇش داۋامىدا قىسمەن تولۇق
لاندى ۋە تۇزىتىلدى. بۇ قېتىم تۇزۇش جەريانىدا تىلشۇناسلىق
نەزىرىيىسىگە ئائىت ئەسەرلەر ۋە قېرىنداش تىللارغا ئائىت ماتە-
رىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر مىللى ئورتاق تىلىنىڭ جانلىق
ۋە يازما شەكلىدىكى ئومۇمىي خاراكتېرلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى
بىر قەدەر تەپسىلى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتىم.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى نېخى تولۇق تەتقىق قىلىنغان
ساھە ئەمەس، نەزىرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتە ھەل قىلىشقا
تېگىشلىك مەسىلەر خېلى كوپ. مەن بۇ كىتابتا ئوتتۇرىغا
قويغان مۇھاكىمىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇستىدە ئېلىپ
بارغان دەسلەپكى ئىزلىنىشىمنىڭ نەتىجىسى. سەۋىيەمنىڭ
چەكلىك بولۇشى سەۋەبىدىن، كىتابتا خاتالىق - نۇقسانلارنىڭ
بولۇشى تەبىي. كىتابخانلارنىڭ ئوز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا
قويۇشىنى، تۇزىتىش - تولۇقلاش ھەققىدە پىكىر بېرىشىنى ئۈمىت
قىلىمەن.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باپ مۇقەددىمە 1
1 - § تىل ۋە ئۇنىڭ رولى 1
2 - § ئەدەبىي تىل ۋە دىالېكت 3
3 - § ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەزمۇنى 11
ئىككىنچى باپ فونېتىكا 13
4 - § فونېتىكا ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 13
5 - § فونېما 14
6 - § تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى ۋە تاۋۇش چىقىرىش 23
7 - § بوغۇم ۋە ئۇرغۇ 24
8 - § ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىك ئۆزگىرىشلەر 29
ئۈچىنچى باپ يېزىق 39
9 - § يېزىق ۋە ئۇنىڭ رولى 39
10 - § ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى ۋە قوللانغان يېزىقلىرى ھەققىدە 42
قىسقىچە چۈشەنچە
11 - § ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى 49
توتىنچى باپ لېكسىكولوگىيە 51
12 - § لېكسىكولوگىيە ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى... 51
13 - § سوز ۋە سوز مەنىسى 59
14 - § سوز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى 57
15 - § بىر مەنىلىك ۋە كوپ مەنىلىك سوزلەر 59
16 - § مەنىداش سوزلەر، قارىمۇ - قارشى مەنىلىك

سوزلەر، ئاھانگداش سوزلەر 61
17 - § ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋى 66
18 - § ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتى... 76
19 - § تۇراقلىق ئىبارىلەر 83
بەشىنچى باپ گىرامماتىكا ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 90
20 - § گىرامماتىكا ۋە ئۇنىڭ رولى ھەم ئوبيېكتى ... 90
21 - § ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى توغرىسىدا 92
ئالتىنچى باپ مورفولوگىيە 97
22 - § مورفولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە 97
23 - § سوز ۋە ئۇنىڭ مەنىلىك بولەكلىرى 98
24 - § گىرامماتىكىلىق مەنە، گىرامماتىكىلىق شەكىل
ۋە گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە 101
25 - § ئۇيغۇر تىلىدىكى گىرامماتىكىلىق ئۇسۇل 106
26 - § ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنىڭ قۇرۇلۇشى 108
27 - § ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنى تۇركۈمگە بولۇش
پرىنسىپى 116
يەتتىنچى باپ ئىسىم 119
28 - § ئىسىم ھەققىدە چۈشەنچە 119
29 - § ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ
قوللىنىلىشى 121
30 - § ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ
قوللىنىلىشى 124
31 - § ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ
قوللىنىلىشى 125
سەككىزىنچى باپ سۈپەت 126
32 - § سۈپەت ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 136
33 - § سۈپەت تۈرلىرى 137
34 - § سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 139
توققۇزىنچى باپ سان 140

§ - 35 سان ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 144
§ - 36 سانلارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 145
37 سانلارنىڭ تۈرى 149
§ - 38 بىر سانىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى 151
ئونىنچى باپ ئالماش 152
§ - 39 ئالماش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 152
§ - 40 ئالماشلارنىڭ تۈرى 154
ئون بىرىنچى باپ پېئل 161
§ - 41 پېئل ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 161
§ - 42 پېئللارنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز كاتېگورىيىسى 164
§ - 43 پېئللارنىڭ شەخس - سان كاتېگورىيىسى 165
§ - 44 پېئللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 166
§ - 45 پېئللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى 175
§ - 46 پېئللارنىڭ راي كاتېگورىيىسى 176
§ - 47 پېئللارنىڭ تۈس (قىياپەت) كاتېگورىيىسى .. 188
§ - 48 شەخسسىز پېئللار 191
§ - 49 تولۇقسىز پېئللار ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ... 198
ئون ئىككىنچى باپ رەۋىش 201
§ - 50 رەۋىش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 201
§ - 51 رەۋىشلەرنىڭ تۈرلىرى 205
ئون ئۈچىنچى باپ يارەمچى سوزلەر 211
§ - 52 يارەمچى سوزلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى 211
§ - 53 يارەمچى سوزلەرنىڭ تۈرلىرى 212
ئون تۆتىنچى باپ ئىملىق سوزلەر ۋە ئۇندەش سوزلەر ... 222
§ - 54 ئىملىق سوزلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ... 222
§ - 55 ئۇندەش سوزلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ... 226
ئون بەشىنچى باپ سىنتاكسىس ھەققىدە چۈشەنچە 230
§ - 56 سىنتاكسىس ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 230

§ - 57 جۇملە ۋە ئۇنىڭ رولى 232
§ - 58 ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۇملە تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ
تەرەققىياتى 235
§ - 59 جۇملە تۈرلىرى 238
ئون ئالتىنچى باپ ئاددى جۇملە سىنتاكسىسى 248
§ - 60 ئاددى جۇملە ۋە ئۇنىڭ رولى 238
§ - 61 جۇملىدە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش
يوللىرى 249
§ - 62 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرى 255
ئون يەتتىنچى باپ جۇملە بولەكلىرى 259
§ - 63 جۇملە بولەكلىرى ھەققىدە چۈشەنچە 259
§ - 64 جۇملىنىڭ باش بولەكلىرى 260
§ - 65 جۇملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى 266
66 - جۇملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى 277
§ - 67 جۇملىنىڭ كېڭەيگەن بولەكلىرى 278
§ - 68 جۇملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىۋى 279
ئون سەككىزىنچى باپ جۇملە بىلەن گىراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر 290
§ - 69 جۇملە بىلەن گىراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق
سوزلەر ھەققىدە چۈشەنچە 290
§ - 70 قاراتما سوز 291
§ - 71 قىستۇرما سوز 292
§ - 72 ئۇندەش سوز 294
ئون توققۇزىنچى باپ ئاددى جۇملىنىڭ تۈرلىرى 295
§ - 73 يىغىق ۋە يېيىق جۇملە 295
§ - 74 ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز جۇملە 296
§ - 75 تولۇق ۋە تولۇقسىز جۇملە 298
يىگىرمىنچى باپ مۇرەككەپ جۇملە ھەققىدە چۈشەنچە ... 300
§ - 76 مۇرەككەپ جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى ... 300

§ - 77 مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈزۈلۈش شەكىللىرى ... 302
§ - 78 مۇرەككەپ جۇملىلەرنىڭ تۈرلەرگە بولۇنۈشى 303
يىگىرمە بىرىنچى باپ تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە 304
§ - 79 تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 304
§ - 80 تەڭداش مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈرلىرى 305
يىگىرمە بىرىنچى باپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملە ... 310
§ - 81 بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 310
§ - 82 بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈزۈلۈشى ... 311
§ - 83 بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈرلىرى ... 313
يىگىرمە ئىككىنچى باپ ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە 317
§ - 84 ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 317
§ - 85 ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈرلىرى 318
يىگىرمە تۆتىنچى باپ كۆچۈرمە ۋە ئۇزلىشتۇرمە جۇملە ... 321
§ - 86 كۆچۈرمە جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 321
§ - 87 ئۇزلىشتۇرمە جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى ... 322
يىگىرمە بەشىنچى باپ تىنىش بەلگىلىرى 325
§ - 88 تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ رولى 325
§ - 89 ئۈيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى 326

بىرىنچى باپ مۇقەددىمە

1- § تىل ۋە ئۇنىڭ رولى

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ موھىم ئالاقە قورالى، چۈنكى ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى تىل ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىنسانلار تىل ئارقىلىق بىر بىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرىدۇ، بىر بىرىنى چۈشىنىدۇ.

تىل ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قورالى سۈپىتىدە پۈتكۈل جەمىيەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ پۈتكۈل جەمىيەت ئەزالىرى ئۇچۇن ئورتاق بولغان ۋە جەمىيەت ئۇچۇن بىرلىككە كەلگەن ئىجتىمائى ھادىسە. ھەر بىر ئىجتىمائى كوللىكتىپنىڭ ئوزىگە خاس تىلى بولىدۇ. شۇ كوللىكتىپقا مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ قانداق ئىجتىمائى تۇزۇملەردە ياشىشىدىن ۋە قانداق سىنىپقا مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئۇلار مەلۇم بىر ئورتاق تىلدا پىكىر ئالماشتۇرىدۇ ۋە بىر بىرى بىلەن ئالاقە قىلىشىدۇ. شۇڭا تىل باشقا ئىجتىمائى ئى ھادىسىلەرگە (بازىس، ئۇستقۇرۇلما ۋە باشقىلارغا) ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر خىل ئىجتىمائى ھادىسە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تىل ئالاھىدە بىر ئىجتىمائى ھادىسە بولۇش بىلەن ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۇرەش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغان ۋاستە. چۈنكى ئىنسانلار ئوزلىرىنىڭ كوللىكتىپ ئەمگەكلىرىدە پەقەت تىل ئارقىلىق بىر بىرىگە ماسلىشىپ ئىشلەيدۇ؛ تىل بولمىسا مايدىكەن، ئىنسانلار جەمئىيەتنى تەرەققى قىلالمايدۇ، ھەتتا مەۋجۇت بولۇپمۇ تۇرالمايدۇ. تىل ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئەڭ مۇھىم ئاساسلارنىڭ بىرى. بۇ ھەقتە

يولداش ستالىن مۇنداق دەيدۇ: "پىكىر ئالماشتۇرۇش ھەمىشە ئىنتايىن زورۇر بولۇپ تۇرىدۇ، چۈنكى پىكىر ئالماشتۇرۇش بىۋاسىتە، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى كۈرەشلىرىدىكى، زورۇر بولغان ماددى ئىشلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشلەردىكى ئورتاق ھەركەتنىڭ تەرتىپكە سېلىش مۇمكىن ئەمەس، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدە مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس، ئۇ ھالدا، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇزۇنىغۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، پۈتۈن جەمىيەت ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان تىل بولمىسا، جەمىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان تىل بولمىسا، جەمىيەت ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىدۇ، يىمىرىلىدۇ ۋە جەمىيەت بولۇپ تۇرالمايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تىل ھەم ئالاقىلىشىش قورالى، ھەم جەمىيەتنىڭ كۈرەش قىلىش ۋە تەرەققى قىلىش قورالى."*

ئۇيغۇر تىلىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇنلا پىكىر ئالماشتۇرىدىغان، بىر بىرىنى چۈشىنىدىغان ئورتاق ئالاقە قورالى. ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە تىل بولۇپ، ئەنە شۇ ئۇزاق تارىخ جەريانىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ، ئۇزۇنلا ئالاقىلىشىش ۋاستىسى بولۇش رولىنى جارى قىلىپ كەلدى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتۈن تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئۇزلۇكسىز ئالماشتۇرۇشقا، بىر بىرىنى چۈشىنىشىگە، شۇنداق قىلىپ جەمىيەتنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا ئاساس بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ غەربىي ھون تارمىغى ئىچىدىكى قارلۇق تىللىرى تۈركۈمىگە كىرىدۇ. رەسمىي يېزىقتىن پايدىلانغان دەۋردىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىگىنى بىلىشكە ئاجىز-

---

*ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 30 - بەت.

مىز. ھازىرغىچە تېپىلغان يادىكارلىقلار ئاساسىدا چەتئەللەردىكى
ۋە مەملىكىتىمىزدىكى تۈركشۇناسلارنىڭ پەرەزلىرى بويىچە، ئۇيـ
غۇرلارنىڭ رەسمىي يېزىقتىن پايدىلانغاندىن بۇيانقى دەۋرلەردە
كى تىلىنى ئۇزۇنىمىڭ بېسىپ ئوتكەن تارىخىي جەريانلىرىغا قا-
راپ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى، ئوتتۇرا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى، يېڭـ
قىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دە-
گەن توت دەۋرگە بولۇش مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇـ
سۇسىيەتلىرى قەدىمقى تۈرك رۇنىك يېزىقى (ئورخۇن - يەنسەي
يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) يادىكارلىقلىرىدا، ئوتتۇرا قەدىمقى
ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىقى ۋە بىر قىسىم ئەرەپ يېزىقى يادىكارلىقلىرىدا، يېڭىقى زامان
ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى 13 - 14 - ئەسىرلەردىن تا بۈگۈنگە
ئەسرىمىزگىچە بولغان ئەرەپ يېزىقى يادىكارلىقلىرىدا كورۇلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنە شۇ 3 خىل تارىخىي دەۋر-
دىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بولۇپمۇ يېڭىقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تە-
رەققىياتى جەريانىدا مەركىزىي دىالېكت ۋە ئورۇمچى تەلەپپۇزى
ئاساسىدا شەكىللەنگەن مىللىي ئەدەبىي ئورتاق تىل. شۇڭا ھا-
زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئەنە شۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە
كى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققى قىلىشى نەتىجىسىدە،
ئۇيغۇر خەلقى مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشكە يۈز تۇتقان دەۋردە
مىللەتنى تەشكىل قىلغۇچى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە
شەكىللەنگەن مىللىي ئورتاق تىل دەيمىز. دېمەك، ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسرلەر داۋامىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان
ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ يۇقۇرى شەكلى سۈپىتىدە شەكىللەنگەن
ۋە قېلىپلاشقان مىللىي ئەدەبىي تىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2 - § ئەدەبىي تىل ۋە دىالېكت

تىلنىڭ ۋاستىلىك رولى ئۇتۇق تاۋۇشلىرى ۋە يېزىق ئارقىلىق
ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەدە-
بىي جانلىق تىل ۋە ئەدەبىي يېزىق تىلى دېگەن ئىككى شەكىلنى

ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ جانلىق شەكلى نۇتۇق ۋە سوھبەتلەر-
دە، رادىيو، كىنو - تىياتىرلاردا، ئوقۇتۇش - ئوقۇش ئىشلىرىدا
قوللىنىلىۋاتقان شەكلى؛ يېزىق شەكلى بولسا، يېزىقتا بىرلىككە كەل-
تۈرۈلۈپ مۇقىملاشتۇرۇلغان، مەدەنىي - ماۋارىپ، نەشرىيات ۋە يېزىق-
چىلىق ئىشلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان شەكىلدىن ئىبارەت. ھازىرقى زا-
مان ئۇيغۇر تىلىنىڭ جانلىق شەكلى بىلەن يېزىق شەكلى تارىخ-
تىكى ھەر قانداق دەۋرگە نىسبەتەن بىرلىككە كەلمەكتە ھەم قې-
لىپلاشماقتا. ئۇ ھازىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە دىالېكتلىرىغا ئوزۇ-
لىڭ ئىجابىي تەسىرىنى كۆرسەتمەكتە.

فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراممماتىكا جەھەتلەردە ئۇزۇنگە خاس ئايە-
رىم خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن مىللىي ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىپ تۇرە-
دىغان رايون خاراكتېرلىق پەرلىك تىل دىالېكت دېيىلىدۇ.

ئازاتلىقتىن بۇيانقى ئىككى قېتىملىق (1956 - ۋە 1959 - يىل-
لىرى) تەكشۈرۈلگەن ئۇيغۇر تىلى دىالېكتلىرىغا ئائىت ماتېرىيال-
لارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىالېكتلىرىنى بەلگىلەشتە فو-
نېتىك پىرىنسىپنى ئاساس قىلىش مۇۋاپىق. چۈنكى سوزلەرنىڭ
لېكسىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن دىالېكت
رايونلىرى بويىچە ئوخشىماسلىقى، ئەمەلىيەتتە، فونېتىكىغا تاقىلىدۇ.
شۇنىڭدەك دۇنيادىكى تۈركشۇناسلارنىڭ تۈركى تىللارنى فونېتىك
پىرىنسىپقا ئاساسەن بولگىنىگە ۋە خەنزۇ تىلى دىالېكتلىرىنى
فونېتىك پىرىنسىپ بويىچە بولگىنىگە قارىغاندىمۇ، ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلى دىالېكتلىرىنى فونېتىك پىرىنسىپ ئاساسىدا بەلگىلەش
تېخىمۇ مۇۋاپىق. بىر تىلنىڭ ياكى بىر دىالېكتنىڭ فونېتىكا قىس-
مى، ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ لېكسىكا ۋە گىراممماتىكا قىسمىدىن
ئايرىلىغان ھالدا ئۇزۇن ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالە-
مايدۇ، لېكسىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتـ
لەرمۇ فونېتىكا بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى موھىم فونېتىك خۇسۇسىيەت ھىساپلىنىدىغان
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلى-

شۇشى، تاۋۇشلارنىڭ تەسىرات قانۇنىيىتى ھەم ئايرىم تاۋۇشلار-
نىڭ نوۋەتلىشىش قانۇنىيىتى بويىچە قارىغاندا، ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىدا ئۇچ دىالېكت بار دېيىش مۇمكىن.

1. مەركىزىي دىالېكت

بۇ دىالېكت رايونىغا قومۇلدىن تارتىپ ئىلى، ئاقسۇغىچە بولغان رايونلار كىرىدۇ. بۇ دىالېكتنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى خېلى كۈچلۈك، يەنى سوزۇنىڭ باش بوغۇمىدا ئو (O)، ئۇ (Θ) كەلسە، كېيىنكى بوغۇملىرىدا ئۇ (ü)، ئۇ (u) كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئويۇن، ئوتۇك، قولۇم، كوزۇم، تويۇپ، كورۇپ.

ئىككىنچى، ق، ك، پ تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئارىسىدا كەلسە، ياندىش تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، جارانغلىق غ، گ، ۋ تاۋۇشلىرىغا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

ياتاق - ياتقى، يۇرەك - يۈرىگى، كىتاپ - كىتابى، قونۇاق قونۇقى، چىلەك - چىلىگى، ئىنقىلاپ - ئىنقىلابى.

ئۇچىنچى، بۇ دىالېكتتا ۋ بىلەن گ ئىسىم ئۆزىنىڭ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئۇۋال - ئۇگال، جۇۋا - جۇگا، ئەندۇۋا - ھاندۇگا، ھاۋانچا - ھاگانچا، ھالۋا - ھالگا.

تۆتىنچى، سوز بېشىدا (ئو (u)، ئۇ (ü)، ئى سوزۇق تاۋۇشلىرى ئىسىم ئالدىدا) كەلگەن ي، ژ ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

يۇلتۇز - ژۇلتۇز، يىل - ژىل، يۇرەك - ژۇرەك، يۇلغۇن - ژۇلغۇن، يىلقا - ژىلقا.

2. غەربى جەنۇبىي دىالېكت

بۇ دىالېكت رايونىغا قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىگە قاراشلىق كەڭ رايونلار كىرىدۇ. بۇ دىالېكتنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاجىز، سوزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى ئو (o)، ئۇ (ɵ) دىن كېيىن ئا، ئە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئويان، ئوتەك، قولام، كوزەم، تويۇپ، كورەپ، كوزەم.

ئىككىنچى، سوزۇق تاۋۇشلار ئارىسىدا كەلگەن ق، ك، پ تاۋۇشلىرى غ، گ، ۋ تاۋۇشلىرى بىلەن تۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن.

ژۇرنكى، كىتىپى، چىلىكى، ياتىقى، مەكتىپى، پىچىقى.

ئوچىنچى، ۋ تاۋۇشى گ تاۋۇشى بىلەن تۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

جۇۋا، ھاۋانچا، ئاۋال، ھالۋا.

تۆتىنچى، سوز بېشىدا (ئو (u)، ئۇ (ü)، ئى لەرنىڭ ئالدىدا) ئاساسەن، ژ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ژىلان، ژىلقا، ژىلتىز، ژۇرەك، ژىل.

بەشىنچى، بەزى بىر بوغۇملۇق سوزلەردە ئو (ɵ) ئەمەس، ئو (o)، ئۇ (ü) ئەمەس، ئۇ (u) قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

گور (gor)، گوش (gox)، گۈل (gul).

ئالتىنچى، بەزى سوزلەردە ئا، ئە تاۋۇشلىرىدىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن ل تاۋۇشى ئوزىدىن كېيىن كەلگەن م نىڭ تەسىرى بىلەن، م غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئال ـ ئاما، كەل ـ كەمە، قىل ـ قىما، سال ـ سامما.

6. لوپنۇر دىالېكتى

لوپنۇر دىالېكتى ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن ئالاھىدىرەك دىالېكت بولۇپ، بۇ دىالېكت رايونىغا لوپنۇر ناھىيىسىگە قاراشلىق رايونلار كىرىدۇ. بۇ دىالېكتنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ناھايىتى كۈچلۈك. سوزۇنىڭ 4 - ، 5 - ، 6 - بوغۇملىرىدىمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: قوي - قويمو - قويموغون - قويموغونلور، كورەوگونلور - كورەوگونلورنو.

ئىككىنچى، سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن ق، ك، پ تاۋۇشلىرى مەركىزىي دىالېكتقا ئوخشاش ئاجىزلىشىپ، جاراڭلىق غ، گ، ۋ غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: ياتاغى، چىلەگى، كىتاۋى، ئۇرۇغۇ (ئۇرۇغى).

ئۈچىنچى، ۋ نىڭ ئورنىغا گ نى قوللىنىش خۇددى تۇرپان، قۇمۇل شىۋىلىرىدىكىدەك كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: ئاگا (ھاۋا)، گادە (ۋەدە)، ئاگال (ئاۋال).

تۆتىنچى، بۇ دىالېكتتا ي نىڭ ئورنىدا ژ نى ئىشلىتىش ئەھۋالى يوق.

بەشىنچى، بۇ دىالېكتتا ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى تەسراتى كۈچلۈك. شۇڭا بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى ئون نەچچە خىلغا بارىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇك - مۇشۇككۇ (مۇشۇكنىڭ)، ئوق - ئوققۇ (ئوقنىڭ)، ئىشىك - ئىشككى (ئىشىكنىڭ)، مىق - مىققى (مىخنىڭ)، كول- كوللۇ (كولنىڭ)، تال - تاللى (تالنىڭ)، تاك - تاككى (تاغ نىڭ)، مىس - مىسسى (مىسنىڭ)، يولۋاز - يولۋازۇ (يولۋاس نىڭ)، جان - جاننى (جاننىڭ).

يۇقۇرقى مىسالىلاردا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى 10

خىل بولۇپ كەلگەن.

يۇقۇرقىلار ئۈيغۇر تىلى دىالېكتلىرىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى. ئۈيغۇر تىلى دىالېكتلىرىنىڭ گىراممىتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى پەرقى يوق دېيەرلىك. شۇنداقتىمۇ ئايرىم دىالېكت ۋە شۆبىلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئوزۇكە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى قىسقىچە كورسىتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ.

گىراممىتىكا جەھەتتىكى پەرق

1. لوپنۇر دىالېكتىدا ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ پەرقى يوق. باشقا دىالېكت ۋە شۆبىلەردە بولسا پەرقلىق مەسىلەن:

لوپنۇر دىالېكتىدا	باشقا دىالېكت ۋە شۆبىلەردە
ئورمۇنۇ كۆنۈ	ئورمىنىڭ كۆنى
ئورمۇنۇ ئورۇپ	ئورمىنى ئورۇپ
ئاشتى تۇزۇ	ئاشنىڭ تۇزى
ئاشتى ئەتىپ	ئاشنى ئېتىپ
تاۋۇزۇ ئۇرۇغۇ	تاۋۇزنىڭ ئۇرۇغى
تاۋۇزۇ ئالىپ	تاۋۇزنى ئېلىپ

2. لوپنۇر دىالېكتىدا پېئىللارنىڭ 3 - شەخس بىرلىك ۋە كوپلۈك قوشۇمچىسى پەرقلىق. باشقا دىالېكت ۋە شۆبىلەردە بولسا پەرقسىز. مەسىلەن:

لوپنۇردا	باشقا دىالېكت ۋە شۆبىلەردە
بالا بارادۇ	بالا } بارىدۇ
بالالار بارادۇلەر	بالىلار }
قىز ئالدى	قىز } ئالدى.
قىزلار ئالدىلەر	قىزلار }

3. پېئىللارنىڭ زامان شەكىللىرىدە دىالېكت ۋە شۆبىلەر ئارا قىسمەن پەرقلەر مەۋجۇت. بۇخىل پەرق تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، فونېتىك جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

خوتەن شۇبسىدە	لوپنۇردا	مەركىزىي دىالېكتتا
بايتمە	بارادىمەن	باريمەن
توسۇتمىز	توسۇدىۋىنز	توسمىز
ئۇيتتو	ئۇرادۇر	ئۇرىدۇ

لېكسىكا جەھەتتىكى پەرق

1956 - يىلقى تىل تەكشۈرۈشتە 4600 گە يېقىن سوزنى ئاساس قىلىپ، دىالېكتلار ئارا لېكسىكا جەھەتتىكى پەرق تەكشۈرۈلگەن ئىدى. مۇتلەق كوپ ساندىكى سوزلەر ھەممە دىالېكت ۋە شۇبلەردە ئوخشاش بولغاندىن تاشقىرى، ناھايىتى ئاز سانداكى سوزلەر قىسمەن دىالېكت ۋە شۇبلەردە ئوخشمايدىغانلىقى ئېنىقلاندى. مەسىلەن:

لوپنۇردا	ئەدىبىي تىلدا
ئىنى	ئانا - ئاپا
شاك	ماتا
تاق	شىمال
قاراشقۇ	بورە
قاغناق	ئىلگەك

خوتەن شۇبسىدە	ئەدىبىي تىلدا
خايەت (خارەت)	ياغاچچى
بوزچى	باپكار
زىدەك	سەۋزە
خام	ماتا
پوتىكىكان	چەيزە (پىدىگەن)

ئومۇمەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىالېكتلىرى ئارىسىدىكى پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس. بولۇپمۇ مەركىزىي دىالېكت بىلەن غەربىي - جەنۇبىي دىالېكت ئوتتۇرىسىدا لېكسىكا، گىرامماتىكا جەھەتتىكى پەرق يوق دېيەرلىك. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، دىالېكتلار ئارا

پەرق تەدرىجى ئازىيىپ بارىدۇ. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ ئىجابى تەرىپلىرى بىلەن ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىپ، بارا - بارا يوقىلىپ كېتىدۇ. ھازىر خەلق ئاممىسىنىڭ ئوز دىالېكت خۇسۇسىيەتلىرىدىن چەتنەپ ئەدەبىي تىلنى ئۆگىنىشكە ۋە ئىگەللەشكە بولغان ئىنتىلىشى بۇ ئۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئازاتلىقتىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي جەھەتلەردە زور يۇكسىلىشىگە ئېرىشىشى نەتىجىسىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ھەر جەھەتتىن، بولۇپمۇ لۇغەت تەركىۋى جەھەتتىن زور ئوزگىرىش ھاسىل قىلدى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوز فوندى ئاساسىدا ياسالغان سوز ۋە ئاتالغۇلاردىن باشقا، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان يېڭى سوز - ئاتالغۇلار ئارقىلىق ئوزىنى بېيىتىپ، ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇردى، ئۇيغۇر تىلىدا يېڭىدىن پەيدا بولغان سوزلەر كونىرىغان سوزلەرگە قارىغاندا ناھايىتى كوپ سانىنى تەشكىل قىلدۇ، بۇ سوز - ئاتالغۇلار سانائەت، يېزا ئىگىلىگى، پەن - تېخنىكا ۋە ھەربىي ئىشلار قاتارلىق ساھەلەردە ئىشلىتىلىدىغان سوز ۋە ئاتالغۇلاردىن ئىبارەت. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى گىرامماتىكىسىنىڭ، بولۇپمۇ جۇملە قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىمۇ خېلى كوزگە كورۇنەرلىك بولماقتا. خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان تۇرلۇك ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە ۋە نەشر قىلىش جەريانىدا ئەدەبىي تىلىمىزدىكى ئاددى ۋە مۇرەككەپ جۇملە شەكىللىرى خېلى بېيىدى. شۇنداق قىلىپ، ئەدەبىي تىلىمىز ئەڭ ئىنچىكە چۇشەنچىلەرنى ۋە چوڭقۇر ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى.

شۇنىمۇ كورسىتىپ ئوتۇش زورۇركى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ھەممە جەھەتتىن كامالەتكە يەتتى، ئۇنىڭدا ھەل قىلىشقا، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە يوق دېگىلى بولمايدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئونېتىكا، لېكسىكا، گىرامماتىكا جەھەتلىرى

ردە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلەر خېلى كوپ. شۇڭا بىز تىل - يېزىق خادىملىرى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى داۋاملىق يېڭى سەۋىيىگە كوتىرىشىمىز لازىم.

3-§ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەزمۇنى

ھەرقانداق تىل فونېتىكا، لېكسىكا، گىراممىاتىكىدىن ئىبارەت 3 قىسىمدىن تەركىپ تاپىدۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىمۇ شۇنداق.

ھەرقانداق تىل تىل تاۋۇشلىرى ئىارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ، شۇڭا تىل تاۋۇشلىرى تىلنىڭ ماددى پوستى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ھەرقانداق تىلنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىك سېستىمىسى بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا قىسمىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك سېستىمىسى ۋە فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرى، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىكى فونېتىك ئۆزگىرىش، ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ تۇزۇلۇش شەكىللىرى قاتارلىق جەھەتلەردىن مەلۇمات بېرىلىدۇ. يېزىق قىسمىدا بولسا ئۇيغۇرلار قوللانغان يېزىقلار ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مەلۇمات بېرىلىدۇ.

بىر تىلدىكى بارلىق سوزلەرنىڭ يىغىندىسى شۇ تىلنىڭ لېكسىكىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا لېكسىكا تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسى باي بولۇپ، ئۇنىڭ تەركىۋىدە ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي سوزلەر، ئۇيغۇر خەلقى بېسىپ ئوتكەن تارىخىي جەريانلاردا خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر بار. لېكسىكا قىسمىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئومۇمى خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىدۇ.

گىراممىاتىكا تىلنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى يەنى سوزلەر-

نىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش ھەم سوزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدە-
قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىتىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامـ
ماتىكىسى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا
ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفولوگىيىلىك ۋە سىنتاكسىسلىق قائىدە-
قانۇنىيەتلەر ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىدۇ.

ئىككىنچى باپ فونېتىكا

§-4 فونېتىكا ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

فونېتىكا گرىكچە phonetikos يەنى تاۋۇش دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. ھازىر بىزنىڭ تىلشۇناسلىقىمىزدا كونكرېت تىل تاۋۇشلىرى ۋە تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدىكى ئىلىم دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ.

فونېتىكا مەلۇم بىر تىلنىڭ فونېتىك سىستېمىسى، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى، شۇ تىلدا فونېما بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان تاۋۇشلار، تاۋۇش ۋاريانتى، تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى، فونېتىك ئۆزگىرىشلىرى ۋە بوغۇم تۈزۈلۈش قائىدىلىرى قاتارلىق جەھەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

تىل ھەققىدىكى ماركسىزىم قاراش تىلنى توغرا تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن توغرا پايدىلىنىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ماركسىزىم: "تارىختا ئوزۇنىڭ تاۋۇشلۇق تىلى بولمىغان ھېچقانداق بىر ئىنسانىيەت جەمئىيتى — مەيلى ئۇ ئەڭ قالاق جەمئىيەت بولسۇن — بولغان ئەمەس..... تاۋۇشلۇق تىل ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىلەرنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا، جەمئىيەت تۈزۈلۈشىگە، ئوز تەپەككۇرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشىغا، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈيۇشتۇرۇشىغا، تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن غەلىبىلىك ئۇرۇش قىلىشىغا ھەمدە ھازىرقى ۋاقىتتا بىز قولغا كەلتۈرگەن تەرەققىياتقا يېتىشىگە يارىدەم بەرگەن كۈچلەرنىڭ بىرى"* دەپ قارايدۇ. مانا بۇنىڭدىن تىل تاۋۇشلىرىنىڭ غايەت

* ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىرى». مىللەتلەر نەشرىياتى 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 64 - 65 - بەتلەر.

ژور رولنى چۇشىنىشكە بولىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرى — تىلنىڭ ماددى پوستى، چۈنكى تىلنىڭ ئاساسىي ھىساپلىنىدىغان ئاساسىي لۇغەت فوندى بىلەن گىراممىاتىكىلىق قۇرۇلۇشى ھەمدە تىلدا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئوينايدىغان لۇغەت تەركىۋىدىكى بارلىق سوزلەر تىل تاۋۇشلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىسىز ھەرقانداق سوزنىڭ، ھەرقانداق گىراممىاتىكىلىق ھادىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا تىل تەتقىقاتىدا تىلنىڭ لېكسىكىسى بىلەن گىراممىاتىكىسىنى تەتقىق قىلىش قانچە مۇھىم بولسا، تىلنىڭ ماددى پوستى بولغان فونېتىكىنى تەتقىق قىلىشمۇ شۇنچە مۇھىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر تىلنىڭ باشقا قىسىملىرىنى ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن ئاۋال شۇ تىلنىڭ فونېتىكا قىسمىنى ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ فونېتىك سېستىمىسى بىلەن تونۇشۇش تېخىمۇ مۇھىم.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك سېستىمىسى، تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى، فونېما بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان تاۋۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋاريانتلىرى، تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشىنى قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى ھەم تۇرلۇك فونېتىك ئوزگىرىش لىرى، بوغۇم تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىق جەھەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

§ 5 - فونېما

بىر تىلدىكى سوزلەرنىڭ مەنىسىنى ۋە گىراممىاتىكىلىق شەكىللىرىنى پەرقلەندۈرۈشتە ئاساس بولىدىغان تىل تاۋۇشلىرى فونېما دەپ ئاتىلىدۇ.

سوزلەرنىڭ مەنىسىنى ۋە گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنى پەرقلەندۈرۈشتە ئاساس بولالمايدىغان تىل تاۋۇشلىرى ۋاريانت دەپ ئاتىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان تاۋۇشلارنىڭ سانى خېلى كوپ بولسىمۇ، لېكىن بۇلاردىن فونېمىلىق رولىغا ئىگە تاۋۇشلار ئوتتۇز، بۇلارنىڭ سەككىزى سوزۇق تاۋۇشلار، قالغانلىرى ئۇزۇك تاۋۇشلار.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئا، ئو (o)، ئو (ɵ)، ئۇ (u)، ئۈ (ü)، ئە، ې، ئى لاردىن ئىبارەت. سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا توسالغۇغا ئۇچرىمايدۇ ۋە ئۇنلۇك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلار سوز مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈشتە مۇھىم رولغا ئىگە. مەسىلەن: ئات، ئوت (ot)، ئوت (ɵt)، ئۈت (utti)، ئەت، ئىت ... دېگەن سوزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈشتە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرىمىز.

ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرى تەرىپىدىن تۇرلۇك توسقۇنلۇققا ئۇچراپ، ئۇنسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار 22. ئۇلار ب، د، گ، ك، خ، ج، ل، م، ن، پ، چ، ر، س، ت، ۋ، ش، ي، ز، ك، ھ، غ، ق لاردىن ئىبارەت. ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۇنسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، تەلەپپۇز قىلغاندا، تەبىي ھالدا سوزۇق تاۋۇش قوشۇلىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلارمۇ خۇددى سوزۇق تاۋۇشلارغا ئوخشاش، سوزلەرنىڭ مەنىسىنى ۋە گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە. مەسىلەن: يات، سات، قات، كات، تات، مات، شات ..... دېگەن مىساللاردا باشتىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ، ئات، ئال، ئاز، ئاچ، ئاق، ئاش، ئاي دېگەن سوزلەردە سوز ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ مۇشۇ سوزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈشتە ئاساس بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز.

1. سوزۇق فونېمىلارنىڭ بولۇنۇشى ۋە ئۇلار ئۈستىدە قىسقىچە تەھلىل

بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى ئالدىنقا سوزۇلسا، بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى ئارقىغا تارتىلىدۇ. تىل ئۇچىنىڭ مانا مۇشۇنداق ھەرىكىتىگە ئاساسەن، سوزۇق تاۋۇشلار ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ:

1) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى

ئە، ئو (ɵ)، ئۇ (ü) ، ې، ئى سوزۇق تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل بىرئاز ئالدىنقا سوزۇلىدۇ. شۇڭا بۇنداق سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

2) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى

ئا، ئو (o)، ئۇ (u) سوزۇق تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل بىرئاز ئارقىغا تارتىلىدۇ. شۇڭا بۇنداق سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، لەۋنىڭ (كالىپۇكنىڭ) ھەرىكىتى ھەرخىل بولىدۇ. شۇڭا لەۋنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ، سوزۇق تاۋۇشلار ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار

ئو (o)، ئو (ɵ)، ئۇ (u)، ئۇ (ü) لەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، لەۋ ئالدىنقا سوزۇلۇپ يۇمۇلاقلىشىدۇ، شۇڭا بۇلار لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

2) لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار

ئا، ئە، ې، ئى لەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، لەۋ ئەسلى ھالىتىنى ساقلايدۇ. شۇڭا ئۇلار لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى ھەرخىل بولىدۇ. شۇڭا ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىگە قاراپ، سوزۇق تاۋۇشلار تۆت تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش

ئا تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز چوڭ ئېچىلىدۇ. شۇڭا بۇ تاۋۇش ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش دېيىلىدۇ.

2) يېرىم ئوچۇق تاۋۇش

ئە تاۋۇشىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز چوڭراق ئېچىلىدۇ. شۇڭا بۇ تاۋۇش يېرىم ئوچۇق تاۋۇش دېيىلىدۇ.

3) يېپىق سوزۇق تاۋۇش

ئۇ (u)، ئۈ (ü)، ئى تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز كىچىك ئېچىلىدۇ. شۇڭا بۇلار يېپىق سوزۇق تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

4) يېرىم يېپىق سوزۇق تاۋۇش

ئو (o)، ئۆ (ө)، ې تاۋۇشلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولۇنۇشىنى

كۆرسىتىش جەدۋىلى

ئەۋ ھالىتىگە قارىپ / تىل ھەرىكىتىگە قارىپ / ئېغىزنىڭ ئېچىلىش قارىپ دەرىجىسىگە	ئەۋلەشكەن		ئەۋلەشمىگەن	
	تىل ئالدى	تىل كەينى	تىل ئالدى	تىل كەينى
ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش			ئا	
يېرىم ئوچۇق سوزۇق تاۋۇش			ئە	
يېرىم يېپىق سوزۇق تاۋۇش	ئۆ(ө)	ئو (o)	ې	
يېپىق سوزۇق تاۋۇش	ئۈ (ü)	ئۇ (u)	ئى	

كىچىكرەك ئېچىلىدۇ، شۇڭا بۇلار يېرىم يېپىق سوزۇق تاۋۇشلار دەيىلىدۇ.

ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى قانچە چوڭ بولسا، تىل ئورنى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ؛ ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى قانچە كىچىك بولسا، تىل ئورنى شۇنچە يۇقۇرى بولىدۇ. شۇڭا، ئادەتتە، يېپىق سوزۇق تاۋۇشلار يۇقۇرى سوزۇق تاۋۇش، ئوچۇق سوزۇق تاۋۇشلار تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئى، ې فونېمىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھات:

1) ئۇيغۇر تىلىدىكى ئى سوزۇق تاۋۇشى تاۋۇش ئورنى جەھەتتىن تىل ئالدى ياكى تىل ئالدىراق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىللە كەلگەندە، ئوزۇنىڭ تىل ئالدى تاۋۇشلۇق خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالسىمۇ، لېكىن تىل ئوستى ياكى تىل كەينى ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن بىللە كەلگەندە، خەلقارا تىرانسكرىپسىيىدىكى ئارا سوزۇق تاۋۇش i گە مايىل ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: قىر، قىز، خىل، سىكىل.

ئى سوزۇق تاۋۇشنىڭ مۇنداق ئىككى تەرەپلىمىلىك خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، ئى تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سوزلەرگە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى بويىچە ئىككى خىل مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: بىلىم - بىلىمگە، كىم - كىملەر، ئىچ - ئىچكەن دېگەندەك ئوخشاش سوزلەرگە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار؛ قىل - قىلما، قىر - قىرغا، قىز - قىزلار، قىش - قىشلا دېگەندەك ئوخشاش سوزلەرگە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ.

2) ې فونېمىسى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، تەلەپپۇز قىلغاندا، تىل ئۇچى ئالدىنقا سوزۇلىدۇ، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى "ئە" گە قارىغاندا كىچىكرەك بولىدۇ. بۇ فونېما ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇملىرىدا كەلمەيدۇ، بىر بوغۇملۇق سوزلەردىمۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر تىلى تارىخىدىن قارىغاندا، ې

فونېمسنى «ئا» ياكى «ئە» نىڭ ئاجىزلىشىشىدىن شەكىللەنگەن يېڭى فونېما دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

قەدىمدە	ھازىر
ئايىق	ئېيىق
ياڭرىم	يېڭرىم
بالىغ	بېلىق
ئاڭرىغ	ئېڭرىق
چەچەك	چېچەك
كەلىن	كېلىن

بۇ فونېما ئادەتتە ئارا ياكى ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

2. ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ بولۇنۇشى ۋە ئۇلار ئۈستىدە قىسقىچە تەھلىل

ئۈزۈك فونېمىلار چىقىش ئورنى ۋە چىقىش ئۇسۇلى جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بولۇنىدۇ:

بىرىنچى، ئۈزۈك فونېمىلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمىنىڭ توسالغۇغا ئۇچرىغان ئورنىغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك 7 تۈرگە بولۇنىدۇ:

1) ب، پ، م، ۋ فونېمىلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى قوش كالپۇكنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇلار قوش كالپۇك تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

2) د، ت، ن، ل، ر، س، ز فونېمىلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى تىل ئۇچى ئالدى بىلەن تىل ئۇچى ئوتتۇرىسىنىڭ چىش مىلكىگە يېقىنلىشىشى ئارقىلىق توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇلار تىل ئۇچى تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

3) ج، چ، ش فونېمىلىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى تىل ئالدىنىڭ يۇقۇرى تاكىلايغا يېقىنلىشىشى ئارقىلىق توسالغۇغا

ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇلار تىل ئالدى تاكلاي تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

4) ي فونېمىسى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى تىل ئوتتۇرا نىڭ يۇقۇرى تاكلايغا يېقىنلاشقان ئارقىلىق توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇ تىل ئوتتى تاكلاي تاۋۇشى دېيىلىدۇ.

5) گ، ك، ڭ فونېمىلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى تىل تۇۋۇنىڭ يۇمشاق تاكلايغا يېقىنلاشقان ئارقىلىق توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇلار تىل تۇۋى تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

6) ق، غ، خ فونېمىلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى كىچىك تىل كەينىنىڭ ئوتتى تەرەپكە كوتىرىلىشى ئارقىلىق توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇلار كىچىك تىل تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

7) ھ فونېمىسى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى بوغۇزدىن (تاماقتىن) سېرىلىپ چىقىدۇ. شۇڭا بۇ تاۋۇش تاماق (بوغۇز) تاۋۇشى دېيىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۇزۇك فونېمىلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترىشى ياكى تىترىمەسلىگە قاراپ، تۆۋەندىكىدەك 2 تۈرگە بولۇنىدۇ:

1) ب، د، گ، ج، ل، م، ن، ر، ۋ، ي، ز، غ، ك دىن ئىبارەت 13 ئۇزۇك فونېما تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترەيدۇ، شۇڭا بۇلار جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

2) خ، ك، پ، چ، س، ت، ش، ھ، ق دىن ئىبارەت 9 ئۇزۇك فونېما تەلەپپۇز قىلىنغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىمەيدۇ، شۇڭا بۇلار جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

ئۇچىنچى، ئۇزۇك فونېمىلار تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى نىڭ قانداق چىقىلىشىغا قاراپ، تۆۋەندىكىدەك 6 تۈرگە بولۇنىدۇ:

1) ب، د، گ، ك، پ، ق، ت فونېمىلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىنى بوسۇپ پارتلاپ چىقىدۇ، شۇڭا بۇلار پارتىلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈزۈك فونېمىلارنىڭ چىقىش ئورنى ۋە چىقىش ئۇسۇلى جەھەتتىن بولۇنۇشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

پارتلىغۇچى تاۋۇشلار	جاراڭلىق	ب		د			ك			
	جاراڭسىز	پ		ت			ك		ق	
پارتلىغۇچى - سېرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	جاراڭلىق				ج					
	جاراڭسىز				چ					
سېرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	جاراڭلىق	ۋ	ز			ي		غ		
	جاراڭسىز		س		ش			خ		ھ
دىماق تاۋۇشلىرى	جاراڭلىق	م		ن			ڭ			
تىترەڭگۇ تاۋۇش				ر						
قوۋۇز تاۋۇش				ل						

قوش كالىپۇك تاۋۇشلىرى	تىل ئۇچى تاۋۇشلىرى: تىل ئۇچى ئالدى	تىل ئۇچى ئوتتۇسى	تىل ئالدى تاۋۇشلىرى	تىل ئۇستى تاۋۇشى	تىل ئوتتۇسى تاۋۇشلىرى	كىچىك تىل تاۋۇشلىرى	تامىق تاۋۇشى

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى

تاۋۇشلار چىقىرىش ئۇسۇلى

2) ج، چ فونېمىلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىنى بوسۇپ سىرىلىپ چىقىدۇ، شۇڭا بۇلار پارتلىغۇچى سىرىلاكغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

3) ۋ، ز، ي، غ، س، ش، خ، ھ فونېمىلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ توسالغۇسىدىن سىرىلىپ چىقىدۇ، شۇڭا بۇلار سىرىلاكغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار دېيىلىدۇ.

4) م، ن، ڭ فونېمىلىرى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى بۇرۇن بوشلۇغىدىن چىقىدۇ. شۇڭا بۇلار دىماق تاۋۇشلىرى دېيىلىدۇ.

5) ر فونېمىسى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى تىل ئۇچىنى تىترىتىپ چىقىدۇ، شۇڭا بۇ تىترەكگۇ ئۈزۈك تاۋۇش دېيىلىدۇ.

6) ل فونېمىسى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇغىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن سىرىلىپ چىقىدۇ، شۇڭا بۇ قوۋۇز تاۋۇشى دېيىلىدۇ.

يۇقۇرىدا كورستىلگەن 22 ئۈزۈك فونېما ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا خاس فونېمىلار. بۇلاردىن باشقا، ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا قوللىنىلىدىغان ژ تاۋۇشى فونېتىكاشۇنلىسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، فونېمىلىق رولىغا ئىگە ئەمەس، چۈنكى بۇ تاۋۇش سوزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۈرەلمەيدۇ، گىراماتىكىلىق شەكىللەردە پەقەت كورۇلىدۇ. بۇ تاۋۇش ئايرىم شۇبلەردە (قەشقەر، ئاقسۇ ۋە غۇلجىنىڭ قىسمەن جايلىرىدا)، كوپىنچە، سوز بېشىدا ئۇ (u)، ئۈ (ü)، ئى ئەردىن بۇرۇن كەلگەن ي بىلەن ئالمىشىپ، ي نىڭ ۋارىيانتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، يىل — ژىل، يۇر — ژۇر، يۇرەك — ژۇرەك، يىراق — ژىراق، يۇلتۇز — ژۇلتۇز. ھەممە دىالېكت ۋە شۇبلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن ج نىڭ ۋارىيانتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، باج — باژ، ۋىجدان — ۋىژدان، ئىجتىمائى — ئىژتىمائى، گەجگە — گەژگە.

6 - § تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى

تىل تاۋۇشلىرىنى چىقىرىشتا مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى دەيىلىدۇ. ھەرقانداق تىل تاۋۇشى تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن پەيدا بولىدۇ، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ئىشتىراكسىز تىل تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى فونېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتلىرىدىن بىرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ھەرقانداق بىر تىلنىڭ فونېتىك تۈزۈلۈشىنى ئۇگىنىش ئۈچۈن، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگەللەش ناھايىتى مۇھىم.

تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: يۇقۇرى - تۆۋەن لەۋ (كالپۇك)، چىش، تاڭلاي (قاتتىق ۋە يۇمشاق تاڭلاي)، كىچىك تىل، تىل (تىل ئۇچى، تىل كەينى، تىل ئوتتۇرىسى)، كاناي (بوغۇز)، كىكىرتەك، كىكىرتەك ياپقۇچ، تاۋۇش پەردىسى، قوۋۇز، ئېغىز بوشلۇغى، دىماق، ئوپكە.

تاۋۇش چىقىرىشتا ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ توسالغۇغا ئۇچرىغان جايى (تاۋۇش ئەزاسى) تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دەپ ئاتىلىدۇ. شۇ توسالغۇنىڭ قانداق يىمىرىلىشى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى دەيىلىدۇ. مەسىلەن: د، ت لارنىڭ تەلەپپۇز قىلغاندا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا تىل ئۇچى چىش تۈۋىگە تېگىش بىلەن توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا مانا مۇشۇ توسالغۇ ھاسىل بولغان جاي (تىل ئۇچى بىلەن چىش تۈۋى) تاۋۇش چىقىرىش ئورنى دەيىلىدۇ. بۇ توسالغۇ تىل ئۇچى بىلەن چىش تۈۋىنىڭ بىر بىرىدىن بىردىنلا يىراقلىشىشى ئارقىلىق بۇ تاۋۇشلار پارتلاش خاراكتېرىدا ئىپادىلىنىدۇ؛ د نى تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىسە، ت نى تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش پەردىسى تىترىسى

مەيدۇ، مانا بۇ ئەھۋاللار تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

7-§. بوغۇم ۋە ئۇرغۇ

1. بوغۇم ھەققىدە چۈشەنچە

سوزلەرنى تەلەپپۇز قىلغىنىمىزدا، ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ بەزىدە كۆچىيىپ، بەزىدە ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە تاۋۇشلارنىڭ ياكى تاۋۇش توپىنىڭ بولۇنۇپ - بولۇنۇپ چىقىشى پەيدا بولىدۇ، مانا شۇنداق تەبىي ھالدا بولۇنۇپ ئېيتىلغان تاۋۇش ياكى تاۋۇش توپى بوغۇم دېيىلىدۇ. بوغۇم تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تەبىي بىرلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن، مەلۇم سوزدە قانچە بوغۇم بارلىقى ۋە ئۇنىڭ قايەردىن ئايرىلىشى تەلەپپۇز ئارقىلىق روشەنلىشىدۇ. مەسىلەن: تەنتەنە، سانائەتلىشىش دېگەن سوزلەرنى تەلەپپۇز قىلغىنىمىزدا، تەذ - تەذ - ە، ساذ - ا - ئەذ - لىش - مىش شەكلىدە ئەمەس، تەذ - تە - نە، سا - نا - ئەذ - لە - شىش شەكلىدە ئۇزۇپ - ئۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىمىز. نەتىجىدە بىرىنچى سوزدە ئۈچ، ئىككىنچى سوزدە بەش بوغۇم بارلىقىنى بىلىمىز.

بوغۇمنىڭ ئايرىلىش چېگرىسى ۋە مەركىزى بولىدۇ. بوغۇمنىڭ ئىگىز ۋە كۆچلۈك ئېيتىلغان قىسمى بوغۇم مەركىزى دېيىلسە، بوغۇمنىڭ پەس ۋە كۆچسىز ئېيتىلغان قىسمى بوغۇم چېگرىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، كومموئنىزىم دېگەن سوزنى كوم - مۇ - نى - زىم دەپ بوغۇمغا ئايرىپ تەلەپپۇز قىلغاندا، ھەر بىر بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ بوغۇم مەركىزى، ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ بوغۇم چېگرىسى بولۇۋاتقانلىقى ئېنىق.

سوزلەرنىڭ تۇرلۇك ئوزگىرىشىدىكى كىرىشى (يىمىسلىشى ۋە تۇرالمىشى) نەتىجىسىدە، تۇپ سوزلەرنىڭ بوغۇم چېگرىسىدا بەزى ئوزگىرىشلەر بولىدۇ. مەسىلەن: ياز - يېزىق، سۇز - سۇزۇك، كوز -

كوزۇم دىگەن سوزلەردە ياز، سۇز، كوزلەرنىڭ بوغۇم ئاخىرىدىكى ز تاۋۇشى (يې - زىق، سۇ - زۇك، كو - زۇم) ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بېشى بولۇپ قالىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملاردا سوزۇق تاۋۇش كۇچلۇك ۋە ئىگىز ئېيتىلغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقانداق بىر بوغۇمنىڭ مەركىزى سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم بولمايدۇ، شۇنىڭدەك بىر بوغۇمدا ئىككى سوزۇق تاۋۇشمۇ بولمايدۇ. بۇ ئۇيغۇر تىلى بوغۇم تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇھىم خۇسۇسىيىتى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەر بىر بوغۇملۇق ۋە كوپ بوغۇملۇق بولۇپ كېلىدۇ. كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنى بوغۇمغا ئايرىپ ئوقۇش تۈۋەندىكى قائىدە بويىچە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا بىر ئۈزۈك تاۋۇش كەلسە، ئۇ ئۈزۈك تاۋۇش ئىككىنچى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ.

مەسىلەن: ۋەتەن - ۋە - تەن، ياشىسۇن - يا - شە - سۇن، كورۇنۇش - كو - رۇ - نۇش.

ئىككىنچى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش كەلسە، ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسى بوغۇم چېگرىسى بولىدۇ.

مەسىلەن: توغ - را، ئويۇن - لاش، ئىشچى - لەپ - چە - قىرىش.

ئۈچىنچى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇش كەلسە، ئالدىنقى ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئالدىنقى بوغۇمغا، كېيىنكى بىر ئۈزۈك تاۋۇش كېيىنكى بوغۇمغا تەۋە بولىدۇ.

مەسىلەن: دەرس - لىك، دوست - لۇق، قايتا - لا.

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇم تۈرلىرى

بوغۇم سوزۇق ياكى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئايالاشقانلىقىغا قاراپ، ئۇچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم دەپ ئىككى تۈرگە

بولۇنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشتىنلا تۇزۇلگەن ياكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئا-ياقلاشقان بوغۇم ئوچۇق بوغۇم دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

يې-زا، ئۇ - كا، ئە-نى، تو - لا، يا-شا، شۇ، ئۇ، ئە - نە، ئو - قۇ - غۇ - چى.

ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇم يېپىق بوغۇم دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر - غۇر، ئوت، مەكتەپ، ئېيت، كوز، كۇن، ئاي، ئىسسىق.

بوغۇمنىڭ تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ چىقىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى جەھەتتىن قانداق سوزۇق تاۋۇش ئىكەنلىگىگە قاراپ، بوغۇم تورت تۈرگە بولۇنىدۇ.

بىرىنچى، تىل ئارقا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇملار: ئا - زات، ها - يات، جا - هان، ئا - نا، قا - را.

ئىككىنچى، تىل ئالدى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇملار: ئە - لىم، بە - لىم، مەملە - كەت، ئەي - نەك.

ئۈچىنچى، تىل ئارقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇملار: ئولا - تۇ - روش، ئو - رۇذ - دۇق، ئۇ - لۇغ، ئو - قۇش.

توتىنچى، تىل ئالدى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بوغۇملار: ئود - كۆ - زۇش، ئۈ - زۈم، ئوز.

3. بوغۇم شەكلى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم قائىدىسى بويىچە بىر بوغۇمدا ئەڭ كوپ دېگەندە توت تاۋۇش بولىدۇ. بۇنىڭ بىرسى سوزۇق، قالغانلىرى ئۇزۇك تاۋۇش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇم شەكلى 6 تۈرلۈك. سوزۇق تاۋۇشقا Aنى، ئۇزۇك تاۋۇشقا Bنى شەرتلىك بەلگە قىلىپ كورسەتكەندە، تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

بىرىنچى، A شەكلى بولۇپ، بۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوز ئالدىدا بوغۇم ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: ئا - دەم، ئو - زۇق، ئۇ - رۇش، ئې - لان، ئو - دەك، ئە - دارە، ئە - مەت.

ئىككىنچى، BA شەكلى بولۇپ، بۇ، ئالدىنقىسى سوزۇق، كېيىنكىسى ئۇزۇك تاۋۇشلۇق بوغۇملارنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: ئىز، ئەل، ئۇز، ئوي، ئۇي، ئوق، ئات.

ئۇچىنچى، AB شەكلى بولۇپ، بۇ، ئالدىنقىسى ئۇزۇك، كېيىنكىسى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: تە - نە، قا - را، بە - نا، با - لا.

توتىنچى، BBA شەكلى بولۇپ، بۇ، ئالدىنقىسى سوزۇق، ئاخىرى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇملارنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: ئارت، ئۇست، ئاست، ئېيت، ئەنت.

بەشىنچى، BAB شەكلى بولۇپ، بۇ، ئالدى - كەينى ئۇزۇك، ئوتتۇرىسى سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇملارنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: تۇز، كۆز، مىڭ، ياز، ماڭ، تۇر، كەت، كوي، بوي، قۇش.

ئالتىنچى، BBAB شەكلى بولۇپ، بۇ، ئالدى بىر ئۇزۇك، ئوتتۇرىسى سوزۇق، ئاخىرى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بوغۇملارنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن: قەلب، شەرق، خەلق، دوست، قايت، دەرس، شەرت، غەرب.

4. ئۇرغۇ

كوپ بوغۇملۇق سوزلەردە مەلۇم بوغۇم باشقا بوغۇملارغا قارىغاندا كۆچلۈكرەك ياكى قاتتىقراق ئېيتىلىدۇ. شۇڭا كوپ بوغۇملۇق سوزلەردىكى مەلۇم بوغۇمنىڭ ئاۋاز كۆچلۈكلۈكى ئۇرغۇ دەيىلىدۇ. مەسىلەن، ئاتا، قۇرۇلۇش، ئەمگەك، مەكتەپ، سىنىپ، تەشۋىقات دېگەن سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى باشقا بوغۇملىرىغا قا-

ۋىفاندا كۇچلۇكرەك ياكى ئاۋازلىقراق ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بۇ بوغۇم-
لار ئۇرغۇلۇق بوغۇملار بولىدۇ. ئۇرغۇ، ئەسلىيەتتە، شۇ بوغۇم-
دىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ كۇچلۇك ئېيتىلىشى، يەنى قىتا ئۇرغۇلۇق
بوغۇمنىڭ تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۇستىگە "ا" بەلگىسى
قويۇلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ئۇرغۇ باشقا تىللاردىكىگە ئوخشاش، سوز ئۇرغۇ-
سى ۋە جۇملە ئۇرغۇسى دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

سوزدىكى مەلۇم بوغۇمنىڭ باشقا بوغۇمغا قارىغاندا كۇچلۇكرەك
ئېيتىلىشى سوز ئۇرغۇسى دېيىلىدۇ. بۇ خىل ئۇرغۇ تاۋۇشنىڭ
كۇچلۇكلۇكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: ئەھۋال، ئۇقتۇرۇش،
تارىخ، كۆرەش دېگەن سوزلەردە بۇ سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇ-
مى باشقا بوغۇملىرىغا قارىغاندا كۇچلۇكرەك ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بۇ
بوغۇملار ئۇرغۇلۇق بوغۇملار، قالغانلىرى ئۇرغۇسىز بوغۇملار ھە-
سابلىنىدۇ.

جۇملىدىكى ئوي - پىكىر بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋەتلىك
بولغان بىر سوزنىڭ تۇرلۇك ئاھاڭدا ئېيتىلىشى جۇملە ئۇرغۇسى
دېيىلىدۇ. چۈنكى بۇ خىل ئۇرغۇ شۇ جۇملىنىڭ قانداق مەنە ئە-
پادىلەيدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: مۇنەۋۋەر بېيجىڭغا
كەتتى دېگەن جۇملىدىكى كەتتى سوزىنى ئىگىزرەك سوزۇپ ئېيە-
تىش بىلەن سوراق مەنىسىنى، بىر پەسەيتىپ، يەنە يۇقۇرى كو-
تىرىپ ئېيتىش بىلەن تەكىتلەش مەنىسىنى، پەسەيتىپ يۇقۇرى
كوتىرىپ سوزۇپ ئېيتىش بىلەن مەسخىرە مەنىسىنى ئىپادىلەيمىز.
يەنە شۇنىڭدەك، شەرەپ داشۇبىگە ئوقۇغلى كەپتۇ. شەرەپ دا-
شۇبىگە ئوقۇغلى كەپتۇ؟ شەرەپ داشۇبىگە ئوقۇغلى كەپتۇ! دېگەن
جۇملىلەرنىڭ تۇزۇلۇشى شەكلى ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇلاردىكى
كەپتۇ سوزى تۇرلۇك ئاھاڭ ۋە تۇرلۇك تاۋۇش بىلەن ئېيتىلغاچقا
(ئۇرغۇ بوتكەلگەچكە)، بىرىنچىسى بايان، ئىككىنچىسى سوراق،
ئۈچىنچىسى ئۇندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز ئۇرغۇسى، ئاساسەن، سوزنىڭ ئاخىرقى

بوغۇمدا بولىدۇ، ئۇرغۇ سوزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئەمەس.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز ئۇرغۇسى، ئاساسەن، سوزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا چۈشكەنلىكى ئۈچۈن، سوزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا، ئۇرغۇ قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا كوچىدۇ. بۇ — ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇرغۇنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتى. مەسىلەن: غەلىبە — غەلىبىلەر — غەلىبىلىرىمىز؛ ئىش — ئىشچى — ئىشچىلىق — ئىشچىلىققا — ئىشچىلار — ئىشچىلىرىمىز. مانا بۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز ئۇرغۇسىنىڭ تۈزىلىشىنى كۆرسىتىدۇ، لېكىن بىر قىسىم سوزلەرنىڭ ئۇرغۇسى قوشۇمچىگە كوچمەيدۇ. يەنى تۈزىلىق بولىدۇ: مەسىلەن: زامان — زامانە — زامانىۋى، ئىنقىلاپ — ئىنقىلاۋى، ئەخلاق — ئەخلاقسىز.

جانلىق تىلدا بەزى سوزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق بوغۇملار ئۇرغۇلۇق بوغۇمغا ئوخشاش كۆچلۈك ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بۇنداق ئەھۋالدا بۇ خىل سوزلەر ئىككى ئۇرغۇلۇق بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن: باردىم — باردىم، كەلسۇن — كەلسۇن، كوردۇك — كودۇك، تېرىدۇق — تەدۇق.

8-§ ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىك ئۆزگىرىشلەر

ئۇيغۇر تىلىدا سوز تەركىبىدىكى تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن بىر بىرىگە تەسىر قىلىشىدۇ، يەنى بىرى يەنە بىرىنى ئۆزىگە ئوخشىتىۋالىدۇ ياكى ياتلاشتۇرىدۇ، بەزى تاۋۇشلار چۈشۈپ قالسا، بەزى تاۋۇشلار كۆپىيىپ قالىدۇ. مانا بۇ خىل ھادىسىلەر فونېتىك ئۆزگىرىش دېيىلىدۇ. تاۋۇشلاردىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش سېستېمىسى ۋە ئۆزئارا بىرىكىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تاۋۇشلار-

نىڭ چىقىش ئورنى ۋە چىقىش ئۇسۇلى ھەمدە تاۋۇش كۈچى ئوخشاش بولمىغانلىغى، شۇنىڭدەك سوز ئۇرغۇسىنىڭ كوچۇپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، بۇ خىل ئوزگىرىش پەيدا بولىدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشى ئادەتتە بەلگىلىك ئوزگىرىش قانۇنىيىتىگە بويسۇنىدۇ. لېكىن بەزى ئوخشاش تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشى ئوخشىمىغان دىالېكت ۋە شۆبلەردە بىر خىل بولمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بىر بوغۇملۇق سوزلەردىكى ۋە كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئا، ئە تاۋۇشلىرى شۇ سوزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا ې ياكى ئى غا نوۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: ئات - ئېتى، بالا - بالىسى.

قەشقەر شىۋىسىدە كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ق، ك تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ئەسلىنى ساقلاپ قالسا (چىلەك - چىلىكى، قۇلاق - قۇلىقى)، غۇلجا، تۇرپان شىۋىلىرىدە ئەسلىنى ئوزگەرتىپ ق تاۋۇشى غ غا، ك تاۋۇشى گ غا نوۋەتلىشىدۇ (يۇرەك - يۈرىگى، قۇلاق - قۇلىغى). يەنە بىر تەرەپتىن، ئوخشاش بىر فونېتىك شارائىتتىكى بىر تاۋۇش ئوخشاش بىر يەردە ھەرقانداق ۋاقىتتا بىر خىل ئوزگىرىشتە بولۇۋەرمەيدۇ، بەلكى مەلۇم بىر دەۋردە مەلۇم بىر ئوزگىرىشتە بولىدۇ. مەسىلەن: تارىخىي يادىكارلىقلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلار 6 -، 7 - ئەسىرلەردە ھازىرقى مىڭ سوزىنى بىڭ، مەن سوزىنى بەن دەپ قوللانغان.

تىلنىڭ فونېتىك سىستېمىسى بىلەن تاۋۇشلىرى قېتىپ قالغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدا ئىنسانىيەت جەمئىيىتى مۇناسىۋىتىنىڭ كېڭىيىشى ۋە دەۋرلەرنىڭ ئوتۇشى بىلەن تۇرلۇك ئوزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىر بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە توۋەندىكىدەك تاۋۇش ئوزگىرىشلىرى كورۈلىدۇ.

ئاسسىملەتسىيە

ئاسسىملەتسىيە لاتىنچە سوز بولۇپ، ئوخشىتىش ياكى ئوزلەش-
تۇرۇش دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

سوزلەردە ئوخشىمىغان، ئەمما ئوزئارا يېقىن ئىككى تاۋۇشنىڭ
بىر بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە بىرىنچىسى ئىككىنچى
سىگە ياكى ئىككىنچىسى بىرىنچىسىگە ئوخشاپ قېلىشى مۇمكىن،
بۇنداق ئوخشاپ قېلىش تولۇق ياكى قىسمەن بولىدۇ. مەسىلەن:
ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇز سوزىگە سۇپەت ياسىغۇچى سىز قوشۇلغاندا،
سوزنىڭ ئاخىرىدىكى ز تاۋۇشى قوشۇمچىدىكى س نىڭ تەسىرىدە
ئۇنىڭغا ئاسسىملەتسىيە بولۇپ، جانلىق تىلدا تۇسسىز قىلىپ ئېيە
تىلىدۇ. مانا بۇ خىل ئاسسىملەتسىيە تولۇق ئاسسىملەتسىيە دە
يىلىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ
ئاسسىملەتسىيە قىلىنىشى قىسمەن ئاسسىملەتسىيە دېيىلىدۇ. بۇ
خىل ئاسسىملەتسىيە نەتىجىسىدە ئىككى تاۋۇش بىر بىرىگە
تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەت-
تىن ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن: ئون سوزىگە بىر سوزنىڭ قوشۇپ
ئېيتىساق، جانلىق تىلدا ئوم بىر بولۇپ ئېيتىلىدۇ. بۇ سوزدىكى
ب نىڭ تەسىرى (قىسمەن ئاسسىملەتسىيە قىلىشى) نەتىجىسىدە
ن تاۋۇشى ب تاۋۇشى بىلەن تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن
ئوخشايدىغان م تاۋۇشىغا ئوزگىرىدۇ.

دىسسىملەتسىيە

دىسسىملەتسىيە لاتىنچە سوز بولۇپ، ئوخشىماسلىق ياكى يات
لاشتۇرۇش دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

سوز تەركىبىدە ئوخشاش ئىككى تاۋۇش بىللە كەلگەندە، چە

قىشالماسلىقتىن بىرى يەنە بىرىنى چەتكە قاقىدۇ ياكى ياتلاشتۇ-
رىدۇ، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ بىرى پۈتۈنلەي باشقا بىر تاۋۇشقا ئاي-
لىنىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى ياغاچ سوزىگە چى قوشۇمچە
سىنى قوشقاندا، سوزنىڭ ئاخىرىدىكى چ بىلەن قوشۇمچىنىڭ ئال-
دىدىكى چ ئوزئارا چىقىشالماي، بىرى ئوزگىرىپ ش غا ئايلا-
نىپ، جانلىق تىلدا ياغاشچى بولۇپ ئېيتىلىدۇ.

بۇقۇرىدا تاۋۇش ئوزگىرىشنىڭ ئاساسىي سەۋەپلىرىدىن بىرى
بولغان ئاسسىمىلەتسىيە بىلەن دىسسىمىلەتسىيە هادىسىلىرىنى قىسقا
چە كورستىپ ئوتتۇق. بۇنىدىن باشقا، تاۋۇش ئوزگىرىشىگە سە-
ۋەپ بولىدىغان باشقا ئامىللارمۇ بار. بۇ هەقتە تۆۋەندە ئايرىم
توختىلىمىز:

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشى

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاهاڭداشلىق قانۇنىيىتى

سوز تەركىۋىدە كەلگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش
ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەهەتتىن بىر - بىرىگە
ماسلىشىپ كېلىشى يەنى ئوخشاش خاراكتىردا بولۇشى سوزۇق
تاۋۇشلارنىڭ ئاهاڭداشلىق قانۇنىيىتى دىيىلىدۇ. بۇنداق فونېتىك
هادىسە كوپلىگەن تۈركىي تىللارغا ئورتاق.

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى ئانچە كۈچ
لۈك ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ، بىرمۇنچە سوزلەردە سوزۇق تاۋۇش-
لار چىقىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى جەهەتتىن ئوزئارا ماسلىشىپ
كېلىدۇ. مەسىلەن: ئاتا، ئانا، ئاكا، ئويۇن، قوغۇن، بۇگۇن،
ئوتۇك، ئۇزۇم، ئىنى، ئىسىق، قەلەم، قەغەز قاتارلاق سوزلەردە
سوزۇق تاۋۇشلار هەم چىقىش ئورنى، هەم چىقىش ئۇسۇلى
جەهەتتىن ماسلاشقان، قوناق، قۇلاق، هەقىقەت، ئودەك، كۈزەل قاتار-
لاق سوزلەردە بولسا چىقىش ئورنى جەهەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاهاڭداشلىغى يالغۇز تۈپ سوزلەر-

دىلا كورۇلۈپ قالماسلىقى، بەلكى تۈپ سوزلەرگە قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلاردىنمۇ قىسمەن كورۇلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدا بىر خىل مەنە ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلار بىرنەچچە خىل شەكىلدە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردىن ئار، ەر، قا، كە، غا، گە، لار، لەر، سىم، ۇم (um)، ۈم (üm)، ما مە، مل، ۇل (ul)، ۈل (ül)، ش، ۇش (ux)، ۈش (üx)، تۇز، كۇز، غۇز، گۇز (güz) قاتارلىق. قوشۇمچىلار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چىقىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى جەھەتتىن قانداق سوزۇق تاۋۇش ئىكەنلىگىگە قاراپ ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ؛ شۇنىڭدەك، سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن غان، گەن، تمان، كەن، لا، لە، سىن، ۇن (un)، ۈن (ün)، ساق، مەك، دا، دە، لىق، لۇق، لۈك، ۇق، ۈك، چاق، چەك، اق، ەك، چۇق، چۈك، غاق، گەك قاتارلىق قوشۇمچىلارمۇ شۇنداق.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىنىڭ يېتەرلىك مۇقىم ئەمەس، يەنى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقىغا ھەممە سوزلەردە ۋە ھەممە قوشۇمچىلاردا كورۇلۈۋەرمەيدۇ. تىلدىكى بىر خىل نەرسە-قەسىيات جەريانىدا مۇنداق ئاھاڭداشلىق قىسمەن بۇزۇلغان. شۇڭا زار، كەش، خانا، خور، داش، چى، نىڭ، سىز، نى قاتارلىق قوشۇمچىلار تۈپ سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چىقىش ئورنى ۋە چىقىش ئۇسۇلى جەھەتتىن قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممە سوزگە ئوخشاشلا ئۇلىنىۋېرىدۇ.

2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا (ئا، ئە)، ھاۋا ئېقىمىنىڭ سىرتقا تېپىشى كۈچلۈك بولىدۇ، شۇڭا بۇ خىل تاۋۇش ئوچۇق ياكى ئوچۇقراق ئېيتىلىدۇ. بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا (ې، ئى)، ھاۋا ئېقىمىنىڭ سىرتقا تېپىشى ئاجىز بولىدۇ، شۇڭا بۇ خىل تاۋۇشلار تۇتۇق ياكى تۇتۇقراق ئېيتىلىدۇ. ئوچۇق ياكى ئوچۇقراق ئېيتىلىدىغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ تۇتۇق ياكى تۇتۇقراق ئېيتىلىدىغان سوزۇق تاۋۇشقا ئوزگىرىشى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېيىلىدۇ.
ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇھىم فونېتىك ئۆزگىرىشلەردىن بىرى بولغان بۇ خىل ھادىسە سوز ئۇرغۇسىنىڭ كوچۇشى ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر بىرىگە تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدۇ.
(1) ئا ياكى ئە بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سوزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، شۇ بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئۇ ھالدا ئا ياكى ئە تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ ې غا ئايلىنىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن: ياز - يېرىش، تەن - تېنى، تام - تېمى، ئات - ئېتى، ماڭ - مېڭىش، كەت - كېتىش.
(2) كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئا ياكى ئە تاۋۇشى شۇ سوزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلۇپ، ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئۇ ھالدا ئا ياكى ئە تاۋۇشى ئى غا ئۆزگىرىشىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن: قەلەم - قەلىمى، ئىدارە - ئىدارىسى، بالا - بالىلار، كورسەت - كورسىتىش.
ئەسكەرتىش: باشقا تىللاردىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن بەزى سوزلەرنىڭ ئۇرغۇسى تۇراقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئا ياكى ئە تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدۇ ۋە ئىلادىمۇ شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن: ئىنسان - ئىنسانى، ئىملا - ئىملاسى، ئەزا - ئەزاسى، پىلان - پىلانى، ۋاپادار - ۋاپادارىم، جاپا - جاپاسى.
3) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى
بىر قىسىم سوزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا، بەزى سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ تاۋۇش ئوزگىرىشىگە مۇناسىۋەتلىك فونېتىك ھادىسە بولۇپ، تۈۋەندىكى جەھەتلەردە كورۈلىدۇ:
بىرىنچى، ئىككى بوغۇملۇق بەزى سوزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا، ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ۇ (u)، ۈ (ü)، ى تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە يېزىقتىمۇ شۇنداق

يېزىلىدۇ. مەسىلەن: سىگىل - سىگىلىم، ئىسىم - ئىسمى، قەدىر - قەددى، پىكىر - پىكرى، ئومۇر - ئومرى، كوكۇل - كوكۇلى، زۇلۇم - زۇلمى، ئوغۇل - ئوغلۇم.

ئىككىنچى، جانلىق تىلدا قوشما پىل تەركىۋىدىكى بەزى رەۋىشداش ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇرغۇسى يوتكەلگەنلىگى ئۈچۈن، بۇ قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش بىلەن بىللە، پۈتۈن بوغۇم چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كورۇلمىدۇ، لېكىن يېزىقتا ئۇنداق يېزىلمايدۇ. مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
ئەپكەتتى - ئەكەتتى	ئېلىپ كەتتى
قوقويدى - قوپ قويدى	قويۇپ قويدى
ئەچىكەتتى	ئېلىپ چىقىپ كەتتى

2. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشى

سوزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش بىر بىرىگە تەسىر قىلىدۇ، بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار چۈشۈپ قالسا، بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار ئورۇن ئالماشتۇرىدۇ. بۇ خىل ھادىسە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوزگىرىشى دېيىلىدۇ.

1) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەسىرات قانۇنىيىتى

كونكرېت تىل شارائىتىدا سوزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىنىڭ ئالدىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش خاراكتېر جەھەتتىن (تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى) ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالدا ئوزئارا ماسلىشالماي بىر بىرىگە تەسىر كورسىتىدۇ. بۇ خىل ھادىسە ئالدى تەسىرات ۋە ئەكس تەسىرات دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

سوزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ قوشۇمچە ئالدىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشقا بولغان تەسىرى ئالدى تەسىرات دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر

تىلدا بۇ خىل ئەھۋال جانلىق تىلدىلا كورۇلىدۇ ھەم ئاز ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
قويۇپپە (ر)	قويۇپ بەر
كورۇپپاق	كورۇپ باق

قوشۇمچە ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ سوز ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشقا بولغان تەسىرى ئەكس تەسىرات دېيىلىدۇ. بۇ خىل تەسىرات يېزىقتا قىسمەن، جانلىق تىلدا خېلى كوپ ئۇچرايدۇ. كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى ق، ك تاۋۇشلىرى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى غ، گ نى ق، ك گە ئايلاندۇرىدۇ ۋە يېزىقتىمۇ شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن: تۇغ - تۇققان، بوغ - بوققان، تاغ - تاققا، باغ - باققا، چىگ - چىككەن، تۇگ - تۇككەن، بەگ - بەككە. ئىككىنچى، قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى س تاۋۇشى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى چ، ت، ش، ز تاۋۇشلىرىنى جانلىق تىلدا س غا ئايلاندۇرىدۇ، لېكىن يېزىقتا ئەينى ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
ئىسسىز	ئىشسىز
كەسسۇن	كەتسۇن
ئاسسا	ئاچسا
ياسسا	يازسا

ئۈچىنچى، ش تاۋۇشى ئوزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ت نى جانلىق تىلدا ش غا ئايلاندۇرىدۇ، لېكىن يېزىقتا ئەينى ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
توششام	توت شام
ئەششاپتۇل	ئەت شاپتۇل

توتىنچى، پ، ب تاۋۇشلىرى ئوزىدىن بۇرۇن كەلگەن ن نى

جانلىق تىلدا م غا ئايلاندۇرىدۇ، لېكىن يېزىقتا ئەينى ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
شەنبە	شەنبە
جامپىدا	جانپىدا
ئوم بىر	ئون بىر

بەشىنچى، ي تاۋۇشى ئوزىدىن بۇرۇن كەلگەن ن نى جانلىق تىلدا ي غا ئايلاندۇرىدۇ، لېكىن يېزىقتا ئەينى ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
ئويېبرىم	ئون يېرىم
ئويېيەتتە	ئون يەتتە

ئالتىنچى، ق، غ، ك، گ تاۋۇشلىرى ئوزىدىن بۇرۇن كەلگەن ن نى جانلىق تىلدا ڭ غا ئايلاندۇرىدۇ، لېكىن يېزىقتا ئەينى ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
تەڭگە	تەنگە
جاڭفا	جانفا
تەڭقىت	تەنقىت

2) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

سوزنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن بىر قىسىم قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش چىقىش ئورنى ۋە چىقىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئوخشاش ياكى ئوخشاشراق خاراكتېردا بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل فونېتىك ھادىسە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى دېيىلىدۇ. مۇشۇ سەۋەپتىن، بىر خىل مەنە ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش ھەر خىل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئويدىن، چىلەككە، سىنىپقا، بازاردا، مەكتەپتىن، گۇلاگە، ئېتىزغا، تاماقنا، ئوتكەن، سەزگەن، ئاققان، بارغان.

3) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

هاۋا ئېقىمى كۇچلۇك ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ هاۋا ئېقىمى كۇچسىز ئۇزۇك تاۋۇشقا ئوخشىشى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دېيىلىدۇ. ئادەتتە جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ هاۋا ئېقىمى كۇچلۇك بولىدۇ، جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ هاۋا ئېقىمى بوشاڭ بولىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا سوزۇلمىڭ ئاخىرىدا كەلگەن جاراڭسىز پ، ك، ق، تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە ئۇلانغاندا، ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا قېلىپ ئاجىزلىشىش نەتىجىسىدە ئوزۇكگە نىسبەتلىمىڭ ۋ (ب)، گ، غ غا ئوخشىتىلىشىدۇ. مەسىلەن: تىلەك ـ تىلىگى، ئەدەپ ـ ئەدەبى، تەلەپ ـ تەلەۋى، كىتاپ ـ كىتابى، قۇلاق ـ قۇلىغى، ياتاق ـ ياتىغى، چىلەك ـ چىلىگى.

4) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ئو (o)، ئۇ (ө)، ئا، ئە سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن ل، ر، ت ئۇزۇك تاۋۇشلىرى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ، لېكىن يېزىقتا ئەينى ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

جانلىق تىلدا	يېزىقتا
تەلەش	تەرلەش
كوگەن	كورگەن
كەگەن	كەلگەن
بوغان	بولغان
ئاغان	ئالغان
قەس	قەست
دوس	دوست

ئۇچىنچى باپ يېزىق

9 - § يېزىق ۋە ئۇنىڭ رولى

تىل تاۋۇشلىرىنى يېزىقتا ئىپادىلەپ بېرىدىغان شەرتلىك بەلگە ھەرپ دەپ ئاتىلىدۇ. ئەنە شۇنداق شەرتلىك بەلگىلەرنىڭ مۇئەييەن سىستېمىسى يېزىق دېيىلىدۇ. يېزىق تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەيدىغان شەرتلىك بەلگىلەر سىستېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

لېكىن تىل بىلەن تاۋۇش، يېزىق بىلەن ھەرپ بىر نەرسە ئەمەس. چۈنكى تىل تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزىلا تىل بولالمايدۇ، جۈملىدىن يېزىق ھەرپلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، ھەرپنىڭ ئۆزىلا يېزىق بولالمايدۇ.

يېزىق يالغۇز ھەرپلەرنىلا ئەمەس، بەلكى شۇ ھەرپلەرنىڭ مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە قوشۇلۇپ يېزىلىش قائىدىلىرىنىمۇ، يەنى ئىملا قائىدىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا، ئۇ جانلىق تىلنى خاتىرىلەيدىغان يارداملىق ۋاستە بولالايدۇ. بىرقانچە مىللەت بىر خىل سىستېمىدىكى يېزىقنى قوللانسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ يېزىقلىرىنى بىر بىرىگە ئوخشاش دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا ھەرپلەرنىلا ئىگەللىگەنلىك بىر مىللەتنىڭ يېزىقنى تولۇق ئىگەللىگەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. بىر مىللەتنىڭ يېزىقنى ئىگەللەش ئۈچۈن، شۇ مىللەتنىڭ يېزىقىدىكى ھەرپلەرنى بىلگەندىن تاشقىرى، مۇھىمى، بۇ ھەرپلەرنىڭ قوشۇلۇپ يېزىلىش قائىدىلىرىنىمۇ ئىگەللىشى زۆرۈر.

تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قىلىش ۋاستىسى ۋە

كۆرەش قىلىش قورالى، يېزىق بولسا تىلنى خاتىرىلىگۈچى بەلگە
لەرنىڭ مۇئەييەن سېستىمىسى بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ بىر بىرى
بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ، پىكىر ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋە بىر بىرىنى
چۈشىنىشنىڭ يارداەچى ۋاستىسى. كونكىرىت بىر تىلغا بېقىنمايد
ىغان مۇستەقىل يېزىقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ھەرقانداق
بىر يېزىق كونكىرىت بىر جانلىق تىلغا بېقىنغان ھالدا كىشى
لەرنىڭ ئالاقە قىلىشىدا يارداەچى ۋاستىلىك رولىنى جارى
قىلالايدۇ ۋە ەلۇم بىر تىلغا بېقىنىپ، شۇ تىلنى خاتىرىلىگۈچى
شەرتلىك بەلگىلەرنىڭ مۇئەييەن سېستىمىسىنا ئايلانمايدىلا،
ئاندىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ.

يېزىقنىڭ تارىخىي تىلنىڭ تارىخىغا قارىغاندا قىستا، تىل
كىشىلىك جەمىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەنلا بارلىققا كەلگەن،
يېزىق بولسا كىشىلىك جەمىيىتى پەيدا بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن
دەۋرلەر ئوتكەندىن كېيىن پەيدا بولغان، يەنى يېزىق
ئىنسانلار مەدەنىيەتكە قەدەم قويغان دەۋردە مەيدانغا كەلگەن.
يېزىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئىنسانلار ئوزىنىڭ قىممەتلىك
مەدەنىي مىراسلىرىنى، تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى يېزىق ئارقىلىق
كېيىنكى ئەۋلاتلىرىغا قالدۇرۇپ، جەمىيەت ۋە مەدەنىيەتنى
تەرەققى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالىغان.

يېزىق تىلنى خاتىرىلىگۈچى ۋە كونكىرىت بىر تىلغا بېقىنغۇچى
شەرتلىك بەلگىلەرنىڭ مۇئەييەن سېستىمىسىدىن ئىبارەت
بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل تەرەققىياتى يېزىق تەرەققىياتىنى ئالغا
سۈرگۈچى ئامىللاردىن بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يېزىق ئوزى
بېقىنغان ۋە خاتىرىلىگەن تىلنىڭ قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىگە،
خۇسۇسەن ئۈنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇنلىشىپ كېلىدۇ،
تىل يېزىقتىن ئوزنىنى تەۋرا ۋە ئەينەن خاتىرىلەشنى تەلەپ
قىلىدۇ. لېكىن تىل بىلەن يېزىق بىرنەرسە بولمىغانلىقى ئۈچۈن،
ھەرقانداق تىل قانداق يېزىقنى ئوزىنىڭ يارداەچى ۋاستىسى
قىلىشنى بەلگىلىيەلمەيدۇ، ئۇ پەقەت شۇ تىلدا سوزلىشىدىغان

خەلق ئامەسىنىڭ خاھىشىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

يېزىق ئىجادىيىتىدىن تىلغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مىللى ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى، ئالدى بىلەن، شۇ جەمىيەتنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي جەھەتلەردىكى شەرت ـ شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنسىمۇ، لېكىن يېزىقمۇ مىللى ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتمىشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپىدۇ، چۈنكى يېزىق بولغاندىلا، مەلۇم دەلىيىكت ئاساسىدا يېزىق تىلنىى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قېلىپلىشىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، يېزىق تىلنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە، بېيىشىغا ۋە بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا جەمىيەت تەرەققىياتى تىل تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى كۈچ ھىساپلانسىمۇ، لېكىن دۇنيادىكى ھەر خىل تىللار ئىچىدە يېزىقى بار تىللار يېزىقى يوق تىللارغا قارىغاندا ھامان خېلىلا تەرەققى تاپقان بولىدۇ. دېمەك، يېزىق تىل تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناپىدۇ. بۇ خىل رول يېزىقنىڭ شۇ تىلنى ئىپادىلىشىگە قاراپ خىلمۇ ـ خىل بولىدۇ.

كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ ئالاقە قىلىشقاندا، زامان ھەم ماكان جەھەتتىن ناھايىتى زور چەكلىمگە ئۇچرايدۇ. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى تىلنىڭ مانا شۇ يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلىدى، يەنى يېزىق كىشىلىك جەمىيىتىنىڭ كېڭىيىشىگە، ئىنسانىيەتنىڭ تەجرىبىلەرنى مۇستەھكەملىشىگە ھەم ئۇنى ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا مىراس قالدۇرۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. دېمەك، يېزىقنىڭ يارىتىلىشى ئىنسانىيەتنىڭ پەن ۋە مەدەنىيەتنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىشى ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپ بەردى. شۇڭا ئېنگلىس يېزىقنىڭ جەمىيەتتە ئويناغان رولىغا ناھايىتى يۇقۇرى باھا بېرىپ: "..... ئىنسانىيەت تومۇر رودىلىرىنى تاۋلاشتىن باشلاپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يېزىق يارىتىپ ھەم ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، يازما كارلىقلارنى

خاتىرىلەپ قالدۇرۇشتىن باشلاپ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغان" دېگەن ئىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، گەرچە جەمىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇغى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى يالغۇز يېزىققىلا باغلىق بولمىسىمۇ، لېكىن تەرەققى تاپقان بىر جەمىيەتنىڭ بولۇشى ئۈچۈن، يېزىقنىڭ بولۇشى ناھايىتى مۇھىم، يېزىق بولمايدىكەن، جەمىيەتنىڭ سوتسىيالىزىم ۋە كومۇنىزىمغا قاراپ تەرەققى قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئومۇمەن، يېزىقنىڭ رولىنى تۆۋەندىكى 3 نوقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن:

① يېزىق ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قىلىشىدا ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇشىدا ھەمدە بىر بىرىنى چۈشىنىشىدە يارەمچى ۋاستىلىك رول ئويناىدۇ؛

② يېزىق جانلىق تىلغا بېقىنغان ھالدا ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قورالى بولۇش بىلەن، ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىنى ئالغا سۈرىدۇ؛

③ تىلنىڭ تەرەققى قىلىپ بېيىشىنى ۋە ئومۇملىشىپ قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

10 - § ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى ۋە قوللانغان يېزىقلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىدىكى مۇنەۋۋەر خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ۋە پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ئىگە. ئۇيغۇر خەلقى ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە ئوز كۈچىنى ۋە ھېسسىنى قوشۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا تۇرلۇك يېزىقلارنى قوللانغانلىقى مەلۇم. لېكىن ئۇيغۇرلار قايسى دەۋرلەردە رەسمىلىك يېزىقنى قوللانغانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلانغانلىقى بىزگە مەلۇم ئەمەس، چۈنكى بۇ ھەقتە بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن تارىخىي يادىكارلىقلار يوق.

ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمى يېزىقتىن پايدىلانغانلىقى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان تۇرلۇك يادىكارلىقلارنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى 1600 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. مانا مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي جەريان ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرلۇك دەۋرلەردە تۇرلۇك يېزىقلارنى قوللانغانلىقى مەلۇم.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئەڭ تۇنجى يېزىقى — قەدىمقى تۈرك - رونىك يېزىقى. بۇ يېزىق قەدىمقى گېرمان (رونىك) يېزىقىغا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن، رونىك يېزىقى دەپ ئاتالغان. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ يېزىقتا يېزىلغان بەزى يادىكارلىقلار (تاش ئابدىلەر) ئۇرخۇن - يەنسەي دەريالىرى بويىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇرخۇن - يەنسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار باشقا تۈركى خەلقلەرگە ئوخشاش، بۇ يېزىق بىلەن ئۇز خانلىقلىرىنىڭ قەۋرىلىرىگە خاتىرىلەر يازغان. ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ بۇنىدىن 1600 يىل ئىلگىرى بۇنداق رەسمىي يېزىق بىلەن خاتىرە يېزىپ، يادىكارلىقلارنى قالدۇرغانلىقىغا قارىغاندا، بۇ يېزىقنى قوللىنىش شۇ دەۋردىن خېلى بۇرۇن باشلانغان بولۇشى كېرەك دىگەن پەرەزگە مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ. بۇ يېزىق ھەققىدە جۇڭگودىكى ۋە چەتئەلدىكى تۈركشۇناسلار ھەر خىل پەرەزلەرنى قىلىدۇ. بۇ ھەقتىكى پەرەزلەرنى يىغىنچاقلىغاندا، بۇ يېزىقنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى تۆۋەندىكىچە:

1. بۇ يېزىقتا، كوپىنچە، ئۈزۈك تاۋۇشلار ئاساس قىلىنغان. شۇڭا سوزۇق تاۋۇشلار مۇھىم ئورۇندا تۇرمىغان، يەنى بەزى ئورۇنلاردا سوزۇق تاۋۇشلار يېزىلسا، بەزى ئورۇنلاردا سوزۇق

قەدىمقى تۈركى رونىك يېزىقىنىڭ تېلىپىبە سى

ئوقۇلۇشى	ھەرپلەر	No	ئوقۇلۇشى	ھەرپلەر	No
m	ᛘ ᛙ	30	a – ə	ᚨ	1
ny	ᚿ	31	e – i	ᛁ	2
nq	ᛜ	32	o – u	ᚢ ᚣ	3
p	ᛈ	33	ö – ü	ᛟ ᛦ	4
x	ᛉ	34	b (1)	ᛒ	5
z	ᛊ ᛋ	35	b (2)	ᛒ ᛓ	6
lt	ᛗ	36	d (1)	ᛞ	7
nq	ᛝ	37	d (2)	ᛞ	8
nt	ᛟ ᛠ	38	ol	ᛡ	9
ax	ᚫ	39	g	ᚷ ᚸ	10
bax	ᛒᚫ	40	k	ᚴ ᚵ	11
			k	ᚲ ᚳ	12
			l (1)	ᛚ	13
			l (2)	ᛚ	14
			n (1)	ᚾ	15
			n (2)	ᚻ ᚼ ᚽ ᚿ	16
			r (1)	ᚺ ᚼ	17
			r (2)	ᛘ	18
			s (1)	ᛋ ᛌ ᛍ ᛎ	19
			s (2)	ᛏ	20
			t (1)	ᛏ ᛐ ᛑ ᛑ	21
			t (2)	ᚺ ᚻ	22
			y (1)	ᚤ	23
			y (2)	ᛩ ᛪ ᛫ ᛬	24
			ok – uk – kö – kü – k	᛭	25
			ök – ük – kö – kü – k	ᛮ ᛯ ᛰ	26
			ık – kı – k	ᛱ ᛲ	27
			iq	ᛳ	28
			q	ᛴ	29

تاۋۇشلار چۈشۈپ قالغان.

2. بۇ يېزىقتا جەمئى 10 ھەرپ بولۇپ، بۇنىڭ توتى سوزۇق تاۋۇشقا (توت سوزۇق تاۋۇش بەلگىسى ئەمەلىيەتتە سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا)، قالغانلىرى ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان.

3. بۇ يېزىقتا بەزى ھەرپلەر ئىككى - ئۈچ، ھەتتا بەش - ئالتە خىل يېزىلىغان.

4. بۇ يېزىقتىكى ھەرپ شەكىللىرى سوزۇنچاق باش، ئوتتۇرا ۋە ئاياقلىردا ئوخشاش شەكىلگە ئىگە. كوپىنچە، تاش ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئوگدىن سولغا قارىتىپ ئويۇپ يېزىلغان.

5. بۇ يېزىقتىكى بىر مۇنچە ھەرپلەر، خەنزۇچە خەتلەرگە ئوخشاش، تۇرلۇك نەرسىلەرگە تەقلىت قىلىنغان.

ئۇيغۇرلار قەدىمقى تۈرك - رونىك يېزىغىنى قوللىنىش بىلەن بىللە، 8 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرگىچە "قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى" دەپ ئاتالغان يېزىقنىمۇ قوللانغان. مانا بۇ، ئۇيغۇرلار ئەڭ كوپ قوللانغان ئىككىنچى خىل يېزىق «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن ياروغ»، «قوتاتغۇبىلىك»، «ھىببە - تولھاقايىق» («ھەقىقەت سوغىسى») قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەر دەسلەپ مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان. بۇ يېزىقنىڭ ئومۇملاشقان يېرى تۈرپان ئويمانلىقى بولۇپ، ئەدىقۇت خانلىغىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى بىردىن - بىر يېزىغى بولغان. بۇ يېزىق ئۇيغۇرلاردىن باشقا، تۈرك قەبىلىلىرى ۋە خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ كەڭ قوللىنىلغان. موڭغۇل ۋە مانجۇ يېزىقلىرىمۇ مۇشۇ يېزىقتىن ئوزگەرتىپ يارىتىلغان.

بۇ يېزىقنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى تۆۋەندىكىچە:

1. بۇ يېزىق سوغدى يېزىغىدىن ئوزگەرتىپ ئېلىنغان بولۇپ، سولدىن ئوڭغا قارىتىپ تىككىسىگە يېزىلغان.

2. بۇ يېزىقتا جەمئى 23 ھەرپ بولۇپ، بۇنىڭ توتى سوزۇق تاۋۇشقا، قالغانلىرى ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان. بۇ يېزىق بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشتە بىرمۇنچە قىيىنچىلىقلار يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، دەۋرمۇ - دەۋر ئوزگەرتىش

قەدىمقى ئۇيغۇرچە يېزىقنىڭ ئېلىپبە سى

№0	ھەرپلەر			ئۇقۇلۇشى
	سوز بېشىدا	سوز ئوتتۇرىسىدا	سوز ئاخىرىدا	
1	𐽰	𐽰	𐽰𐽲	a
2	𐽱	𐽱	𐽱𐽲	ə
3.	𐽳	𐽳	𐽳	ï, i
4	𐽴	𐽴	𐽴	o-u
5	𐽵	𐽵 𐽹	𐽵𐽴	ö-ü
6	𐽶	𐽶	𐽶	b-p
7	𐽷	𐽷	𐽷	w
8	𐽸	𐽸	𐽸𐽸	ŋ
9	𐽹:	𐽹:	𐽹:	K
10	𐽺	𐽺	𐽺	h
11	𐽻	𐽻	𐽻	g-K
12	𐽼𐽳𐽽	𐽼𐽳𐽽	𐽼𐽳𐽽	d-t
13			𐽾:	j-y
14			𐽿	z
15	𐽳	𐽳	𐽳	y
16	𐽴	𐽴	𐽴	l
17	𐽵	𐽵	𐽵	m
18	𐽶	𐽶	𐽶𐽲	n
19	𐽷	𐽷	𐽷	r
20	𐽸	𐽸	𐽸	s
21	𐽸:	𐽸:	𐽸:	x
22	𐽹	𐽹	𐽹	q

كىرگۈزۈلگەن.

3. بۇ يېزىقتا، كوپىنچە، ھەرپلەر سوزنىڭ باش - ئاياق ۋە ئوتتۇرىلىرىدا كېلىشىگە قاراپ، ئىككى - ئۈچ خىل شەكىلدە يېزىلغان.

4. بۇ يېزىقتا سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر (قوشۇپ يېزىلغاندا)، ئاساسەن، چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلمىغان.

ئۇيغۇرلار خېلى ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان يېزىقنىڭ يەنە بىرى ئەرەپ يېزىقى. بۇ يېزىق ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 11 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى بېسىشقا باشلىغان، ئاستا - ئاستا ھوكۈمران ئورۇنغا ئوتتۇپ، ھازىرغا قەدەر قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

ئەرەپ يېزىقى 1000 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن قوشۇمچە ۋاستە بولۇپ كەلدى ۋە مۇشۇ تارىخىي دەۋر ئىچىدە مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىدى. مەشھۇر تىلشۇناس، ئالىم مەخمۇت قەشقىرىي ئۇزۇنىڭ «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» دىگەن ئەسىرىنى مۇشۇ يېزىق بىلەن يازغان. بۇندىن باشقا، ئۇرغۇنلىغان كىلاسسىك ئەدەبىلەر ئۇزلىرىنىڭ ئوچمەس ئەسەرلىرىنى مۇشۇ يېزىق بىلەن يېزىپ قالدۇرغان.

بۇ يېزىقنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى تۆۋەندىكىچە:

1. بۇ يېزىق ئەرەپ يېزىقىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەرپ شەكىللىرى تۇراقلىق بولمىغان. ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلغاندىن بۇيان، ئومۇمەن، 20 دىن 30 نەچچە ھەرپ شەكلىنى قوللانغان.

2. ئەرەپ يېزىقى ئۇزۇق تاۋۇشلارغا ئاساسلانغان يېزىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى قىيىنچىلىق ۋە قالايمىقانچىلىقلار داۋام لىق ساقلىنىپ كەلگەن. سوزۇق تاۋۇشلارغا ئالاھىدە ھەرپلەر بولمىغاندىن تاشقىرى، مەلۇم بەلگە بىرقانچە تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان. شۇڭا ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى قوللانغاندىن تارتىپ تا بۈگۈنكى دەۋرگىچە نۇرغۇن قېتىم ئۇزگەرتىش كىرگۈزگەن.

ئەرەپ ئېلىپبەسى

№-نومۇر	ھەرىپلەر				ئۇقۇلۇشى
	باش	ئوتتۇرا	ئاخىر	ئايرىم	
1	ا	ـلـ	ـا	ا	elip
2	ب	ـبـ	ـب	ب	bə
3	ت	ـتـ	ـت	ت	tə
4	ژ	ـثـ	ـث	ث	sə
5	ج	ـجـ	ـج	ج	jim
6	ح	ـحـ	ـح	ح	hə
7	خ	ـخـ	ـخ	خ	hə
8	د	ـدـ	ـد	د	dal
9	ذ	ـذـ	ـذ	ذ	zal
10	ر	ـرـ	ـر	ر	rə
11	ز	ـزـ	ـز	ز	zə
12	س	ـسـ	ـسن	س	sin
13	ش	ـشـ	ـشن	ش	xin
14	ص	ـصـ	ـصن	ص	sat
15	ض	ـضـ	ـضن	ض	zat
16	ط	ـطـ	ـط	ط	itki
17	ظ	ـظـ	ـظ	ظ	izoi
18	ع	ـعـ	ـع	ع	əyun
19	غ	ـغـ	ـغ	غ	oəyun
20	ف	ـفـ	ـف	ف	fə
21	ق	ـقـ	ـق	ق	kap
22	ك	ـكـ	ـك	ك	kap
23	ل	ـلـ	ـل	ل	lam
24	م	ـمـ	ـم	م	mim
25	ن	ـنـ	ـن	ن	nun
26	و	ـو	ـو	و	wo
27	ھ	ـھ	ـھ	ھ	hə
28	ي	ـيـ	ـي	ي	ya

§-11 ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى

ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى 10-
ئەسىردىن تاكى 1936-يىلغىچە بىر خىل قوللىنىلىپ كېلىنگەن.
1936-يىلغا كەلگەندە شىنجاڭدا ئەمرىياتچىلىق ئىشلىرى
بىر قەدەر تەرەققى قىلىشقا باشلىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن
بىر قەدەر ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى بىر قېتىم
ئىسلاھ قىلىنىپ، نو، ئا، ئە قاتارلىق بەلگىلەر قوشۇلدى. ئۇ
تاكى شىنجاڭ ئازات بولغانغا قەدەر شۇ پېتى قوللىنىلدى. لېكىن
ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان كەمچىلىك ۋە نۇقسانلار ساقلىنىپ كېلە
ۋەردى.

ئازاتلىقتىن كېيىن پارتىيىمىز ۋە خەلق ھوكۇمىتىمىز مىللەت
لەر ئىل-يېزىغىدىكى ھەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنى
ھەل قىلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بولدى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ
ئىل-يېزىغىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا ياردەم بېرىش مەسىلىسىنى
مىللى سىياسەتنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى قىلدى. سىياسى كېڭەش
نىڭ 1951-يىلدىكى مىللەتلەر ئىشلىرىغا دائىر قارارىدا:
"يېزىغى يوق مىللەتلەرنىڭ يېزىق يارىتىۋېلىشىغا، يېزىغى تو-
لۇقسىز مىللەتلەرنىڭ يېزىغىنى تولۇقلىۋېلىشىغا ياردەم بېرىش
كېرەك" دەپ كۆرسىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەرەپ ئېلىپبەسى
ئاساسىدىكى يېزىقنى مۇمكىن قەدەر تەرەققىيات تەلىۋىگە ئۇيغۇن
لاشتۇرۇش ئۈچۈن، بەزى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى. ئۇيغۇر
تىلىدا زورۇرىيىتى يوق آ، ث، ح، ذ، ص، ض، ط ظ، ع قاتار-
لىق ئەرەپ تىلىغا خاس ھەرپلەر چىقىرىپ تاشلاندى. 1952-
ۋە 1954-يىللىرى يەنە بەزى تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، ئەسلىدە
كى ئېلىپبە تەركىۋىدە بولمىغان بىرنەچچە ھەرپ ئىجات قىلى-
نىپ، ئېلىپبە تەركىۋىگە كىرگۈزۈلدى. ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى
سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر قوش بەلگە قويۇش

ئۇسۇلى ئارقىلىق پەرقلەندۇرۇلدى. شۇنىڭدەك ئايرىم ھەرپلەرنى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن، شەرتلىك بەلگىلەر قوشۇلدى. مەسىلەن: ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئې، ئە قاتارلىق ھەرپلەر مۇشۇ يول بىلەن ھەل قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ئىملادا خېلى ئوڭۇشلۇقسىزلار بارلىققا كەلدى ۋە بۇ يېزىق ئۈيغۇر جانلىق تىلىغا يېقىنلاشىپ، ئوقۇتۇش - ئوقۇش ھەم مەتبۇئات ئىشلىرىدا كوپ يەڭگىللىكلەرنى بەردى.

دەمەك، ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاھابىتى كوپ كۈچ چىقىرىشى نەتىجىسىدە جانلىق تىلنى خېلى توغرا ئىپادىلەپ، ئوزىنىڭ ئىجابىي رولىنى ئويناندى.

توتىنچى باپ لېكسىكولوگىيە

§-12 لېكسىكولوگىيە ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى

لېكسىكولوگىيە گرېكچە lexis — سوز، logos — تەلىمات دە-گەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋى ھەققىدىكى ئاساسىي نەزەرىيىۋى بىلىملەرنى يەنى سوزلەرنىڭ مەنىلىرى، لۇغەت تەركىۋىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، لۇغەت تەركىۋىدىكى بىر قىسىم سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى قاتارلىق جەھەتلەردىكى قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۇگىتىدۇ.

لېكسىكولوگىيە تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى، ئۇ تىلدا سوزلەردىن توغرا ۋە ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىمىزغا يار-دەم بېرىدۇ، شۇڭا ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. لېكسىكو-لوگىيە ئوزىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتىغا قاراپ، تۆۋەندىكى قىسىملار-غا بولۇنىدۇ:

1. سېماسولوگىيە (سېمانتىكا)

سوز مەنىسىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم سېماسولوگىيە ياكى سېمانتىكا دەپ ئاتىلىدۇ. سېماسولوگىيە لېكسىكولوگىيىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى بولۇپ، سوز مەنىلىرىنى توغرا چۈشىنىش

ۋە سوزلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا يارەم بېرىدۇ.

ھەرقانداق سوز مەلۇم مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. سوزدە ئىپادىلەنگەن مەنە لوگىكىدا ئۇقۇم دېيىلىدۇ. شۇڭا تىل تەتقىقاتىدا سوز مەنىسىنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. بۇ ھەقتە يولداش ستالىن ئوزنىڭ «ماركسىزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: "سېمانتىكا تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم قىسىملىرىدىن بىرى. سوزلەر ۋە ئىبارىلەرنىڭ مەنە تەرىپى تىلنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا سېمانتىكىنىڭ تىلشۇناسلىقتا تېگىشلىك ئورۇن ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك" دەيدۇ.

2. ئېتىمالوگىيە

سوزنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم— ئېتىمالوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز بەزى سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى يەنى بۇ سوزلەرنىڭ ئەسلىدە قانداق سوز ئىكەنلىگىنى، دەۋرلەرنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئۇنىڭدا قانداق ئوزگىرىش بولغانلىقىنى ئېتىمالوگىيە ئارقىلىق بىلىمىز. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇگۈن دېگەن سوزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلساق، ئۇنىڭ بۇ — كۈن دېگەن ئىككى سوزدىن (بۇ دېگەن ئالماش بىلەن كۈن دېگەن ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن) تۇزۇلگەنلىگىنى، دەۋرلەرنىڭ ئوتۇشى بىلەن، ك نىڭ گ گە، ۇ (u) نىڭ ۇ (ü) گە ئوۋەتلىشىپ كەتكەنلىگىنى بىلىمىز. بەزى جۈپ سوزلەرنىڭ ئىككىنچى تەركىبى ئادەتتە ئايرىم مەنە ئىپادىلىمەيدۇ ۋە ئايرىم قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن: ئاغرىق - سلاق سوزىدىكى سلاق پەقەت ئاغرىق سوزىگە قوشۇمچە كەڭ مەنە قوشىدۇ، خالاس. بۇ سوزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلساق، بۇ ئۇنىڭ سزلاق سوزىدىن يەنى زەي، نەم سوزلىرى بىلەن مەنىداش بولغان سز سوزىنىڭ ئىسىم

لاشقان شەكلى سىزلاقتىن كېلىپ چىققانلىقى، فونېتىك ئوزگىرىش نەتىجىسىدە (ز تاۋۇش چۈشۈپ قېلىپ)، سىلاق بولۇپ قالغانلىقى، زەي، نەم ئوتۇش ياكى شۇ سەۋەپتىن ئاغىرىش مەنىسىدىكى سوز ئىكەنلىكى ئېنىق. دىمەك، ئاغرىق ـ سىلاق ئەسلىدە مەنداش سوز ئىكەنلىكى ئېنىق. يەنە بىر مىسال، تىلىمىزدىكى سوز دىگەن خۇلاسىگە كېلىمىز. يەنە بىر مىسال، تىلىمىزدىكى بوك (bək) سوزى بەزى قېرىنداش تىللاردا پورك (pərk) دىيىلىدۇ، ھازىرمۇ كىچىك بالىلارنىڭ بىر خىل باش كىيىمىنى پۈرمە دەيمىز. پۈرمە بىلەن بوك ياكى پۈرگىنىڭ ئارىسىدا يەنە تىز ئوخشاشلىقى بار، يەنى بۇ سوزنىڭ بۈر (bür) ياكى پۈر (pür) دىگەن پېيىل بولۇشى كېرەك، دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. مەزكۇر بۈر (bür) ياكى پۈر (pür) يىلتىزىنا ئىسىم ياسىغۇچى ك قوشۇلۇپ بوك ياكى پورك بولغانلىقى ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن. بۇ مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن، خوتەن شۇبىسىدىكى تەلپەك (بىر خىل باش كىيىم) سوزىنى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تەرىپەرك دەپ ئاتىشىغا سېلىشتۇرۇپ، تېرە بوك دىگەن سوزنىڭ ئوزگەرگەن شەكلى بولۇشى كېرەك، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

دىمەك، ئېتىمالوگىيە سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى تارىخىنى ئىلمىي ئاساستا چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا سوزلەرنى ئېتىمالوگىيە جەھەتتىن تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە كوڭۇل بولۇشىمىز كېرەك.

3. لۇغەتشۇناسلىق

لۇغەت ئۇزۇش پىرىنسىپى، لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى ۋە لۇغەت تۈرلىرى ھەققىدىكى ئىلىم — لۇغەتشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

لۇغەت تىلدىكى سوزلەرنى يىغىپ، ئۇنىڭغا چۈشەنچە ۋە ئىزاھ بېرىپ، مەلۇم بىر مەقسەتكە ۋە پىرىنسىپقا ئاساسەن تۈزۈلگەن سوز توپلىمى. لۇغەت — ئۇگىنىش ماتېرىيالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تىل تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەك

مۇھىم ماتىرىياللارنىڭ بىرى، شۇنىڭدەك باشقا پەنلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان قوللانما. شۇڭا لۇغەتشۇناسلىق ــ تىلشۇناسلىقنىڭ، جۈملىدىن لېكسىكولوگىيىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

بىز لېكسىكولوگىيە قىسمىدا، ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز ۋە ئۇنىڭ مەنىسى، لۇغەت تەركىۋىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى، سوز مەنىسىنىڭ ئوزگىرىشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئومۇمى خاراكتېرلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

13-§ سوز ۋە سوز مەنىسى

سوز ــ تىلدا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئوينايدىغان، جۈملە ھەم ئەركىن قوللىنىلىدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىگى.

سوزنىڭ تىلدا قۇرۇلۇش ماتېرىيالى دەپ ئاتىلىشى ئۇنىڭسىز ھەر قانداق جۈملە ياكى سوز بىرىكمىلىرىنى تۇزۇشكە بولمايدىغانلىقىغا قارىتىلغان؛ ئۇنىڭ ئەركىن قوللىنىلىشى ئالاقە ئېھتىياجىغا قاراپ، جۈملە ۋە سوز بىرىكمىلىرىدە تۇرلۇك ئورۇندا، تۇرلۇك ۋەزىپىدە كېلىشىگە قارىتىلغان. مەسىلەن: خەلق ئامىسى ھەممىگە قادىر. كۇچ خەلقتە. بۇ غەلىبە خەلقتە مەنسۇپ. بۇ ــ خەلقنىڭ مۇلكى، دېگەن جۈملىلەردە خەلق سوزى ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تۇرلۇك ئورۇندا، تۇرلۇك ۋەزىپىدە كەلگەن. سوزنى ئەڭ كىچىك تىل بىرلىگى دېگىنىمىز، سوزنىڭ جۈملە ۋە سوز بىرىكمىسىگە قارىغاندا ئەڭ كىچىك بىرلىك ئىكەنلىكىگە قارىتىلغان.

سوز قۇرۇلۇش ۋە مەنە جەھەتتىن ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. سوزنىڭ قۇرۇلۇش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭ بىر ياكى بىرنەچچە بوغۇمدىن تۇزۇلىدىغانلىقىدا، تەلەپپۇز قىلغاندا بوغۇملار ئارا تىنىشقا بولمايدىغانلىقى ۋە ئۇلارنى بىر گەۋدە سۈپىتىدە تەلەپپۇز قىلىش لازىملىقىدا، ھەر بىر سوزنىڭ

ئۇرغۇ ياكى تونغا ئىگە ئىكەنلىگىدە كورۇلىدۇ. مەسىلەن: ۋەتەن، ئالما، ئۇرۇك دېگەن سوزلەرنىڭ ھەرقايسىسى ئىككىسى بوغۇمدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، ئوزىگە خاس ئۇرغۇغا ئىگە. بۇلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھەرقايسىسىنى بىر گەۋدە سۈپتىدە تەلەپپۇز قىلمىز، بوغۇملار ئارا تەنمايمىز.

سوزنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭ بەلگىلىك بىر چۈشەنچىنى (ئۇقۇمنى) ئىپادىلىگەنلىگىدە كورۇلىدۇ. كىشىلەر ئوز-لىرىنىڭ تەپەككۇر پائالىيىتى ئارقىلىق تەبىەتتىكى ۋە جەمىيەتتىكى خىلمۇ-خىل شەيئى، ھادىسە ھەم ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ھەركەتلىرى، ئوزئارا مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە مەلۇم ئۇقۇم ھاسىل قىلىدۇ، مانا بۇ ئۇقۇم تىلدا سوز ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: قەلەم سوزى مېتال ۋە باشقا نەرسىلەردىن ياسالغان خەت يېزىش قورالى دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ئوقۇغۇچى دېمەك، بۇ سوز مەكتەپلەردە ئوقۇش-ئوگىنىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئوسمۇرلەر ۋە ياشلارنى بىلدۇرىدۇ. بۇ سوزلەرنىڭ مەنىسى مۇشۇ شەيئىلەر-نىڭ ماھىيەتلىك بەلگىلىرىنىڭ (خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ) كىشىلەر مېڭىسىدە ئەكس ئەتكەن ئۇقۇمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

سوز تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ئوزۇلىدۇ. مەنە ئىپادىلىمەيدىغان تاۋۇش بىرىكمىسى سوز بولالمايدۇ. مەسىلەن: ئىشچى، بەلۋاغ، ياغاچ-تاش دېگەن سوزلەر مۇشۇ ھالەتتە "ئەمگەكچە يولىنىپ ئوزمۇش كەچۈرىدىغان ئادەم"، "بەلگە باغلايدىغان تاسما"، "قۇرۇلۇشقا لازىملىق ماتېرىياللار" دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر بۇ سوزلەرنى تاش، ياغاچ، باغ، بەل، ئىش دەپ ئېيتساق، يۇقۇرقىدەك تىل شەكلى بىلەن مەنىدىن ھاسىل بولغان پۈتۈنلۈك بولماي قالىدۇ. دېمەك، سوز-نىڭ ھەم ئوزىگە خاس مەنىسى، ھەم ئوزىگە خاس تاۋۇش قۇ-رۇلۇش (فونېتىك شەكلى) بولىدۇ.

سوز جۈملىدە مەلۇم شەيئى ۋە ھادىسە ھەققىدىكى مەنىنى بىلدۇرگەندىن تاشقىرى، تۇرلۇك قوشۇمچە مەنىلەرنىمۇ ئىپادە-

لەيدۇ. سوزنىڭ مەلۇم شەيئى ۋە ھادىسە ھەققىدىكى مەنىسى (ماددى مەنىسى) لېكسىكىلىق مەنە دېيىلىدۇ. سوزنىڭ جۈملىدە باشقا سوزلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىسى گىراممىاتىكىلىق مەنە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇغۇچىلار كەلدى دېگەن جۈملە ئىككى سوزدىن تۇزۇلگەن. بۇ جۈملىدىكى ئوقۇغۇچىلار — ئوقۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشىلەرنى، كەلدى — ئۇلارنىڭ كېلىش ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. مانا بۇلار — بۇ سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى. يۇقۇرقىلاردىن باشقا، بۇ سوزلەر يەنە قوشۇمچە مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ، ئوقۇغۇچىلار — كوپلۇك ۋە باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم، كەلدى — 3 - شەخس تەرىپىدىن ئوتكەن زاماندا، بارلىقتا ئورۇنلانغان ھەرىكەت، بۇ ھەرىكەت جۈملىنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇنلانغان بولۇپ خەۋەر رايىغا خاس. مانا بۇلار بۇ سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى مۇناسىۋىتىدىن ئىپادىلەنگەن قوشۇمچە مەنىلەر (گىراممىاتىكىلىق مەنە) بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

سوزنىڭ گىراممىاتىكىلىق مەنىسى ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئوستىگە قوروللىدۇ. سوز ئايرىم تۇرغاندىمۇ ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئىپادىلىنىۋېرىدۇ. سوزنىڭ گىراممىاتىكىلىق مەنىسى بولسا پەقەت جۈملىدە سوزلەرنىڭ مەلۇم تەرتىپتە ئوزئارا باغلىنىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ ھەقتە كىتابنىڭ گىراممىاتىكا قىسمىدا تەپسىلى توختىلىمىز.

ھەم لېكسىكىلىق مەنە، ھەم گىراممىاتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سوزلەر مۇستەقىل سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، پېئىل، رەۋىشلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن: خەلق، باغ، دەۋر، ئىنقىلاپ، ھاۋا، سانائەت، ئىدىيە، ياخشى، كوركەم، ئاق، قىزىل، گۈزەل، بىر، بەش، ئون، يىگىرمە، يۈز، مىڭ، يۈز مىڭ، مەن، سەن، سىز، بىز، مۇشۇ، قانداق، مۇنداق، ئوقۇ، كور، ئىشلە، باشلا، ماڭ، سوزلە، ياز، ئاستا، چاپسان، ھازىر، بايا، ناھايىتى، ئەجەپ، .....

لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدىغان، جۈملىدە مۇستەقىل سوز-لەر بىلەن بىللە كېلىپ گىراممـاتىكىلىق مەنـە ئىپادىلەيدىغان سوزلەر يارەمچى سوز دېيىلىدۇ. يارەمچى سوزلەرگە سوز ئارقا قوشۇلۇپ، باغلىغۇچىلار ۋە يۈكلىمىلەر كىرىدۇ. مەسىلەن: يارەمچىلىرى، ئەمما، ئەگەر، گويا، ياكى، بىلەن، ھەم، ۋە، زە، چۈ، ئوغرىلىق، مۇ، لا، ھەققىدە.

ئۇيغۇر تىلىدا يۇقۇرقىلاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم سوزلەر بار، ئۇلار يا لېكسىكىلىق مەنە، يا گىراممـاتىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەستىن، پەقەت پۈتۈن جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي - پىكىرگە مۇناسىۋەتلىك ھىس - تۇيغۇنىلا بىلدۈرىدۇ. شۇڭا بۇ خىل سوزلەر جۈملە بىلەن گىراممـاتىكىلىق مۇناسىۋەتتە بولمايدۇ ھەم سىنتاكسـلىق ۋەزىپە ئوتەلمەيدۇ. بۇنىڭغا ئۇندەش سوزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن: پاھ، ئېخ، ئۇھ، ۋاي - ۋۇي، ئاھاي.....

§-14 سوز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

سوز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى سوز مەنىسىدىكى كېڭىيىش، تارىيىش ھەم كوچۈش جەھەتلەردە كورۈلىدۇ.

1. سوز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى

تىلدا بىر سوز دەسلەپ پەيدا بولغاندا، مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ يىغىنچاقلانغان ئىنكاسىدىن ئىبارەت بىرلا ئۇقۇمنى ئىپادىلىسە، كېيىنچە ئۇ شۇ شەيئى ياكى ھادىسە بىلەن رەڭگى، خاراكتېرى، رولى ئوخشاپ كېتىدىغان باشقا شەيئى ياكى ھادىسە مەقسىدىكى ئۇقۇمنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە بىرلا مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سوز قوشۇمچە يەنە بىرقانچە مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بولىدۇ. بۇ ھال سوز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: يولداش سوزى ئەسلىدە بىللە يول ماڭغان

كىشىلەرنىلا بىلدۇرەتتى، ھازىر بۇ سوز بىر ئىرادە، بىر مەقسەت
ياكى بىر ئىدىيىدىكى كىشىلەرنى ۋە يېڭى جەمىيەتتىكى ئەر - خو-
تۇنلۇق مۇناسىۋەتنى بىلدۇرىدىغان بولدى. ئاق، قارا سوزلىرى
نەرسىلەرنىڭ رەڭلىرىنى بىلدۇرۇشتىن تاشقىرى يەنە
تۇۋەندىكىدەك مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ:
ئاق كۆڭۈل — كۆڭۈلدە ياماناتلىق يوقلۇغىنى،
ئاق نىيەت — نىيەتتىكى ياخشىلىغىنى،
ئاق يول — يولنىڭ تېچ - ئامانلىغىنى،
ئاق ئادەم — گۇناسى يوق ئادەم ئىكەنلىگىنى بىلدۇرىدۇ؛
قارا كۆڭۈل — كۆڭلىدە ياماناتلىق بارلىغىنى،
قارا نىيەت — نىيەتتىكى ياماناتلىغىنى،
قارا قوساق — ساۋاتسىزلىقنى،
قارا تۇتۇش — ماتەم تۇتقانلىقنى بىلدۇرىدۇ.

2. سوز مەنىسىنىڭ تارىيىشى

ئەسلىدە بىر سوز بىلەن بىرقانچە شەيئى ياكى ھادىسە مەقە-
دىكى تۇققۇملار ئىپادىلەنگەن بولسا، كېيىنچە بۇ شەيئى ياكى
ھادىسىلەرنىڭ ئوزئارا پەرقى چوڭقۇر تونۇلغاندىن كېيىن، سوز
مەنىسىدە يەككىلىنىش ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ. بۇ ھال سوز مەنە-
سىنىڭ تارىيىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: شاگىرت سوزى ئەسلىدە
ئوقۇغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى، ھازىر ئوقۇغۇچى سوزى
پەقەت تۇغقانچىلىق دېگەن مەنىنى، شاگىرت سوزى بولسا ھۈنەر
ئۆگىنىدىغان دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. شۇنىڭدەك كوك سوزى
ئەسلىدە رەڭنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى، ئاسمان دېگەن مەنىنىمۇ
بىلدۇرەتتى، ھازىر پەقەت رەڭنىڭ بىر تۈرىنىلا بىلدۇرىدۇ. بۇ
سوز بەزى قېرىنداش تىللاردا (مەسىلەن، قازاق تىلىدا) ھازىر-
مۇ ئاسمان دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

9. سوز مەنسىنىڭ كوچۇشى

گەل ئەرەققىياتىدا سوز مەنسىنىڭ كېڭىيىشىنىڭ ئادەتتىكە ئايلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، سوزنىڭ ئەسلى مەنىسى ئوزگىرىپ، يېڭى (كوچمە) مەنىسى مۇقىملىشىپ قالمىغان ئەھۋال كوروللىدۇ. بۇ ھال سوز مەنسىنىڭ كوچۇشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوغۇل سوزى ئەسلىدە باتۇر، قەھرىمان دېگەن مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيتتى، كېيىن ئەركەك بالا دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغان بولۇپ، بارا - بارا مۇشۇ كوچما مەنىسى مۇقىملىشىپ قالغان. شۇنىڭدەك سىيا سوزى ئەرەپ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئەسلىدە قارا دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى، ھازىر خەت يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل رەڭدىكى سۇيۇقلۇقنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك، سوز مەنسىنىڭ ئوزگىرىشى نەتىجىسىدە، ئەسلىدىكى بىر مەنىلىك سوز كوپ مەنىلىك سوزگە، ئەسلىدىكى كوپ مەنىلىك سوز بىر مەنىلىك سوزگە ئايلىنىپ قالمىدۇ.

§ - 15 بىر مەنىلىك ۋە كوپ مەنىلىك سوزلەر

1. بىر مەنىلىك سوزلەر

بىرلا مەنىدە قوللىنىلىدىغان سوز بىر مەنىلىك سوز دەپ ئاتىلىدۇ. خاس ئىسىملار، يېڭىدىن پەيدا بولۇۋاتقان سوزلەر، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ۋە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سوزلەر بىر مەنىلىك سوزلەر دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن: خوتەن، مۇھەممەت، ئۇرۇمچى، تىيانشان، خەنىيە، فىزىكا، كومموئىزىم، سوتسىيالىزىم، تېلىشۇناسلىق.

بىر مەنىلىك سوزلەنگەن كوپ قىسمى ھەرقايسى ساھەلەردە

مەخسۇس قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلار بولۇپ، لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلالمايدۇ.

2. كوپ مەنىلىك سوزلەر

بىر ئاساسىي مەنىنى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىرقانچە مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر كوپ مەنىلىك سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىنسانلار جەمئىيەتتىكى ۋە تەبىئەت دۇنياسىدىكى سان-ساناقسىز شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن بىردىن سوز پەيدا قىلىپ ئولتۇرمايدۇ، خۇسۇسىيەتلىرى ئوخشاپ كېتىدىغان شەيئى ياكى ھادىسىنى ئىخچاملاپ بىر سوز بىلەن ياكى سوزنى كوپ مەنىدە قوللىنىش بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

باشقا تىللاردىكىگە ئوخشاش، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ كوپ مەنىلىك سوزلەر لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى كوپ سوزلەر كوپ مەنىدە قوللىنىلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ خىل سوزلەرنىڭ قوللىنىلىش تارىخىمۇ خېلى ئۇزۇن.

كوپ مەنىلىك سوزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسىي مەنە بولۇپ، باشقا مەنىلىرى شۇ مەنە ئاساسىدا كېلىپ چىققان قوشۇمچە مەنە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. مەسىلەن: ئوچۇق سوزى تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

ئىشىك ئوچۇق — ئەسلى مەنىسى،

ھاۋا ئوچۇق — ھاۋادا بۇلۇت يوق،

قولى ئوچوق — مەرت، سېخى،

ئوچۇق كىشى — ساددا، خۇشخۇي ۋە باشقىلار.

ئەدەبىي باش سوزىمۇ ئوزنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ:

ئادەم ياكى ھايۋاننىڭ بېشى — ئەسلى مەنىسى،

ئىشنىڭ بېشى — ئىشنىڭ باشلىنىشى،
سۇنۇڭ بېشى — سۇنۇڭ باشلىنىش ئورنى،
باش ۋەزىپە — مۇھىم، ئاساسلىق ۋەزىپە ۋە باشقىلار.
سال پىلىنى ئالدىغان بولساق، بۇمۇ ئوزۇنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:
ساندۇققا سېلىش — ئەسلى مەنىسى،
ئوي سېلىش — ئوي ياساش،
ئۇرۇق سېلىش — ئۇرۇق سېپىش ياكى ئۇرۇق چېچىش،
سورەم سېلىش — سورەم سورىتىش،
خەت سېلىش — خەت ئەۋەتىش،
سەپسېلىش — دىققەت قىلىش، زەن سېلىش،
قۇلاق سېلىش — ئاڭلاش،
سېلىق سېلىش — مەجبۇرىيەت ئارتىش،
گەپكە سېلىش — سوزلىتىش،
بازارغا سېلىش — بازاردا كورسىتىش ۋە باشقىلار.
ئالاقە ئىشلىرىدا كوپ مەنىلىك سوزنىڭ مەنىلىرى ئارىلىشىپ كەتمەيدۇ، ئۇلارنىڭ قانداق مەنىدە قوللىنىلغانلىقى جۇملە ۋە سوز بىرىكمىلىرىدە ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ، شۇڭا كوپ مەنىلىك سوزلەرنىڭ بولۇشى پايدىلىق.

16 - § مەنىداش سوزلەر، قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوزلەر، ئاھانگداش سوزلەر

1. مەنىداش سوزلەر

مەنىلىرى ئوزئارا يېقىن ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان، لېكىن فونېتىكىلىق شەكلى ھەم قوللىنىلىشى ئوخشىمايدىغان سوزلەر مەنىداش سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: كۇچ، قۇۋۋەت، ماغدۇر، بايراق، ئەلەم، تۇغ، كوپ، تولا، نۇرغۇن، جىق، ئاۋۇن.

مەنىداش سوزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوزئارا يېقىن دېگەن سوز ئۇلارنىڭ ئايرىم تۇرغاندىكى مەنىسىگە قارىتىلغان. مەنىداش سوزلەر مەنە جەھەتتىن بىر بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، لېكىن ئىنچىكىلەپ كۆزەتكەندە، ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشىدا ئاز - تولا پەرقنىڭ بارلىغىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ئارام بىلەن ھاردۇق، رەڭگى بىلەن چىراي، ۋاپات بولۇش بىلەن ئولۇش، ئادەم بىلەن كىشى سوزلىرى مەنىداش سوزلەر. ئارام ئالدۇق دېگەننىڭ ئورنىغا ھاردۇق ئالدۇق دېگىلى بولسىمۇ، كۆڭۈلنىڭ ئارامى يوق دېگەننىڭ ئورنىغا كۆڭۈلنىڭ ھاردۇغى يوق دېگىلى بولمىغاندەك، ھاردۇق يەتتى دېگەننىڭ ئورنىغا ئارام يەتتى دېگىلى بولمايدۇ. ئادەم بولۇپ قالدى دېگەننىڭ ئورنىغا كىشى بولۇپ قالدى دېگىلىمۇ بولمايدۇ. ئەمدى ئولۇش سوزى ئولگۈچىگە نىسبەتەن ئانچە ھورمەت قىلمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى ئادەتتىكى ئادەملەرگە ۋە جانلىقلارغا ئوخشاشلا قوللانغىلى بولىدۇ. لېكىن ۋاپات بولۇش سوزى ئولگۈچىگە نىسبەتەن ھورمەتنى بىلدۈرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى ئادەمگىلا قوللىنىشقا بولىدۇ.

مەنىداش سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەپلىرى تۆۋەندىكىچە:

بەزىنچى، ئىنسانلار ئوزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدە ئوبېكتىپ شەيئى ۋە ئۇنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇش ئارقىسىدا يېڭى - يېڭى سوزلەرنى يارىتىدۇ، بۇ خىل سوزلەر شۇ شەيئى ۋە ھادىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئەسلىدە بار بولغان سوزلەر بىلەن مەنىداش بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يۇر، ماڭ، ئەتىياز، باھار، كوكلەم، ئاتا، دادا، لاۋزا، تېتىقسىز، تەمسىز، جىق، ئۇرغۇن، ئاۋۇن، تولا، كوپ، ئوزگىچە، باشقىچە، بولەكچە ۋە باشقىلار.

ئىككىنچى، ئەدەبىي تىلدا ئەسلىدە بار بولغان سوزلەر بىلەن بىللە، دىالېكت سوزلىرىنى بىرئاز پەرقلەندۈرۈپ قوللىنىش ئارقىسىدا مەنىداش سوزلەر شەكىللەنگەن. مەسىلەن: ياخشى،

ئوبدان، بەلەن، ئاچا، ھەدە، ئايلا، ئانا، ئاپا، ھۇرە، يەلكە، زىممە..... ۋە باشقىلار.

ئۇچىنچى، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىلدە بار سوزلەر بىلەن باش قا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بەزى سوزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن پەقىن بولۇشى ۋە ئۇلارنى پەرقلىق قوللىنىش نەتىجىسىدە مەنە داش سوزلەر شەكىللەنگەن. مەسىلەن: كىشى بىلەن ئەرەپچىدىن كىرگەن ئادەم، ئىنسان سوزلىرى، ئېنىق - ئوچۇق بىلەن پارىس تىلىدىن كىرگەن روشەن سوزى، شۇنىڭدەك چاخچاق بىلەن خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن شاڭخۇ سوزى، ئەرەپ تىلىدىن كىرگەن دەلىل - ئىسپات بىلەن لاتىنچىدىن كىرگەن پاكىت سوزى مۇشۇ دائىرىگە كىرىدۇ.

مەنىداش سوزلەر بىلەن ئوخشاش مەنىلىك سوزلەرنى پەرقلەندۇرۇش زورۇر. ئوخشاش مەنىلىك سوزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوخشاش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قوللىنىلىشمۇ پۈتۈنلەي ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇتقۇچى بىلەن مۇئەللىم ۋە باشقىلار.

مەنىداش سوزلەرنىڭ كوپ بولۇشى پايدىلىق، چۈنكى مەنىداش سوزلەر شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ بەلگە، خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئىنچىكە پەرقلىرىنى سۈرەتلەش، ئوي - پىكرىنى ئېنىق، جانلىق ئىپادىلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوزلەر

مەنىلىرى ئوزئارا زىت بولغان سوزلەر قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىسسىق بىلەن سوغ، راست بىلەن يالغان، دوست بىلەن دۈشمەن، چوڭ بىلەن كىچىك، كوپ بىلەن ئاز، ھايات بىلەن مامات ۋە باشقىلار.

قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوزلەر بولۇش ئۇچۇن، مەنىلىرى ئوزئارا زىت بولغان (كەم دىگەندە) ئىككى سوز بولۇشى كېرەك.

مەنىلىرى زىت بولمىغان سوزلەر قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوز-
لەر بولالمايدۇ.
ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەر قوللىنىلىش دائىرىسىگە قاراپ، خىل
مۇ - خىل قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوز توپىنى تەشكىل قىلى-
دۇ. مەسىلەن: ئىگىز سوزى كىشىلەرگە قوللىنىلغاندا، ئۇ پەس
سوزى بىلەن ئەيىس، پاكار سوزى بىلەن قارىمۇ - قارشى
مەنىلىك سوز توپىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىگىز ئادەم،
پاكار ئادەم دېگەندەك. ئەگەر ئىگىز سوزى نەرسىلەرگە قارىتىلسا،
ئۇ ھالدا پەس ياكى پاكار سوزى بىلەن ئوخشاشلا قارىمۇ -
قارشى مەنىلىك سوز توپىنى تەشكىل قىلىدۇ. (ئىگىز ئوي، پەس
ئوي، پاكار ئوي).
قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوزلەر يالغۇز ئىككى سوز بىلەن
چەكلەنمەيدۇ، بەزىدە بىر مەنىداش سوز توپى بىلەن يەنە
بىر مەنىداش سوز توپى ئوزئارا زىت مەنىلىك بولۇپ كېلىدۇ.
مەسىلەن، چىرايلىق، كۆركەم، ياخشى دېگەن مەنىداش
سوز توپىغا سەت، كۆرۈمسىز يامان، دېگەن مەنىداش سوز
توپى: ئوچۇق، ئېنىق، روشەن دېگەن مەنىداش سوز توپىغا
يېپىق، تۇتۇق، خىرە، غۇۋا دېگەن مەنىداش سوز توپى قارىمۇ -
قارشى قويۇلۇپ، زىت مەنىلىك سوز توپىنى تەشكىل قىلىدۇ.
قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوزلەر ئېنىق نىسبەتنى ئىپادىلە-
يدىغان ئوچۇن، ئەگەر ئۇلار مۇۋاپىق قوللىنىلسا، ئوي - پىكرىنى
جانلىق، تەسىرلىك ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدۇ.
قارىمۇ - قارشى مەنىلىك سوزلەر خەلق ماقالىلىرىدىمۇ كوپ
ئوچرايدۇ.
مەسىلەن: كوز قورقاق، قول باتۇر.
ياخشى تېپىپ سوزلەيدۇ، يامان كوپوپ (سوزلەيدۇ).
ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز.
ئىشلىگەننىڭ يۇزى يورۇق، ئىشلىمىگەننىڭ يۇزى چورۇق.

3. ئاھاڭداش سوزلەر

فونېتىك شەكلى ئوخشاش، لېكىن مەنىلىرى ئوخشىمايدىغان سوزلەر ئاھاڭداش سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: مىنىدىغان ئات، مىلتىقنى ئات، بالىنى قويۇلغا ئات؛ بۇنى ئۇنىڭغا قوش، قوش ھەيدە، قوش قوللاپ تۇت؛ ئوچاقتىكى ئوت، مال يەيدىغان ئوت.

كوپ مەنىلىك سوزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بارغانسېرى يىراقلىشىشى، لېكىن فونېتىك شەكلىدە ئوزگىرىش بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن، بەزى ئاھاڭداش سوزلەر شەكىللەنگەن. مەسىلەن، سال (ساندۇققا سال، سالىنى دەريىاغا سال)، ئاچ (ئىشىكنى ئاچ، قوسىغىم ئاچ) قاتارلىق ئاھاڭداش سوزلەرنى مۇشۇنداق شەكىللەنگەن دەپ قاراشقا بولمىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ئاھاڭداش سوزلەر توۋەندىكىدەك سەۋەبلەر نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن:

بىرىنچى، ئوبېكتىپ دۇنيادىكى شەيئى، ھادىسىلەر ۋە ئۇلار-نىڭ بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرىنى تىلدىكى چەكلىك تاۋۇشلار بىلەن ئىپادىلەش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. مەسىلەن، ياش (ئىسىم) — كوز يېشى، ياش (سۇپەت) — ياش ئايال؛ ئۇچ (ئىسىم) — قەلەم ئۇچ، ئۇچ (پېيل) — ئايروپىلان ئۇچتى.

ئىككىنچى، بەزى سوزلەرنىڭ دەۋرلەرنىڭ ئوتتۇشى بىلەن فونېتىك جەھەتتە ئوخشاپ قېلىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. مەسىلەن، ئېيت (پاكىز ئېيت؛ گېپىڭنى ئېيت) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئايت، ئارت بولۇپ، پەرقلىق قوللىنىلغان، كېيىن بۇ سوزلەرنىڭ فونېتىك شەكلىدە ئوزگىرىش بولۇپ (ئارتتىكى ر تاۋۇشى ي غا، ئا تاۋۇشى ې غا نوۋەتلىشىپ) ئاھاڭداش بولۇپ قالغان. شۇنىڭدەك قارا (قارا رەڭ، ماڭا قارا) سوزى قەدىمقى

ئۇيغۇر تىلىدا قارا، قارالا شەكىلدە ئىدى، كېيىن فونېتىك ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە ئاھاڭداش بولۇپ قالغان. ھازىرمۇ بەزى شۆيلەردە، مەسىلەن: قەشقەر شۆيىدە قايلا، خوتەن شۆيىدە قالا، لوپنۇر دىالېكتىدا قارالا دەپ قوللىنىلىشى ھەمدە بۇرۇنقى خەلق قوشاقلىرىدا:

قارالسام كورۇنمەيدۇ.
سەمەندىن قوغان.

دەپ ئېيتىلىشى بۇ پىكىرنى ئاساسلايدۇ.

ئۇچىنچى، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەر بىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا شۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئوخشاش قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان. مەسىلەن: نىمىك ئوخشاش قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان. مەسىلەن: چەك (سەۋرى - تاقەتنىڭ چېكى بار، بانكىنىڭ چېكى)، پۇت (بىر پۇت ئاشلىق، پۇت ئاغرىغى)، چوت (سەنىپەن، كەكە).

§-17 ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋى ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىن قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان سۆزلەر، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر، ئاز قوللىنىلىدىغان ياكى ئىستىمالدىن قېپقالغان سۆزلەر، تارىخىي سۆزلەر، يېڭىدىن پەيدا بولغان ۋە بولۇۋاتقان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇر تىلى دىالېكتلىرى ۋە شۆيلىرىگە خاس بىر قىسىم سۆزلەرمۇ ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىدىكى سۆزلەر قوللىنىلىش دائىرىسى ۋە تىلىدىكى رولىغا قاراپ، چوڭ ئىككى تۈركۈمگە بولۇنىدۇ: ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى.

1. ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى

لۇغەت تەركىۋىدىكى ئومۇم خەلقىنىڭ چۈشىنىشلىك، دائىم قول لىنىلىدىغان سوزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى لۇغەت تەركىۋىنىڭ يادروسى ۋە ئەڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ يېڭى سوزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىش - ئىشچى، ئىشچان، ئىشخانا؛

ئىشلە - ئىشلەپچىقىرىش، ئىشسىز؛

يەر - يەرلىك، يەرسىز؛

باش - باشلىق، باشچى، باشچىلىق؛

باشلا - باشلامچى.

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان بول، تۇر، ماڭ، كەت، مەن، سەن، ئات، سۇ، قار قاتارلىق سوزلەردىن باشقا، تارىختىن بۇيان باشقا تىللاردىن ئۆزىغۇر تىلىغا كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن سەي، چاي، نۇر، دەريا، ئىدىيە، ماشىنا دېگەنگە ئوخشاش سوزلەرمۇ كىرىدۇ.

تۆۋەندىكىدەك سوزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ:

1) شەيئى ئىسىملىرىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر: سۇ، تاغ، كۈن، ئاي، ھاۋا؛

2) كىشى ئەزالىرىنىڭ ئاتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر: باش، كوز، پۇت، قول، چاچ، قۇلاق؛

3) ئەمگەك قوراللىرىنىڭ ئاتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر: كەتمەن، پالتا، پىچاق، ئوغاق، كۆرەك؛

4) تۇققانچىلىقنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر: ئاتا، ئانا، ئاپا، ئاكا، ئوكا؛

5) تۇرمۇشقا لازىملىق نەرسىلەرنىڭ ئاتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر: كىيىم، تاماق، ئوي، گوش، سەي؛

6) ئوسۇملۇك ۋە هايۋان ئاتلىرىنى بىلدۇرىدىغان سوزلەر: دەرەخ، قوناق، بۇغداي، ئات، كالا، قوي، بورە؛

7) ھەركەتنى بىلدۇرىدىغان سوزلەر: ماڭ، تۇر، قال، ياز، ئوقۇ؛

8) شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە ھالىتىنى بىلدۇرىدىغان سوزلەر: ياخشى، گۈزەل، قىزىل، ئاق، چوڭ، كىچىك، ئېگىز، پەس، تۇز؛

9) ۋاقىت ۋە ئورۇننى بىلدۇرىدىغان سوزلەر: بۈگۈن، ئەتە، كۈز، قىش، ياز، ئاست، ئۈست، يۇقۇرى، تۆۋەن، ئالدى، ئارقا؛

10) سانىنى بىلدۇرىدىغان سوزلەر: بىر، ئون، يۈز، مىڭ.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، دائىم قوللىنىلىدىغان ئالماشىلار، بەزى ياردەمچى، ئىملىق ۋە ئۇندەش سوزلەرمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدىغان سوزلەر تۇراقلىق ۋە ئاسان ئوزگەرمەيدىغان سوزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىدا بىرخىل قوللىنىپ كېلىنمەكتە. مەسىلەن: سۇ، ئات، باش، كوز، ماڭ، تۇر، بىل، تاغ، قۇش ۋە باشقىلار.

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، جەمىيەت تەرەققىياتىغا ۋە تىل تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىمۇ قىسمەن ئوزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ، بەزى سوزلەر كۆپ قوللىنىلمايدىغان ياكى قوللىنىلمايدىغان تارىخىي سوزلەرگە ئايلىنىپ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىگە ئوتۇپ قالىدۇ. مەسىلەن: ۋاڭ، پادىشا، ۋەزىر، بەگ، نەبزە، يامبۇ، مىكۇپكى، يىگىتۋېشى ۋە باشقىلار. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدىغان بەزى سوزلەر كۆپ قوللىنىلىش نەتىجىسىدە، ئاستا ـ ئاستا ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە ئوتۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن: دادۇي، گىزىت، گۈگۈشىي، خەلق، مەجلىس، تىراكتۇر ۋە باشقىلار.

2. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى

خەلق ئاممىسى بىردەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئاز قوللىنىلىدىغان سوزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ. مەسىلەن: شەيئى، تەلىمات، سەۋىيە، شەرق، غەرپ، تىل شۇناسلىق، لۇغەت، سىياسى - ئىقتىسات، پەلسەپە، ئوبېكتىپ ۋە باشقىلار.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدە داۋاملىق ئوزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ. بەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن يېڭى - يېڭى ئاتالغۇلار، ئالدى بىلەن، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ. ئىجتىمائى ئادەت سوزلىرى، دىالېكت ۋە شۇنىلەرگە خاس سوزلەرمۇ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ. ئومۇمەن، لۇغەت تەركىۋىدە ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدىغان سوزلەر ئاز، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدىغان سوزلەر كوپ بولىدۇ.

ا) دىالېكت ۋە شۇنى سوزلىرى

مەلۇم رايونلاردىلا قوللىنىلىدىغان، مىللى ئورتاق تىلدا كەڭ قوللىنىلمايدىغان سوزلەر دىالېكت ۋە شۇنى سوزلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدىبىي تىلدا	لوپنۇردا
تىرنا	بىلىجان
(بېلىق تۇتىدىغان تورنىڭ بىرخىلى)	چىمان جار
قوسىغى يېپرىق بېلىق	گەگەرمە
	خوتەندە
تۇماق، قۇلاقچا	تەلىپەك
گىلەمنىڭ ئوروش يېپى	شانا

ئۇيغۇر تىلىدا دىالېكت ۋە شۇنى سوزلەر ئانچە كوپ ئەمەس. بەزى رايونلاردا بۇخىل سوزلەر بولسىمۇ، ئۇلار ئەدىبىي تىلدىكى

تەگداش (ئوخشاش) سوزلەر بىلەن بىللە قوللىنىلماقتا. مەسىلەن: خو-
تەندە قەدىلەس-تەممەت بىلەن زادى، قاللاڭ بىلەن ئوچۇق؛ لوپۇردا
ئاۋا بىلەن ئاتا - دادا، زىمە بىلەن گەپ - سوز قاتارلىق سوز-
لەر ئارىلاش قوللىنىلماقتا. بۇ ھال مىللى ئورتاق تىلنىڭ تەرەق-
قىياتىغا ئەگىشىپ، دىالېكت ۋە شىۋىلەرنىڭ ئەدەبىي تىلغا يېقىنلە-
شىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇرۇن ئۇيغۇر تىلىدا دىالېكت ۋە شە-
ۋە سوزلەرنى قوللىنىش - قوللانماسلىقتا خېلى ئىختىلاپلار بول-
سىمۇ، ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، بۇ ئەھۋاللار
بىر قەدەر ئازايدى. لېكىن بەزى سوزلەرنى قوللىنىشتا بۇخىل
ئەھۋال يەنە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: ژۇدە بىلەن كوتىرەم،
ئاچا بىلەن ھەدە، ئايلا، يەلكە بىلەن ئوشنە، يوشۇرۇپ قويۇش
بىلەن سۇقۇپ قويۇش — تىقىپ قويۇش، يىغىش بىلەن جۇغ
لاش — توپلاش ۋە باشقىلار.

بەدىئى ئەسەرلەردە يەرلىك خۇسۇسىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۇرۇش
ئۈچۈن، بەزىدە دىالېكت ۋە شىۋە سوزلىرىنى قوللىنىش مۇمكىن،
لېكىن قالايمىقان قوللىنىشتىن ساقلىنىش كېرەك. بولۇپمۇ ئادەتتە
تىكى ئەسەرلەردە ئەدەبىي تىلدا تەگدىشى بار سوزلەرنى قوللان-
ماسلىقنى تەشەببۇس قىلىش زورۇر. چۈنكى مۇنداق سوزلەر ئەدە-
بىي تىلنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشىغا ۋە ساغلام تەرەققى قىلىشىغا توس
قۇن بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنى قېلىپلاشتۇرۇش
خىزمىتىدە، بىر تەرەپتىن، سوزلەرنى قوللىنىش جەھەتتىكى
دىالېكت، شىۋە ئىختىلاپلىرىنى ھەل قىلىش، يەنە بىر تەرەپتىن،
يەرلىك سوزلەردىن پايدىلىنىپ، ئەدەبىي تىلنى بېيىتىشقا ئەھمە-
يىتى بېرىش لازىم.

2) ئىجتىمائى ئادەت سوزلىرى

جەمىيەتتە ھەر قايسى كەسپلەر، ھەرقايسى ساھەلەر ۋە ھەر-
خىل ئىجتىمائى كوللېكتىپلارنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدە سوزلىرى
بولىدۇ. بۇنداق سوزلەر ئىجتىمائى ئادەت سوزلىرى دېيىلىدۇ.
ئىجتىمائى ئادەت سوزلىرى دائىرىسىگە كەسپىي سوزلەر، تېرمىن

لار كىرىدۇ. دىنىي ساھەدە قوللىنىلىدىغان ئالاھىدە سوزلەرمۇ ئىجتىمائى ئادەت سوزلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

مەلۇم كەسپتىكى كىشىلەرگىلا ياكى شۇ كەسپتىن خەۋىرى بار كىشىلەرگىلا چۈشىنىشلىك سوزلەر كەسپىي سوزلەر دىيىلىدۇ. بۇ خىل سوزلەر شۇ كەسىپ ساھەسىدە قوللىنىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

مۇزدۇزلۇقتا: بۇرەندە، بەلچە، دەرەش؛

باپكارچىلىقتا: ھالۋاپ، ئاتقۇچ، موكا، يىك؛

ياغاچچىلىقتا: رەندە، ئىسكىنە، چوت؛

توقۇرچىلىكتە: كەسكۈچ، بازغان ۋە باشقىلار.

پەن - تېخنىكا ساھەسىدە قوللىنىلىدىغان ۋە پەن - تېخنىكا دىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە چۈشىنىشلىك سوزلەر تېرمىن دىيىلىدۇ. مەسىلەن:

خىمىيە: ھىدروگېن، فوسفور، ۋولفرام، ئوكسىگېن؛

پەلسەپىدە: بىرلەنچى، ئىدىيالىزىم، ماتېرىيالىزىم، دۇنيا قاراش؛

سىياسى - ئىقتىساتتا: قوشۇمچە قىممەت، كىرىزىس، كاپىتال؛

جۇغراپىيىدە: ئېكۋاتور، مېرىدىيان؛

تىلشۇناسلىقتا: لېكسىكا، ئاھانگداشلىق، گىراماتىكا ۋە باشقىلار.

پەن - تېخنىكىنىڭ، ھەرقىسىمىنىڭ تەرەققىياتىغا، پەن تەتقىقات ئىشىنىڭ چوڭقۇرلۇشىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى - يېڭى تېرمىنلار پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ خىل سوزلەرنى كەڭ ئاممىا دەمالىق چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. لېكىن پەن - تېخنىكىنىڭ، ھەرقىسىمىنىڭ - ماتارىيەلىنىڭ ئومۇملىشىشىغا، خەلقنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، تېرمىنلارنىڭ بەزىلىرى خەلقە چۈشىنىشلىك بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن: بۇرۇن تېرمىن ھىساپلىنىدىغان سوتسىيالىزىم، كوممۇنىزىم، تانكا، سۇنئى ھەمرا قاتارلىق سوزلەر ھازىر خېلى ئومۇملىشىپ قالدى. ئومۇمەن، كەسپىي سوزلەر ۋە تېرمىنلار تىلنى بېيىتىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلىدىكى تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان سوزلەر ۋە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ كوپ قىسمى تۈركى تىللار ئۇچۇن ئورتاق. مەسىلەن: مەن، سەن، ئۇ، ئاتا، ئانا، قىز، ئوغۇل، بالا، ئاكا، ئېغىز (ئاغىز)، كوز، قۇلاق، تىل، قاش (قاس)، باش (باس)، ئاياق، قوي، يىلقا (جىلقا)، كالا، ئات، غاز (قاز)، قۇش (قۇس)، بۇغداي (بىداي)، قوغۇن (قاۋۇن)، تاۋۇز (تاربىز)، ئالما، تون، ئوتۇك (ئېتىك)، كىگىز (كىيىز)، قوشۇق (قاسىق)، قازان، ئوغاق (ئوراق)، بۇگۇن، ئەتە (ئېرتېك)، كەك (كېك)، تار، ئاق، كوك، ئال، بار، تۇر، كەل (كېل)، ماك، يات، يۇر، جۇر (jür) ۋە باشقىلار. بۇلار لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئاساسىي بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىدە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرمۇ خېلى سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ خەنزۇ ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىللە ياشاش ۋە بىللە كۇرەش قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ تىللىرىدىن بىرمۇنچە سوز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان. ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى خەنزۇ تىلىدىن، ئەرەپ - پارىس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان؛ روس تىلى ئارقىلىق خەلقارا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇ خىل سوز - ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتىدا ئاكتىپ رول ئويناغان ۋە ئويناماقتا. خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا شۇ قەدەر سىڭىپ كەتكەنكى، ئۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە ئايلىنىپ قالغان. مەسىلەن: بەلدىك، تىزا، ساك، ياڭزا، جوزا، ساڭزا، چاي، سەي، گازىر، خاسىك.

شىنجاڭ ئازات بولغاندىن بۇيان، سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مە

دنيادا جەمەتتىكى سوتسيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن تېخىمۇ كوپ سوز - ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىندى. مەسىلەن: زۇگلى، شۇجى، گۇگشي، گوۋۇيۈەن، سۇلياۋ.

ئەرەپ - پارس تىللىرىدىن كىرگەن سوزلەر

پارىسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسيا، جۇملىدىن شىنجاڭ بىلەن بولغان كېلىم - كېتىم ئىشلىرىنىڭ كۇچىيىشى، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا كەڭ تارقىلىشى ئارقىسىدا پارس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرى خېلى چوڭ بولۇپ، پارسچە بىرمۇنچە سوزلەر ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئوزلەشكەن. بۇ سوزلەر ئۇيغۇر تىلىغا شۇ قەدەر ئوزلىشىپ كەتكەنكى، ھەتتا خېلى كوپ بىر قىسمىنىڭ ئەسلىدە پارسچە سوز ئىكەنلىگىنى بىلىشمۇ تەس. مەسىلەن: باغۋەن (باغۋان)، باراۋەر (بارابەر)، دانىشمەن (دانىشمەند)، خانا (خانە)، جاڭجال (جەنجال)، چىراق (چىراغ)، نامىزات (نامزاد)، گوشت (گوش)، شۇناس (شناس)، روشەن (رەۋشەن)، ھەپتە (ھەفت)، ھەمرا (ھەمراھ)، ھۇنەرۋەن (ھۇنەرۋەند) ۋە باشقىلار. دىمەك بۇ سوزلەر پارسچە ئەمەس، ئۇيغۇرچە بولۇپ كەتكەن.

پارىس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بەزى سوزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنىڭغا تەڭداش بولغان سوزلەر بىلەن تەڭ قوللىنىلماقتا. مەسىلەن: ئاسمان بىلەن كوك، شەبنەم بىلەن قىرو، پىشانە بىلەن ماڭلاي، تىللا بىلەن ئالتۇن، پىيادە بىلەن يالىگاياق، شىرىن بىلەن تاتلىق ۋە باشقىلار.

پارىس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئوزلەشكەن سوزلەر يالغۇز ئىسىملارلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كى، ئۇ، چۇن، چۇنكى، گەرچە، ھەم، كاشكى، ياكى، گويا، ئەگەر، ھېچ، ھەر قاتارلىق يارەمچى سوزلەر ۋە دار، كار، گەر، كەر، ۋەن، بە، بەد، نا قاتارلىق قوشۇمچىلارمۇ بار.

ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپچە سوزلەرنىڭ كىرىشى ئىسلام دىنىنىڭ

شىنجاڭغا تارقىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەرەپلەر شىنجاڭغا ئىسلام دىنىنى پارىسلار ئارقىلىق تارقاتقان. پارىسلار ئىسلام دىنىنى خېلى بۇرۇنلا قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن، پارىس تىلىغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەپچە سوزلەرنى كىرىپ ئوزلەشكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۇرلۇك دىنىي پائالىيەتلەر ۋە ئەرەپ - پارىس ئەدەبىياتى ئارقىلىق توغرىدىن - توغرا يا-كى ۋاستىلىك ھالدا ئەرەپچە ئۇرغۇن سوزلەرنى قوبۇل قىلغان. بۇ سوزلەر ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىشقا باشلىغاندىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر قوللىنىلماقتا. مەسىلەن:

ئادەم، ئاساس، ئەرباپ (ئەرباب)، ئەقىل، ئەسۋاپ (ئەسباب)، ئەتراپ (ئەتراف). ئاخبارات، دائىم، دائىر، دەرىجە (دەرەجە)، داۋام، دولەت (دەۋلەت)، داھى، دىققەت، پەن (فەن)، پائالىيەت (فەئالىيەت)، پەقەت (فەقەت) ئىبارەت، ھاسىل، ھىساۋات، ھورمەت، قانۇن، قارار، قائىدە ۋە باشقىلار.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، بەلكى، ئەمما، لېكىن، ۋە، ۋاھالەنكى قاتارلىق يارەمچى سوزلەر بىلەن ۋى، مي، ەن قاتارلىق سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپ تىلىدىن كىرگەن.

ئۇيغۇر يېزىق تىلىدا خېلى بىر مەزگىل ئەرەپ - پارىس تىل-لىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنىڭ كوپ قوللىنىلىشى ئارقىسى-دا يېزىق تىلى جانلىق تىلدىن بىرئاز يىراقلىشىش ئەھۋاللىرى كورۇلگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئامما ئەرەپچە، پارسچە بىر قىسىم سوزلەرنى قوبۇل قىلمىدى. ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتى تۇتۇلغاندىن كېيىن، قالايمىقان ئىشلىتىلىۋاتقان، ھاجەت-سىز بولغان ئەرەپچە، پارسچە سوزلەر ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەر-كىۋىدىن قالدۇرۇلدى.

رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقارا تىللاردىن كىر-گەن سوزلەر

سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تەسىرى، سو-

ۋېت ئىتتىپاقىدىكى رۇس ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن بىرىش-كېلىش قىلىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقارا تىللاردىن بىر قىسىم سوزلەر كىرىپ ئوزلەشتى. رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنىڭ كوپىنچىسى ئىقتىسات، مەدەنىيەت ۋە كۇندىلىك تۇرمۇشقا ئائىت سوزلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن: پەتنۇس، پەمىدۇر، بەتىنكە، ساماۋار، يەرمەنكە، رادىيو، ماشىنا، ئۇستەل، كالاچ، بوتۇلكا، كورۇشكا، سومكا، نېفىت، ئېلېكتىر، ئىستانوك، سېمونت، تىرانسپورت، سىيالكا.

رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا تىللاردىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سوز ۋە تېرمىنلار ئەسلى غەربىي ياۋروپا تىللىرىغا مەنسۇپ. بۇ سوز - تېرمىنلار ئىلىم - پەن، تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە باشقا ساھەلەرنىڭ ھەممىسىدە قوللىنىلماقتا. مەسىلەن:

يونانچە سوزلەر:

گىپىس، دىالېكت، ئىدىيە، مېتال، ئورگان، ماگنىت، سىنتاكسىس، فىزىكا، لوگىكا، گىراماتىكا، لېنتا، پەيلاسوپىيە، لېكسىكا، پسىخولوگىيە.

لاتىنچە سوزلەر:

ئاپتور، ئوپېراتسىيە، فورمۇلا، دىكتاتۇرا، ئېكسكۇرسىيە، لابۇراتورىيە، سېرىك، ئابستراكتسىيە.

نېمىسچە سوزلەر:

لاگىر، ئوردىن، ئوفىتسېر، ئىشتاپ، كىران، فورمات، بالىت، گالىستۇك.

فرانسۇزچە سوزلەر:

كاستۇم، پەلتو، كابېنت، كەمپىت، ئاۋانگارت، ئاتاكا، سالىيوت، گارنىزۇن، گېنىرال، لېيتېنانت، كارىدور، نەفتەلىن.

ئىنگلىزچە سوزلەر:

رېلىس، تىرامۋاي، كۇلۇپ، پۇتبول، ۋاسكتبول، ۋالىبول، بوكس.

ئىتالىيانچە سوزلەر:
ئوپېرا، بانكا، گۇرۇپپا، گېزىت.

ئۇيغۇر تىلى تارىختا باشقا تىللاردىن يېڭى ئۇقۇم ۋە يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەرنى قوبۇل قىلىپ كەلگەن. سوز مەنبەسىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىن بار سوزلەر بىلەن باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەردە بەزى پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنىڭ كوپچىلىگى ئۇيغۇر تىلى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇر تىلىدا بۇرۇندىنلا بار سوزلەرگە ئوخشاشلا كەڭ قوللىنىلىپ كېلىنمەكتە. ئۇيغۇر تىلىدىكى باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى شۇنى چۈشەندۈرۈپ بەردىكى، ئۇيغۇر تىلى باشقا تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئوزىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىپ، ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرغان،

18 - § ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتى

بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى شۇ تىلنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىللاردىن بىرى. بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر قانچە كوپ، مەنىلىرى قانچە چوڭقۇر ۋە خىلمۇخىل بولسا، ئۇ تىل شۇنچە باي ۋە تەرەققى تاپقان تىل بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنىڭ باي بولۇشى ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى. ئەڭ دەسلەپكى يېزىق يادىكارلىقلىرىمىزدا قوللىنىلغان سوزلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى سېلىشتۇرساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنىڭ سانى جەھەتتىن كوپ،

مەنە جەھەتتىن كەڭ، ئىپادىلەش كۇچى جەھەتتىن يۇقۇرى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. لېكىن ھازىرغىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل بىر ئىزاھلىق لۇغىتى تۇزۇپ چىقىلمىدى. شۇڭا ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىدە زادى قانچىلىك سوز بارلىقى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۇچى ۋە ئالاقە ئېھتىياجىدا ئۇيناۋاتقان رولىغا قاراپ خېلى تەرەققى قىلغان بىر تىل دېيىشكە بولىدۇ.

بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتى، ئاساسەن، لۇغەت تەركىۋىدىكى ئوزگىرىشتە كورۇلىدۇ. ھازىرغا قەدەر بولغان ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىدىكى ئوزگىرىش يېڭى سوزلەرنىڭ داۋاملىق لۇغەت تەركىۋىگە كىرگەنلىكى، بىر قىسىم سوزلەرنىڭ ئىستېمالدىن قېپقالغانلىقى ۋە يەنە بىر قىسىم سوزلەرنىڭ شەكىل ۋە مەنىلىرىدە ئوزگىرىش بولغانلىقىدا كورۇلىدۇ.

1. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنىڭ يېڭى سوزلەر بىلەن بېيىشى

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ تۇرۇشى، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز پەيدا بولۇپ تۇرۇشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر قىلىش قابىلىيىتى ئوسىدۇ، يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ھادىسىلەر ھەققىدە يېڭى تونۇش ۋە يېڭى چۈشەنچىلەر پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ھال تىلنىڭ ئوزىنى شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا يېڭى سوز - ئاتالغۇلار بىلەن تولۇقلاپ، ئالاقە ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ، نەتىجىدە تىلدا يېڭى سوز - ئاتالغۇلار پەيدا بولۇپ، ئالاقە ئېھتىياجىنى قامدايدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى ئوزگىرىپ - تولۇقلىنىپ تۇرىدىغان قىسىم ھىساپ

لمنىدۇ. شۇڭا لۇغەت تەرىكىۋىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئاساسىي نېقىم لۇغەت تەرىكىۋىنىڭ ئوزۇنى يېڭى - يېڭى سوزلەر بىلەن بېيىش بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەرىكىۋىنىڭ تەرەققىياتىمۇ خۇددى شۇنداق. ھازىر ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى سوز - ئاتالغۇلار كونىرىغان سوز ۋە ئاتالغۇلارغا قارىغاندا مۇتلەق كوپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

كومىۋنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭ ئازات بولغاندىن كېيىن، ئەسىرلەر بويى قۇللۇق ۋە فېئوداللىق ئاسارەتتە ياشاپ كەلگەن ھەر مىللەت خەلقى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش يولىغا قاراپ ماڭدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېڭى مىللى مۇناسىۋىتىدە يېڭى شەيئىلەر، يېڭى ھادىسىلەر، يېڭى ئۇقۇم - چۈشەنچىلەر بارلىققا كەلدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇنداق رىيالىققا ئۇيغۇنلىشىپ بېرىش تەلىۋىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا تەرەققى قىلىش، ئوزۇنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش خاھىشى بارلىققا كەلدى. نەتىجىدە مۇنداق يېڭى مەنزىرە يېڭى سوز - ئاتالغۇلار بىلەن ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. مەسىلەن: ئوتكۇنچى دەۋر، ئالەم كېمىسى، ئىقتىساتچانلىق، تىرىشچانلىق، بۇيرۇقچىلىق، توربېچىلىك، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە باشقىلار.

تىللاردا يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى ئىشلەش پىرىنسىپى ۋە ئۇسۇللىرى ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىنىڭمۇ بۇ جەھەتتە ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار.

ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى ئىشلەش پىرىنسىپى تۆۋەندىكىچە:

يېڭىدىن تۇزۇلۇپ چىقىلغان سوز - ئاتالغۇلار جەمئىيەتنىڭ، تىلىمىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ۋە ئوبېكتىپ تەلەپكە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. ئۇلارنىڭ مەنىسى ئېنىق، چۈشىنىشلىك، خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىنىشىغا ئاسان بولۇشى لازىم. يېڭى ئۇقۇم ۋەيېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشتە، ئالدى بىلەن، ئەدەبىي تىلىمىزدە

كى تىل ماتېرىياللىرىدىن، دىالېكت ۋە شۈە سۆزلىرىدىن، شۇنىڭدەك قەدىمقى تىل ماتېرىياللىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش كېرەك، بۇمۇ يېتىشمىگەندە قېرىنداش مىللەت تىللىرىغا، ئۇنىڭدىن قالسا چەت تىللارغا مۇراجەت قىلىش لازىم.

ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى ئىشلەش ئۇسۇلى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئۇيغۇر تىلىدىكى بار ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى ياساش. بۇ — باشقا تىللاردىكى يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى ئۆز تىلىمىزنىڭ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تەرجىمە قىلىش ياكى شۇ ئاساستا يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى يارىتىش ئۇسۇلى. ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار خېلى كوپ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى سۆز يىلتىزىغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ياساشقا بولىدۇ.

مەسىلەن: مەيدانلاشتۇرۇش، بۇيرۇقسۆزلىك، تەۋەككۈلچىلىك، تەسلىمچىلىك، شەكىلسىزلىق، ئىقرارنامە، ۋەتەنپەرۋەرلىك، يۇرۇشلەشتۇرۇش، نامزۇاپىق، گۇللەندۇرۇش، ۋاكالەتنامە، قانۇنچە، بايانناتچى، بىتەرەپلىك، ناھەق ۋە باشقىلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى ۋە ئۈنىڭدىن ئارتۇق سۆزنى بىرىكتۈرۈش ئاساسىدا يارىتىلغان سۆزلەرمۇ خېلى بار. بۇمۇ ئۆز تىلىمىزدىكى ماتېرىياللار ئاساسىدا يارىتىلغان سۆزلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن: مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى، ئىشلەپچىقىرىش، سۇ ئامبىرى، باشماقالا، بىر تەرەپلىمىلىك، ئەدەپ - قائىدە، ئومۇم يۇزلۈك، ئىككى يۇزلىمە، سىنىپىي كۆرەش، ھىساۋات بىرلىكى، تەقسىم قىلىش، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش، ھەممە گۇللەر تەكشى ئېچىلىش، قەيسەرلىك بىلەن ئىشلەش، شەخسىگە چوقۇنۇش ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىدا بار ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يارىتىلغان

يېڭى سوزلەرنى ئاممما تېز چۈشىنىدۇ، شۇڭا بۇ خىل سوز - ئاتالغۇلارنىڭ ئومۇملىشىشىمۇ ئاسان بولىدۇ.

(2) باشقا تىللاردىن يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش

باشقا تىللاردىن يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىش — يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى يارىتىشتىكى يەنە بىر ئۇنۇملۇك ئۇسۇل.

2. يېڭى سوزلەرنىڭ كونا سوزلەرنىڭ ئورنىنى ئېلىشى ۋە بىر قىسىم سوزلەرنىڭ ئېھتىياجدىن قېلىشى

تەرەققىيات جەريانىدا، تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى بەزى سوزلەر كونا شەيئىلەرنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىستىمالدىن قېپقالىدۇ. مۇنداق سوزلەر يېزىقى بار مىللەتلەرنىڭ تارىخىي يادنامىلىرىدا تارىخىي سوزلەر شەكلىدە ساقلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنىڭ ئېھتىياجدىن قېلىپ، تارىخىي سوزلەرگە ئايلىنىپ كېتىشىگە كەلسەك، يازما يادنامىلار قالمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەھۋال بىزگە مەلۇم ئەمەس. بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن يازما يادنامىلاردىن قارىغاندا، قەدىمقى تۈرك - رونىك يېزىقىدا (ئۇرخۇن - يەنىسەي يېزىقىدا) خاتىرىلەنگەن بىر قىسىم سوزلەر ئېھتىياجدىن قالغان ياكى ئۇلارنىڭ ئورنىنى باشقا يېڭى سوزلەر ئالغان. مەسىلەن: پىغان (كەمبەغەل)، ياغى (دۇشمەن)، يەك (جىن)، قاپىغ(دەرۋازا)، ساب (خەۋەر)، يارىلقا (مەدەت قىلىش، خالاش) قاتارلىق سوزلەر ھازىر قوللىنىلمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يازۇق (گۇنا)، بالىغ (شەھەر)، تىنلىغ (جانلىق، جانۋار)، ئوكۇس (كوپ)، تانۇغ (گۇۋاچى)، قاڭلى (ھارۋا)، ئەدگۇ (ياخشىلىق)، جاب (شوھرەت)، ئازىن (باشقا) دېگەن سوزلەرنىڭ ئورنىنى باشقا سوزلەر ئالغان.

ئەرەپ يېزىقى يادنامىلىرىدىكى ئىشكاغا (مەنسەپ ئىسمى

مى)، كەپسەن (ئاشلىق بېچى)، بولۇس (مەنسەپ ئىسمى)، خەمە (قەلەم)، يارلىق (بۇيرۇق)، ئاغاز (باشلاش)، تىلماچ (تەرجىمان) قاتارلىق سوزلەرمۇ ھازىرقى تىلىمىزدا قوللىنىلمايدۇ ياكى ناھايىتى ئاز قوللىنىلىدۇ.

كونىراپ ئېھتىياجدىن قالغان سوزلەر ھازىر خەلق جانلىق تىلىدا قوللىنىلمىسىمۇ، لېكىن تارىخىي دەۋرلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بەدىئى ئەسەرلەردە قوللىنىلىشى مۇمكىن.

3. سوز شەكلى ۋە سوز مەنىسىدىكى ئوزگىرىش

سوز شەكلى ۋە سوز مەنىسىدىكى ئوزگىرىشمۇ لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان بىر خىل ھادىسە ھىساپلىنىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوزلەرنىڭ تاۋۇش ئوزۇلۇشىدىكى ئوزگىرىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگىچە بولغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا كورۇلگەن قانۇنىيەتلىك بىر خىل ھادىسە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى د ئىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ي غا ئوزگىرىپ كېتىشى، بىرىنچى بوغۇمى ئو- چۇق بوغۇم بولغان كوپ بوغۇملۇق سوزلەردە ئا ئىڭ ئو (O) غا ئوزگىرىپ كېتىشى ۋە باشقىلار شۇ خىل ئوزگىرىش ھادىسىسىگە ياتىدۇ. مەسىلەن: ئاچۇق (ئوچۇق)، ياروق (يوروق)، تاقاغۇ (توخۇ)، خاتۇن (خوتۇن)، ئادرىلىش (ئايرىلىش)، قادغۇ (قايغۇ)، بەدۇك (بۇيۇك)، قاداش (قاياش) ۋە باشقىلار.

سوز مەنىسىدىكى ئوزگىرىش — سوز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى، كۆچىيىشى قاتارلىق جەھەتلەردە كورۇلىدۇ. بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ 14-پاراگرافتا ئالاھىدە توختىلىپ ئوتتۇق.

4. ئەدەبىي تىل لۇغەت تەركىۋىنى قېلىپلاشتۇرۇش

ئەدەبىي تىل — مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى، شۇنىڭ بىلەن بىر
لە، ئۇ مەدەنىيەتنى تەرەققى قىلدۇرىدىغان كۈچلۈك قورال.
ئەدەبىي تىل قانچە ساغلام تەرەققى قىلسا، ئۇ ئوز نۇسخىسىغا
ئالغان ۋەزىپىنى شۇنچە ياخشى ئادا قىلالايدۇ. ئەدەبىي تىل
لۇغەت تەركىۋىنى قېلىپلاشتۇرۇش — سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنى
ئېنىقلاش، مۇۋاپىق بولغانلىرىنى تۇراقلاشتۇرۇش، مۇۋاپىق بولمى
غانلىرىنى تىلدىن چىقىرىپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئەملىي خىزمەت
بولۇپ، لۇغەت تەركىۋىنى ساغلام تەرەققى قىلدۇرۇشنىڭ
مۇھىم تەدبىرلەرنىڭ بىرى.

ئازاتلىقتىن بۇيان، پارتىيە مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى
ئاستىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى لۇغەت تەركىۋىنى قېلىپلاشتۇرۇش
خىزمىتىدە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئۇيغۇر تىلى
نى تەكشۈرۈش — تەتقىق قىلىش ئىشى بىرنەچچە قېتىم ئېلىپ
بېرىلدى، يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى يارىتىش بىرىنسىپى قايتا -
قايتا مۇھاكىمە قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن تىل - يېزىق خادىملىرى
يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى يارىتىشتا ئەمەل قىلىش لازىم بولغان
ئاساسىي پىرىنسىپ ۋە ئۇسۇللارنى بىر قەدەر ئايدىڭلاشتۇرۇ-
ۋالدى. ئۇرغۇن يېڭى سوز - ئاتالغۇلار يېزىقتا بىرلىككە كەلتۈ-
رۇلدى. لېكىن يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى يارىتىش ۋە قوللىنىش
تا بەزى قالايمىقانچىلىقلار مۇ يۈز بېرىپ تۇردى. شۇڭا ئەدەبىي
تىل لۇغەت تەركىۋىدە قېلىپلاشتۇرۇشقا تېگىشلىك مەسىلەرمۇ
ئاز ئەمەس. بۇ مەسىلەر، ئاساسەن، يېڭى سوز - ئاتالغۇلارنى
ئىشلەش پىرىنسىپى ۋە ئۇسۇلى مەقسىدىكى بەلگىلىمىلەرگە تولۇق
رىايە قىلماسلىق، نەتىجىدە بىر قىسىم سوزلەرنى قوللىنىشتا
بىرلىككە كېلەلمەسلىك (بىر سوزنىڭ بەزىدە خەنزوچىسىنى، بە-
زىدە رۇسچىسىنى ۋە بەزىدە ئۇيغۇرچىسىنى قوللىنىش)، ئەدەبىي

تىلدا تەڭدىشى بار دىالېكت، شۇ سوزلىرىنىمۇ قوللىنىش، قە-
دىمقى ۋە يېڭىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ماياتىي كۈچكە ئە-
گە سوزلەردىن پايدىلىنىشقا سەل قاراشتەك مەسىلەردىن ئىبارەت.
مەلۇمكى، تېرمىن، يۇقۇرىدا كورسەتكىنىمىزدەك، يەككە مەنە-
لىك بولۇشى كېرەك. ئوخشاش بىر ئۇقۇم مەقسەد ئىككى تېر-
مىنى قوللىنىش ياكى بىرەر سوزنىڭ كېڭەيگەن مەنىسى ئاساس-
ىدا تېرمىن ياسىلىش پەن - تېخنىكا ساھەسىدە قالايمىقانچىلىق
پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي تىل لۇغەت تەركىۋىدە قېلىپلاشتۇ-
رۇشقا تېگىشلىك مەسىلىنىڭ يەنە بىرى — پەن - تېخنىكا تېرمىن-
لىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.
ئەدەبىي تىل لۇغەت تەركىۋىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىدە،
تىلنىڭ كەڭ ئاممىنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى ئىكەنلىگىنى ئېسىم-
دە چىڭ ساقلاپ، ماۋ جۇشىنىڭ "تىلنى خەلق ئاممىسىغا
يېقىنلاشتۇرۇش كېرەك" دېگەن تەلىمگە ئەمەل قىلىپ، ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنى كەڭ خەلق تىلى ئاسا-
سىدا ساغلام تەرەققى قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

§ 19- تۇراقلىق ئىبارىلەر

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىدىكى بەزى سوزلەرنىڭ بىرىكە-
شى تۇراقلىق بولۇپ، مۇكەممەل بىر مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا
بۇ خىل سوزلەر تۇراقلىق ئىبارە دېيىلىدۇ. تۇراقلىق ئىبارىلەرگە
ماقال - تەمسىللەر ۋە ئىدىيوملار كىرىدۇ.

1. ماقال - تەمسىللەر

تىلدا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئويناىدىغان، تۇزۇلۇشى
قىسقا ھەم ئىخچام، تۇراقلىق بولۇپ، چوڭقۇر مەنىلەرنى ئىپا-

دىلەيدىغان ئەقلىيە سوزلىرى ماقال - تەمسىل دەپ ئاتىلىدۇ.
مەسىلەن:

ئىش ئوملۇكتە، كۆچ بىرلىكتە.
ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.
بۇگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما.
قىيىن ئىش يوق ئالەمدە،
كۆكۈل قويغان ئادەمگە.
ئەمگەك بىلەن ئەر كوكرەر،
يامغۇر بىلەن يەر (كوكرەر).
ئاسماندا تور، يەردە قاپقان.

قىيما - چىيما قىلىنىشتىن قورقمىغانلار خانىنى ئاتىتىن چۈشۈرەلەيدۇ.

ماقال - تەمسىلەر خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئارقىسىدا ھاسىل قىلىنغان قىممەتلىك ئوي - پىكىرلىرىنىڭ تىلدا ئىپادە قىلىنغان شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ماقال - تەمسىلەر — چوڭقۇر مەنىگە ئىگە تىل بىرلىكى. ئەمگەك قىلىشنىڭ ئەھمىيەتلىك ۋە شەرەپلىك ئىش ئىكەنلىگىنى كوپ سوزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورنىغا "ئىشلىمىسەڭ چىشلەيسەن" ياكى "ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق، ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چورۇق" دېگەن ماقاللارنى قوللىنىش كۈپايە. چۈنكى بۇ ماقاللار مەزكۇر ئوي - پىكىرنى ئادەتتىكى جۈملە بىلەن ئىپادە قىلغانغا قارىغاندا ھەم ئىخچام، ھەم كىشىلەرگە ئەر بىلەن چوڭقۇر تەسىر قىلىدۇ. ماقال - تەمسىلەرنىڭ مۇنداق چوڭقۇر مەزمۇنلۇق بولۇشىنى ئۇنىڭ ئوبرازلىق تۈزۈلىگەنلىگىدىن، بايان قىلىنغان ئوي - پىكىرنىڭ ھەقىقەتەن خەلقنىڭ ئەمىلىي تۇرمۇش سىنىمىدىن ئوتۇپ ئىسپاتلانغانلىغىدىن دەپ قارىشقا بولىدۇ.

ماقال - تەمسىلەر ھەلۇم دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولماستىن،

بەلكى خەلقىمىز بىسىپ ئوتكەن پۈتۈن تارىخىي جەريانىنىڭ مەھسۇلى، خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق دەۋرلەر جەريانىدا توپلىغان قىممەتلىك تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى. ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ دۇنيا قاراشلىرى، ئەقىل - پاراسىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىز ھەر بىر تارىخىي جەريانىدا مەلۇم ماقال - تەمسىلەرنىڭ يارىتىلىپ، خەلقىمىزنىڭ تىل بايلىغىغا قوشۇلۇپ بىرئۇاتقانلىغىنى، بەزى ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان قوللىنىپ كېلىنىۋاتقانلىغىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: 11- ئەسىردىكى «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» تە "كىشى ئالىسى ئىچىدە، يىلقى ئالىسى تېشىدا"، "ئاچ نە يىمەس، توق نە دىمەس" قاتارلىق ماقاللارنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ماقاللار ھازىرمۇ قوللىنىلماقتا.

ماقال - تەمسىلەر ئوي - پىكىرنى ئىخچام، تەسىرلىك، ئوبرازلىق ئىپادە قىلغانلىغى ئۈچۈن، قىلغان سۆزىمىز ۋە يازغان ئەسەرلىرىمىزنىڭ ئاددى، مېغىزلىق، تەسىرلىك، چۈشىنىشلىك، راۋان بولۇشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. لېكىن ماقال - تەمسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىجابى تەرىپىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە دىگىلى بولمايدۇ. چۈنكى سىنىپىي جەمىيەتتە ھەرقايسى سىنىپقا مەنسۇپ كىشىلەر ئوز كوز قاراشلىرىنى ماقال - تەمسىللەردىن ئىبارەت بۇ تىل شەكلى بىلەن ئىپادىلىگەن. ئەمگەكچى خەلق ئوز ماقال - تەمسىللىرىدىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا قارشى كۈرەش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، ئۇلارنى پاش قىلغان، مەسخىرە قىلغان بولسا، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارمۇ مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئوزلىرىنىڭ ھېۋداللىق كوز قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ، كىشىلەرنى زەھەرلەشكە ئۇرۇنغان. مەسىلەن:

ئوگدا ياتقان گىردە يەپتۇ،
كەتمەن چاپقان جىگدە (يەپتۇ).
گەپ قىلساڭ تىلىگىنى كېسىمەن دەيدۇ،
قارىساڭ، كوزۇگىنى ئويىمەن دەيدۇ.

دىگەن ماقاللاردا ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلارنى

پاش قىلىش، قامچىلاش ۋە ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلىش روھى ئىپادىلەنگەن بولسا،

ئىرىنقىنىڭ يېنىنى ئال،
چاكارنىڭ جېنىنى (ئال).
قۇل ئات مىنسە،
چىقمىغان دوڭى قالماس،
دېدەك مۇنچاق ئاسسا،
كىرمىگەن نويى قالماس.

دىگەن ماقاللاردا بولسا ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچىلەرنى مەسخىرە قىلىش، پەس كۆرۈشتەك رەزىل كۆز قارىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇڭا ماقال - تەمسىلەرنى پورولېتارىياتلىق كۆز قاراش ۋە پورولېتارىياتلىق سىنىپىي مەيدانىدا تۇرۇپ ئوگىنىشىمىز ۋە ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم.

ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماقال - تەمسىللىرى، قانچىلىك ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ھازىرمۇ ئوزىنىڭ تەربىيە ۋەزىپىسىنى يوقاتمىغان. بۇ خىل ماقال - تەمسىلەردە باياننىڭ قىلىنغان پىكىرلەر بىزنى ۋەتەن سۆيەر، ئەمگەكچان، باتۇر، كۆرەشچان، راستچىل، بىلىملىك بولۇشقا ئۇندەيدۇ. شۇڭا خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى ياخشى، ئەتراپلىق ئوگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن توغرا پايدىلىنىش لازىم.

خەلق ماقال - تەمسىللىرى تولۇق ئوگىنىپ كېتىلگەن ئەمەس، ھازىرغىچە ماقال - تەمسىللەرنىڭ مەنە ۋە تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرى تەھلىل قىلىنغان تۈزۈكرەك بىرەر لۇغەتمۇ (ماقال - تەمسىللەر لۇغىتى)ئىشلەپ چىقىلمىدى، شۇڭا ماقال دىگەن نىمە؟ تەمسىل دىگەن نىمە؟ بۇلارنىڭ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيىتى قاندىق؟ دىگەن مەسىلەر قانائەتلىنەرلىك ھەل بولمايۋاتىدۇ. بىزنىڭ تونۇشىمىزچە، ماقال بىلەن تەمسىلنى ئوزئارا پەرقلەندۈرۈش قىيىن، شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار تۈۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلىرى

لىرى بىلەن بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

ماقالدا تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن يەكۈنلەنگەن ئوي - پىكىرلەر ئۇدۇل ئىپادىلىنىدۇ. تەمسىلدە بولسا، تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن يەكۈنلەنگەن ئوي - پىكىرلەر ئۇدۇل ئەمەس، بەلكى ھايۋانلارنىڭ ياكى باشقا شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلىرىگە تەتبىق قىلىش، ئوخشىتىش ئارقىلىق بىرئاز ئايلانما يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ماقال:

يەتتە ئولچەپ بىر كەس.

تومۇرنى قىزىغدا سوق.

تەمسىل:

ياتقان ئۇيغا يەم يوق.

ئىككى پاختەكنى بىر چالمدا سوقۇش.

2. ئىددىيوملار

تۇراقلىق ھالدا بىرىككەن، ئەسلى مەنىسىدىن باشقا مەنە ئىپادىلەيدىغان تۇراقلىق ئىبارىلەر ئىددىيوم دېيىلىدۇ. ئىددىيوملارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا ياكى باشقا سوزلەرنى قوشۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئىددىيوملار مەنە جەھەتتىن مۇكەممەللىككە، قۇرۇلۇش جەھەتتىن تۇراقلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇنداقلا ئىددىيوملارنى سوزمۇ-سوز تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ، چۈنكى ئىددىيوملارنىڭ تەركىۋىدە قانچە سوز بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلار بىر تۇتاش مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: بېشىغا قارا تاغ يېقىلماق، دېسەك، بۇ قانداقتۇ بىر كىشىنىڭ بېشىغا قارا تاغ يېقىلغانلىقىنى ئەمەس، بەلكى بىر كىشىنىڭ بەزەر ئىشنى قىلىشتا قىينىلىپ، ئىلاجسىز قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى "ئاغزىنى تاتلىق ئەتمەك (قىلماق) دېسەك، بۇ قانداقتۇ بىرسىنىڭ ئوز ئاغزىغا شېكەر، ناۋات قاتارلىق نەرسىلەرنى سېلىپ، ئاغزىنى تاتلىق

قىلغانلىقىنى ئەمەس، بەلكى قۇرۇق خىيال بىلەن ئوزىنى - ئوزى خوشال قىلغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ.

ئىدىيوملار جۇملىدە بىر سوزدەك قوللىنىلىدۇ ۋە مۇقىم لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ؛ جۇملىدە ئوز ئالدىغا مەلۇم سىنتاكسىس ۋەزىپە ئوتەپ، جۇملە بولىگى بولۇپ كېلىدۇ ھەمدە تۇرلۇك گراممماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن تۇرلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن: بۇنى كورۇپ، بوۋاي بىلەن مومانىڭ خوشاللىقتىن يۇرەكلىرى ئوينايپ، بېشى ئاسمانغا يەتكەندەك بولدى دىگەن مىسالدىكى يۇرەكلىرى ئوينايپ كېتىش، بېشى ئاسمانغا يېتىش دىگەن ئىدىيوملار جۇملىدە خۇددى بىر سوزدەك رول ئوينايپ كەلگەن.

ئىدىيوملار تىلدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. چۇنكى ئىدىيوملار تىلنىڭ ۋاستە سۇپىتىدە پايدىلانغاندا، تىلنىڭ بەدىئىلىگىنى ۋە ئاممىباپلىقىنى ئاشۇرىدۇ، ئابستراكت چۇشەنچىلەرنى كونكرىتلاشتۇرىدۇ، شۇنداق قىلىپ، تىلغا ئېنىقلىق، جانلىقلىق ۋە كۇچ - قۇۋۋەت بېغىشلاپ، ئوي - پىكرىنى ئىخچام ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەشكە يارەم بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەلەملەر دەستىدىن دەريا بولۇپ ئاققاندا كوز يېشىم،
سىلاپ باشىمنى ماۋ جۇشى تۇغەتتى ئاھۇ - زارىمنى

(«شىنجاڭ گېزىتى» دىن)

دىگەن مىسرالاردىكى "بېشىنى سىلىماق" دىگەن ئىدىيوم جايىدا قوللىنىلغانلىقتىن، شائىرنىڭ پىكرى جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن.

شۇنى ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئىدىيوملارنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىگە ۋە ئوبېكتقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. مەسىلەن: "ئاغزى قۇلىغا يەتمەك"، "ئاغزى يالاقتەك بولۇپ كەتمەك" دىگەن ئىدىيوملار ئوخشاشلا خوشاللىقنى بىلدۇرسىمۇ، بۇلارنىڭ قوللىنىش ئوبېكتى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشمايدۇ. چۇنكى "ئاغزى قۇلىغا يەتمەك" دىگەن ئىدىيوم ئىجابى شەخسلەرنىڭ خوشاللىقى ئۈچۈن ئىشلىتىلسە، "ئاغزى يالاقتەك بولۇپ كەتمەك"

دىگەن ئىدىيوملار سەلبى شەخسنىڭ خوشال بولغانلىغى ئۈچۈن قول لىنىلىدۇ.

ئىدىيوملار جەمىيەتنىڭ، تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بارغانسېرى كوپەيمەكتە. ئازاتلىقتىن بۇيان، تەرجىمە تىلى ئارقىلىق ئۇرغۇنلىغان ئىدىيوملار ئىوزلىشىپ، تىلىمىزنى تېخىمۇ بېيىتماقتا. مەسىلەن:

ئاغزىدا قاراپ دورا بېرىش،
كىسەلنى داۋالاپ، ئادەمنى قۇتقۇزۇش،
ئاتلىق يۇرۇپ گۇل كورۇش

ۋە باشقىلار.

ئىدىيوملار مەيلى جانلىق تىل ۋە مەيلى يېزىق تىلىدا بولسۇن، ئۇي - پىكىرنى ئىخچام، جانلىق، ئوبرازلىق، تەسىرلىك ئىپادىلەشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. شۇڭا ئىدىيوملارنى ئوبدان ئۇگىنىش ۋە ئۇلاردىن توغرا پايدىلىنىش بىلەن بىللە، ئۇلارنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بولۇش كېرەك.

ماقال - تەمسىلىلەر بىلەن ئىدىيوملار ئوخشاشلا تۇراقلىق ئىبارىلەر بولسىمۇ، يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىستىلىستىك ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلىدىغان، ئوي - پىكىرنى ئىخچام، جانلىق، ئوبرازلىق ئىپادىلەشتىكى ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتۇلگەندەك، ھەرقايسىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. شۇڭا بۇلارنى ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىق كېرەك.

بەشىنچى باپ گىراممانتىكا ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

20 - § گىراممانتىكا ۋە ئۇنىڭ رولى ھەم ئوبيېكتى

گىراممانتىكا دېگەن ئاتالغۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ھەم تىلنىڭ قانۇنىيەتلىرى، ھەم تىلنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرى مەسىلىسىدە ھەققىدىكى ئىلىم دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: سوزلىگەن سوزۇڭنىڭ گىراممانتىكىسى توغرا ئەمەس، دېگەن جۈملىدە گىراممانتىكا سوزى كونكرېت تىل قائىدە - قانۇنىيەتلىرى مەنىسىدە قوللىنىلغان بولسا، بىز گىراممانتىكىنى ئوبدان ئۆگىنىش ھەم كېرەك دېگەن جۈملىدە تىل قائىدە - قانۇنىيەتلىرى ھەققىدىكى ئىلىم دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

لۇغەت تەركىۋىنىڭ يالغۇز ئوزىلا ئالاقە ئىھتىياجىنى تولۇق تەمىنلەپ كېتەلمەيدۇ. كىشىلەر تىلىدىكى ئايرىم - ئايرىم سوزلەر ئارقىلىق مەلۇم شەيئى ياكى مەلۇم ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلىشى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن تولۇق ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت سوزلەر ئوزئارا مەلۇم قائىدە - قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا باغلانغاندىلا، يەنى مەلۇم جۈملە شەكلىگە كىرىگەندىلا، ئاندىن مەقسەتنى ئۇقتۇرالايدۇ. مانا شۇ قائىدە - قانۇنىيەتلەر تىلنىڭ گىراممانتىكىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: بىر، ئۇزاق، ئاھايىتى، جەمىيەت، سوتسىيالىستىك، باسقۇچ، تارىخى دېگەن 7 سوزنى مۇشۇنداق تەرتىپسىز ھالدا، يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىراممانتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسلانمىغان ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويغاندا، بۇنىڭدىن مۇشۇ 7 سوزنىڭ

ئايرىم - ئايرىم ئۇقۇملىرى ئىپادىلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن سوزلىگۈچە نىڭ بۇ 7 سوز ئارقىلىق ئېيتماقچى بولغان ئوي - پىكرى ئىپادىلەنمەيدۇ؛ پەقەت بۇ سوزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق قائىدىسىگە ئاساسەن، سوتسىيالىستىك جەمىيەت — ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي باسقۇچ دېگەن شەكىلدە باغلىنىپ كەلگەندىلا، ئاندىن سوزلىگۈچىنىڭ تولۇق ئوي - پىكرى ئىپادىلەنىدۇ. چۈنكى مۇشۇ باغلىنىشتا سوتسىيالىستىك جەمىيەت دېگەن ئىككى سوز بايان قىلماقچى بولغان ئوي - پىكرىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى، يەنى جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇش ئاساسىدا، ناھايىتى ئۇزاق بىر دېگەن ئۇچ سوز تارىخىي باسقۇچ دېگەن ئىككى سوزنى ئېنىقلاپ، جۈملىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسى بولۇش ئاساسىدا، تارىخىي باسقۇچ دېگەن ئىككى سوز مەركىزىي نۇقتىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بايان قىلىپ، جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇش ئاساسىدا باغلىنىپ كەلگەنلىگى ئۈچۈنلا، سوزلىگۈچىنىڭ دىمەكچى بولغان ئوي - پىكرى بىزگە تولۇق ئاڭلىنىپ تۇرماقتا. شۇڭا بولداش ستالىن ئوزىنىڭ «ماركسىزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە گىرامماتىكا توغرىسىدا سوزلەپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «.....لۇغەت تەركىۋىسىز ھېچقانداق تىلنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس، لېكىن تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى تىل بولۇپ ھىساپلانمايدۇ. ئەمما تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى تىل گىرامماتىكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاندا، ئۇ ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. گىرامماتىكىدا سوزنىڭ ئوزگىرىش قائىدىلىرى، سوزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بەلگىلەنگەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تىلغا تەرتىپلىك، مەنىلىك خاراكتىر بېرىلىدۇ." بۇ- نىڭدىن تىلدا گىرامماتىكىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. گىرامماتىكا (تىل قائىدە - قانۇنىيەتلىرى) تىلنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ.

تىل تەرەققىي قىلىدۇ، ئوزگىرىدۇ. جۈملىدىن تىل تەرەققىياتىدا

بىر قەدەر تۇراقلىق دەپ قارىلىدىغان ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن گىراممماتىكىدىمۇ (گىراممماتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەردىمۇ)، ئۇزاق زامانلارنىڭ ئوتتۇشى نەتىجىسىدە مەلۇم ئوزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ، لېكىن بۇنداق ئوزگىرىش ناھايىتى ئاستا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تىلنىڭ ئوزگىرىشىگە قاراپ، تىل گىراممماتىكىسىنى تەتقىق قىلىشمۇ تۇرلۇك بولىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنىڭ تارىخىي جەريانلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان گىراممماتىكا تارىخىي گىراممماتىكا دېيىلىدۇ. يەنە مەلۇم بىر دەۋردىكى تىل قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان گىراممماتىكا تەسۋىرىي گىراممماتىكا دېيىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسى تەسۋىرىي گىراممماتىكىغا كىرىدۇ.

گىراممماتىكا سوزلەرنىڭ ئوزگىرىش (تۇرلىنىش) قائىدىلىرىنى، سوزلەرنىڭ ياسىلىش قائىدىلىرىنى، سوزلەردىن سوز بىرىكمىسى ۋە جۈملە تۇزۇش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. مانا مۇشۇ تەتقىقات ئوبېكتىنىڭ دائىرىسىگە قاراپ، گىراممماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى قىسىمغا بولۇنىدۇ.

21 - § ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسى توغرىسىدا

گىراممماتىكا — بىر پەن. تۇركى تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىراممماتىكىسىنى تەتقىق قىلىش ئىشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. خېلى ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان ئۇرغۇنلىغان مەشھۇر ئالىملار، يازغۇچىلار، پەيلاسوپلار گىراممماتىكا نەزەريىسىگە دىققەت قىلىپ كەلگەن ۋە بۇ ھەقتە ئوچمەس ئەسەرلەر يېزىپ قالدۇرغان. تۇركى تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى ساھەسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاتاقلىق تۇركلوگ مەھمۇت قەشقىرى مۇشۇنداق ئالىملارنىڭ بىرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ئۇ ئوز ۋاقتىدا "تۇركى تىللار گىراممماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى" دېگەن ئەسەرنى يازغانلىغى مەلۇم، لېكىن

بۇ ئەسەر بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلمىگەن. ئۇنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» دىگەن ئەسىرى ھەممىگە مەشھۇر، بۇ ئەسەر، ئاساسەن، لۇغەت خاراكتېرىدە بولسىمۇ، لېكىن ئوز دەۋرىدىكى تۈركى تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسى ھەققىدە خېلى كەڭ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلىنى ۋە ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئەنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولداش ستالىن: "گىراممماتىكا — ئەنسان تەپەككۇرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان ئابستراكسىيىلەش ئىشىنىڭ نەتىجىسى، تەپەككۇرنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىگىنىڭ بەلگىسى"* دەپ كورسىتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسىدىكى خىلمۇ-خىل گىراممماتىك ھادىسىلەر، ئۇسۇللار ئۇزاق زامانلار جەريانىدا شەكىللەنگەن ۋە مۇقىملاشقان بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق زامانلىق تەپەككۇرى ۋە ئەخچاملاپ ئابستراكسىيىلەشتۇرۇشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن، سىلىقلاشقان ۋە تەكەممۇللىشىپ بۇگۈنكى دەرىجىگە يەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقتىن پايدىلانغان ياكى يېزىق يادىكارلىقلىرى قالدۇرۇلغان دەۋردىن بۇرۇنقى ئەھۋالى بىزگە مەلۇم ئەمەس، شۇنىڭدەك يېزىقتىن پايدىلانغان دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ئەھۋالىمۇ مەلۇم ئەمەس. لېكىن يېزىقتىن پايدىلانغان دەۋرلەردىكى يېزىق يادىكارلىقلىرى ئىڭ گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسىمۇ، باشقا تىللارغا ئوخشاش، ئۇزاق زامانلىق سىلىقلىشىش، تەكەممۇللىشىش جەريانىنى بېسىپ ئوتكەن. مەسىلەن: قەدىمقى تۈرك - رونىك يېزىقى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى يادىكارلىقلىرىدا چۈشۈم كېلىش ئۇچۇن: ئىغ، ئىگ، ئىن، نى

---

*ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى. 32 - بەت.

قوشۇمچىلىرى ئارىلاش قوللىنىلغان: بۇغدۇنىڭ (خەلقىنى)، ئەۋرىشكە (ئوينى)، ئاتىنى (ئاتنى)، سابىنى (خەۋىرىنى). بىزنىڭ دەۋرىمىزگە كەلگەندە، نى مۇقىملىشىپ، چۈشۈم كېلىشىنىڭ بىرىدىن - بىر قوشۇمچىسى بولۇپ قالغان (ئاتنى، ئوينى). بۇرۇن يونۇلۇش كېلىش ئوچۇن ئا، كە قوشۇمچىلىرى بىلەن بىللە كا، كاغ قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغان، بىزنىڭ دەۋرىمىزگە كەلگەندە، ماكا، ساكا دېگەندەكى مەن، سەن ئالماشلىرىدىلا كا قوللىنىلغاندىن باشقا ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە ما، تا، گە، كە قوللىنىلىدۇ. بۇرۇن پىللارنىڭ ئوتكەن زامان ا - شەخس كوپلۇك قوشۇمچىلىرى ئۇچۇن تىمىز، دىمىز قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغان (قورقۇتتىمىز، ئاغرىتتىمىز). ھازىر تۇق، دۇق قوللىنىلىدىغان بولدى (ئاغرىدۇق، قورقتۇق).

تەپەككۇرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىلىمىزدا چوڭقۇر ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان مۇرەككەپ جۇملە شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى. يېقىنقى بىرقانچە ئون يىل ئىچىدە، بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۇملە شەكىللىرىدە مىسلى كورۇلمىگەن تەرەققىيات مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى.

تۇركى تىللارنىڭ گىراممانتىكىلىرى بىر بىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا مەشھۇر تۇركولوگلار تۇركى تىللارنى تۇرگە ئايرىشتا تىلنىڭ ئاساسي بولغان سوز تەركىۋى بىلەن گىراممانتىكلىق قۇرۇلۇشنى ئاساس قىلماستىن، فونېتىك پىرىنسىپنى ئاساس قىلغان. لېكىن شۇنىمۇ كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، تۇركى تىللار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم گىراممانتىكلىق پەرقلەرنى يوق دېگىلى بولمايدۇ. ئۇيغۇر تىلى بىلەن باشقا تۇركى تىللار ئارىسىدىمۇ گىراممانتىكلىق جەھەتتىن مەلۇم پەرقلەر مەۋجۇت. ئۇيغۇر تىلى ئوزىگە خاس مۇكەممەل گىراممانتىكلىق قائىدىلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەيلى مورفولوگىيىلىك جەھەتتە بولسۇن، مەيلى سىنتاكسىسلىق جەھەتتە بولسۇن، باشقا تۇركى تىللاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بەزى ئالاھىدىلىكلىرى بار. بۇ ئالاھىدە

لمكلەر ئىسسىمناڭ كېلىش، سان، شەخس قوشۇمچىلىرى ۋە ئۇلار-
نىڭ قوللىنىلىشىدا، پېئىللارنىڭ دەرىجە، زامان، مەيىل، تۈس
قاتارلىق كاتېگورىيىلىرىدە، جۈملە شەكىللىرى ۋە جۈملىدىكى
بولەكلەرنىڭ ئورۇن تەرتىۋى قاتارلىق جەھەتلەردە كورۇلىدۇ.
بىز بۇ يەردە پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوز
بېك تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىشلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كورىمىز.
(1) ئوزبېك جانلىق تىلىدا ئېگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم
كېلىشىنىڭ پەرقى يوق. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، پەرقلىق.
(2) ئوزبېك تىلىدا چۈشۈم كېلىشىنىڭ قوشۇمچىسى ئالدىنقى
تاۋۇشنىڭ تەسىرى بىلەن بىرقانچە خىل شەكىلدە كېلىدۇ، ئۇيغۇر
تىلىدا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى پەقەت بىر خىل.
(3) ئوزبېك تىلىدا يونۇلۇش كېلىش ئۇچۇن ما قوللىنىلىمايدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا بۇ قوشۇمچە قوللىنىلىدۇ.
(4) ئوزبېك تىلىدا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۇچۇن دەن قوللىنىلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا دىن، تىن قوللىنىلىدۇ.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى باشقا سېستىمىدىكى تىللاردىن ئوزىنىڭ قوشۇمچىلىق تىل، يېپىشقاق تىل دەپ
ئاتىلىدىغان گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن پەرقلىنىپ
تۇرىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت، خۇددى باشقا تۇركى تىللاردىكىگە ئوخشاش، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ تۇرلۇك مورفولوگىك ئوزگىرىشلەرنىڭ
قوشۇمچىلارنىڭ يارديمى بىلەن بولىدىغانلىقى، قوشۇمچىلارنىڭ
سوز يىلتىزلىرىغا قوشۇلۇپ كېتىدىغانلىقى جەھەتتە كورۇلىدۇ.
شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى باشقا سېستىمىدىكى
تىللاردىن جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىۋى جەھەتتىكى
ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.
دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسى ئوزىگە
خاس، قېلىپلاشقان، سىستېمىلاشقان، خېلى مۇكەممەل گىراممماتىكىلىق
قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرگە ئىگە.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراممماتىكىسىنىڭ ۋەزىپىسى

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئومۇم تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان، قېلىپ
لاشقان گىراممماتىكىلىق مۇھىم قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى، شۇنىڭ
بىلەن بىللە، بۇ خىل قائىدە - قانۇنىيەتلەر ئىچىدە ئۇنۇملۇك ۋە
كوپرەك قوللىنىلىدىغانلىرىنى ۋە ئۇنىڭ گىراممماتىكىلىق تەرەققىيات
جەھەتتىكى ئومۇمى يونۇلۇشىنى بىر قەدەر تولۇق كورسىتىپ
بېرىشتىن ئىبارەت.

ئالتىنچى باپ مورفولوگىيە

22 - § مورفولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە

مورفولوگىيە — سوزلەرنىڭ تۈرلىنىشى (ئوزگىرىشى)، ياسىلىشى ھەققىدىكى ئىلىم.

سوزلەر جۈملىنىڭ ياكى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىۋىگە كىرىگەندە تۈرلۈك ئوزگىرىشلەردە بولىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇ، ياز دېگەن سوزلەرنى ئالساق، بۇ سوزلەر ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، جۈملە ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىۋىدە ئوقۇيسەن، ئوقۇيمەن، ئوقۇدى، ئوقۇدۇڭ، ئوقۇدۇم، ئوقۇۋەت، ئوقۇيدۇ، يېزىپ بولدى، يازسۇن، يېزىلدى، يازمىدى دېگەنگە ئوخشاش تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك ئوزگىرىشلەردە كېلىپ، ھەرخىل گىراممانتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مورفولوگىيە سوزلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق ئوزگىرىشلىرىنى ۋە بۇ ئوزگىرىشلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ؛ بۇنداق باشقا، سوزلەرنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇشى ۋە سوزلەرگە تۈرلۈك ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن لېكسىكىلىق مەنە بېرىدىغان يېڭى سوزلەرنىڭ ياسىلىشى قاتارلىقلارنى قانۇنىيەتلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ. مەسىلەن: ئىش، ئىشچى، ئىشخانا، ئىشچان، ئىشاپچىلىرىش.

مورفولوگىيە يۇقۇرقىدەك جەھەتلەرنى تەتقىق قىلىشتا، ئايرىم ھادىسىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، بىر تىل ئۇچۇن ئومۇمىي بولغان قانۇنىيەتلەرنى كوزدە تۇتىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا ئادەم سوزى جۈملىدە ئادەم، ئادەمنى، ئادەمدە، ئادەمنىڭ، ئادەمگە، ئادەمدىن دېگەندەك 6 خىل شەكىلدە كەلسىمۇ، مورفولوگىيىلىك نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەقەت سوزلەرنىڭ

جۇملىدە ئوزئارا كېلىشىشى ئۇچۇن بولغان ئوزگىرىشى ھىساپلىنىپ، ئىسىملارنىڭ كېلىش بىلەن تۇرلىنىشى دەپلا ئاتىلىدۇ.

مورفولوگىيە سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق ئومۇمىي خاراكتېرلىق ئوزگىرىش ۋە ياسىلىش خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، ئۇلارنى تېخىمۇ ئىخچاملاش ئاساسىدا تۇركۇملەرگە ئايرىش ۋەزىپىسىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ.

دېمەك، مورفولوگىيە سوزلەرنىڭ ئوزگىرىش، ياسىلىش، تۇركۇملەرگە ئايرىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئوزىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا سېستېمىدىكى تىللاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئوزگىرىشچان، يېپىشقاقلىق خۇسۇسىيىتى مورفولوگىيە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىك قانۇنىيەتلىرىنى چوڭقۇر ئوگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

23-§ سوز ۋە ئۇنىڭ مەنىلىك بولەكلىرى

سوز — تىلدا ئەركىن قوللىنىلىدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىگى. لېكىن مەنە ئېتىۋارى بىلەن، سوز تىلدا مەنە ئىپادىلىگۈچى ئەڭ كىچىك بىرلىك ھىساپلانمايدۇ. چۇنكى سوزنى قۇرۇلۇش تەرەپتىن تېخىمۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلساق، مەنە ئىپادىلەيدىغان تېخىمۇ كىچىك بىرلىكلەرگە بولۇشكە بولىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: ۋەتەنپەرۋەر، ئىنقىلاپچى سوزلىرىنى ئالساق، ئۇلار تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان، ھەر بىرى ئايرىم - ئايرىم لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان تىل بىرلىگى ھىساپلىنىدۇ. ئەگەر بۇ سوزلەرنى پارچىلىساق ئەسلىدىكى مەنىلىرى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ، بۇ سوزلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەھلىل قىلساق، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدە سوزدىنمۇ كىچىك مەنىلىك قىسىملار بارلىقىنى، مەزكۇر قىسىملار بىرلىشىپ مۇشۇ سوزلەرنىڭ ئومۇمىي مەنىسىنى

ئوز ئۇستىگە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ ئالفانلىغىنى كورىمىز. ئىنقىلاپچى سوزنىڭ ئىنقىلاپ قىسمى مەلۇم سىياسى ھەرىكەتنىڭ ئىسمىنى، چى قىسمى شۇ سىياسى ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى ئىپادىلەيدۇ؛ ۋەتەنپەرۋەر سوزنىڭ ۋەتەن قىسمى كىشىلەرنىڭ تۇغۇلۇپ ئوسكەن ئېلىنى بىلدۇرسە، پەرۋەر قىسمى كىشىلەرنىڭ تۇغۇلۇپ ئوسكەن ئېلىنى سۇيىدىغان خۇسۇسىيەتىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭدەك ئوقۇتقۇچى، تىلشۇناسلىق، قۇرۇلۇش، ئەمگەكچان دىگەنگە ئوخشاش سوزلەرمۇ ئاشۇنداق بىرقانچىدىن مەنىلىك قىسىملارغا بولۇنىدۇ.

دىمەك، سوزلەرنىڭ ئومۇمىي مەنىسىنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ تۇرغان ئەڭ كىچىك قىسىملار مەنىلىك بولەك (مورفېما) دەپ ئاتىلىدۇ. مەنىلىك بولەكلەر تىل تاۋۇشلىرىدىن، ئوچۇق ئېيتقاندا، فونېمىلاردىن تەركىپ تاپىدۇ. بۇنىڭغا قاراپ، مەنىلىك بولەك بىلەن فونېمنى بىرلا نەرسە دىگىلى بولمايدۇ. چۇنكى فونېما سوزنى ماددى جەھەتتىن (شەكىل جەھەتتىن) تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئېلېمېنت، مەنىلىك بولەك بولسا سوزنى مەنىۋى جەھەتتىن تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى بىرلىك يەنى فونېما — فونېتىك ئامىل، مەنىلىك بولەك — سىمانتىك ئامىل. سوز تەركىۋىدىكى فونېمىلار سوزلەرنىڭ تەركىۋىدىكى مەنىلىك بولەكلەرنى ياسىسا، مەنىلىك بولەكلەر بىرنەچچە، مەنىلىك بولەككە بولۇنىدىغان سوزلەرنى ياسايدۇ، بەزىدە سوزنىڭ مەنىلىك بولەكلىرى بىر فونېمدىن تۇزۇلۇشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: ئوقۇتقۇچى دىگەن سوزدە ئوقۇ + ت + قۇچى دىگەنگە ئوخشاش ئۇچ مەنىلىك بولەك بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ت بىر فونېمدىن تۇزۇلگەن بولسىمۇ، ئۇ ئوقۇ سوزىگە ئوقۇش ھەرىكىتىنىڭ باشقا بىر شەخسكە مەجبۇر قىلىش ئاساسىدا ئىشقا ئاشىدىغانلىغىنى بىلدۇرىدىغان مەنىلىك بولەك ھىساپلىنىدۇ. بۇنى ئات سوزىدىكى ت گە ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. چۇنكى ئات سوزىدىكى ت ئوقۇتقۇچى دىگەنىدىكى ت گە ئوخشاش مەلۇم مەنە قوشۇۋاتقان مەنىلىك بولەك ئەمەس،

شۇڭا ئات سوزنىى مەنىلىك بولەككە بولگىلى بولمايدۇ. سوزلەر-
دىكى مەنىلىك بولەكلەرنىڭ سانى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى
سوزلەر بىرلا مەنىلىك بولەكتىن تۇزۇلگەن بولسا، بەزى سوزلەر-
بىرقانچە مەنىلىك بولەكتىن تۇزۇلگەن بولىدۇ. مەسىلەن:
تېز، قىزىل، ياش، قەلەم دېگەن سوزلەر مۇشۇ تۇرقىدا بىرلا
مەنىلىك بولەكتىن تۇزۇلگەن بولسا، ماشىنىلاشتۇرۇش دېگەن سوز
ماشىنا + لاش + تۇر + ۇش تىن ئىبارەت توت مەنىلىك بولەكتىن،
ئىنسانپەرۋەر سوزى ئىنساز + پەرۋەر دېگەن ئىككى مەنىلىك بو-
لەكتىن تۇزۇلگەن.

مەنىلىك بولەكلەر سوزنى تەشكىل قىلىپ تۇرۇشتىكى رولىغا
قاراپ، باش مەنىلىك بولەك، ئەگەشمە مەنىلىك بولەك دەپ
ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

سوزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى بولۇپ،
باشقا مەنىلىك بولەكلەرنىڭ ئوز مەنىلىرىنى ئىپادىلىشى ئۈچۈن
مەنبۇى ئاساس بولىدىغان مەنىلىك بولەك باش مەنىلىك بولەك
دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئاشپەز، ياخشىلىق، ياغاچچى دېگەن
سوزلەردىكى ئاش، ياخشى، ياغاچ سوزلىرى — باش مەنىلىك
بولەك.

ئوز ئالدىغا مۇستەقىل سوز تەشكىل قىلالمايدىغان، باش مەنى-
لىك بولەكلەرگە قوشۇلۇپ تۇرلۇك قوشۇمچە مەنىلەرنى ئىپادىلەپ
كېلىدىغان مەنىلىك بولەكلەر ئەگەشمە مەنىلىك بولەك دېيىلىدۇ.
مەسىلەن: يۇقۇرقى مىساللاردىكى — چى، — لىق، — پەز — ئەگەش-
مە مەنىلىك بولەك.

كوپ مەنىلىك بولەكتىن تۇزۇلگەن سوزلەردىكى باش مەنىلىك
بولەك يىلتىز، ئەگەشمە مەنىلىك بولەك بولسا قوشۇمچە
دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەگەشمە مەنىلىك بولەك بولۇپ كېلىدىغان
قوشۇمچىلار ئوزلىرىنىڭ رولىغا ۋە ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ،
سوز ياسىغۇچىلار، سوز تۇرلىگۈچىلەر دەپ ئىككى تۇرگە
بولۇنىدۇ.

سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يىلتىزغا قوشۇلۇپ يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. تۇرۇندۇق، نەمۇنىچى سوزلىرىدىكى - چى، - دۇق لار سوز ياسىغۇچى قوشۇمچە.

سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار سوزلەرگە (يىلتىزغا) لېكسىكىلىق مەنە قوشماي، پەقەت سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان گىراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: بىز ئىشلىرىمىزنى تۇگەتتۇق، دىگەن جۈملىدىكى مىز، نى، تۇق دىگەن قوشۇمچىلار سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئەگىشىمە مەنىلىك بولەكلەر تۇرلۇك قوشۇمچىلار سۇپىتىدا كورۇلىدىغان ھادىسە دىگەن خۇلاسىگە كېلىپ قالماسلىق كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەگىشىمە مەنىلىك بولەكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىدىغان بولساق، خېلى كوپ ئەگىشىمە مەنىلىك بولەكلەر تىل تەرەققىياتى جەريانىدا باش مەنىلىك بولەكلەرنىڭ ئەگىشىمە مەنىلىك بولەكلىرىگە ئوزگىرىپ كېتىشىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇملۇغ - تۇم سوزى قارا، قاراڭغۇ، جاھالەت مەنىسىدىكى سوز بولوپ، بۇگۈنكى كۈندە تۇم قارا دىگەندىكى تۇم سۇپەتنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئەگىشىمە مەنىلىك بولەككە ئايلانغان. تازا، بەك سوزلىرىمۇ تازا ياخشى، بەك ئوبدان دىگەنلەردە ئوزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، يۇقۇرقىدەك ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

24 - § گىراممماتىكىلىق مەنە، گىراممماتىكىلىق شەكىل ۋە گىراممماتىكىلىق كاتىگورىيە

1. گىراممماتىكىلىق مەنە

سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى مۇناسىۋىتى ئارقىلىق لېكسىكىلىق مەنىسى ئۇستىگە قوشۇلىدىغان تۇرلۇك قوشۇمچە مەنىلەر گىراممماتى-

كىلىق مەنە دەپ ئاتىلىدۇ. گىراممانتىكىلىق مەنە تۇۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، گىراممانتىكىلىق مەنە لېكسىكىلىق مەنىگە قارىغاندا ئابستىراكتىراق بولىدۇ. مەسىلەن: دۇنيانى ئەمگەك يارىتقان، دىگەن جۈملىدە ئەمگەك، دۇنيا، يارات‌تىن ئىبارەت ئۇچ سۆز بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئوز ئالدىغا ماددى (لېكسىكىلىق) مەنە ئىپادىلەش بىلەن بىللە، دۇنيا سوزى ئوزىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان —نى ئارقىلىق ھەركەتنىڭ ئوبېكتىنى، ئەمگەك سوزى ھەركەتنى قىلغۇچى — جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىكەنلىگىنى، يارات سوزى ئاخىرىغا قوشۇلغان قان ئارقىلىق ھەركەتنىڭ ئوتكەن زاماندا ئورۇنلانغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. مانا بۇلار ھۇشۇ ئۇچ سوزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ئۇستىگە قوشۇلغان گىراممانتىكىلىق مەنە بولۇپ، ھۇشۇ سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىگە قارىغاندا، ئابستىراكتىراق ئىكەنلىگى ئېنىق.

ئىككىنچى، گىراممانتىكىلىق مەنە مەلۇم گىراممانتىكىلىق شەكىل لەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا گىراممانتىكىلىق مەنە گىراممانتىكىلىق شەكىل بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، گىراممانتىكىلىق شەكىلسىز گىراممانتىكىلىق مەنە ئىپادىلەنمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەر سانىنىڭ كوپلۇگى ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بىرى، شەيئىلەرنىڭ كوپلۇگى شۇ شەيئىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەرنىڭ ئالدىغا كونكرىت سانلارنى قويۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: بەش كىتاپ، ئون ئات دېسەك، بۇ سوزلەردىكى شەيئىلەرنىڭ كوپلۇگى بەش، ئون دېگەن كونكرىت سانلار بىلەن (مۇشۇ سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن) ئوچۇق ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر خىل ئۇسۇل شۇكى، سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا —لار، —لەر نى قوشۇش ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ كوپلۇگى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: كىتاپلار، دەپتەرلەر دېسەك، بۇ سوزلەردىكى شەيئىلەرنىڭ كوپلۇگى لار، لەر (مۇشۇ خىل گىراممانتىكىلىق شەكىل) ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بۇ سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق

مەنىلىرى ئۇستىگە قوشۇلغان گىراممماتىكىلىق مەنە يەنىلا ئابستراكتراق مەنە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

گىراممماتىكىلىق مەنە يالغۇز جۈملىدە سوزلەرنىڭ ئوز ئۇستىلىرىگە ئالغان تۇرلۇك قوشۇمچە مەنىلەردىنلا ئىبارەت ئەمەس، دۇنياڭ بىلەن بىلە، پۈتۈن جۈملىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئومۇمىي، ئىخچام مەنىگىمۇ قارىتىلغان. مەسىلەن: زىددىيەت ئومۇمىي، مۇتلەق بولىدۇ. يېڭى جەريانىنىڭ پەيدا بولۇشى دېگەن نېمە؟ پەنگە يۇرۇش قىلايلى! دېگەن جۈملىلەرنى ئالساق، بۇ ئوچ جۈملىنىڭ ھەرقايسىسى بىردىن كونكىرىت ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان بولسىمۇ، بىردىنچى جۈملە ئىشنى بايان قىلىنغان، دېلىگەندىن تاشقىرى، بىرىنچى جۈملە ئىشنى بايان قىلىنغان، ئىككىنچى جۈملە ئىش - ھەرىكەتنى سوراق قىلىنغان، ئوچىنچى جۈملە مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش ھەققىدە چاقىرىق قىلىنغان ئىپادىلەپ كەلگەن. بۇ مەنىلەر گېپىمىزنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن بولغان ئوچ تۇرلۇك مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، ھەرقايسىسى ئوز ئالدىغا بىردىن گىراممماتىكىلىق مەنە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

2. گىراممماتىكىلىق شەكىل

سوزلەرگە قوشۇلۇپ ۋە ئۇلارغا بېقىنىپ كېلىپ، بۇ سوزلەرنىڭ باشقا سوزلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرىدىن ھاسىل بولغان گىراممماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان تىل تەركىپلىرى گىراممماتىكىلىق شەكىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سوز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسى گىراممماتىكىلىق شەكىللەر بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

گىراممماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىگە بولغان بېقىندىلىغى قالايمىقان ئەمەس، بەلكى قانۇنىيەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارغا خاس بولغان كېلىش شەكىللىرى، پېئىللارغا خاس بولغان زامان، شەخس،

سان، دەرىجە شەكىللىرى باشقا سوز تۈركۈملەردە قوللىنىلمايدۇ.

باشقا تىللارغا ئوخشاش، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بىر خىل گىراممىاتىكىلىق مەنە بىرقانچە خىل گىراممىاتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنىڭ، پېئىللارنىڭ شەخس، سان كاتېگورىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشىگە قارىساقلا بۇنى چۈشىنىش ئاسان. مەسىلەن: يازدۇق - يازدىم - يازاتتىم؛ تۇق قىزىل، قىپ - قىزىل دېگەنلەرنى سېلىشتۇرساق، سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ئىككى خىل شەكىلدە، پېئىللارنىڭ ئوتتۇرا زامان بىرىنچى شەخس شەكلى 3 خىل شەكىلدە كەلگەن.

گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرمۇ ئوزگىرىپ تەرەققى قىلىپ تۇرىدۇ. تەپەككۇرنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، تىل ئابستىراكتلىقنىڭ كۈچلۈك بولۇشى تىل تەركىۋى قىسىملىرىدىن گىراممىاتىكىدا كوزگە كورۈنەرلىك بولىدۇ. بۇنىڭ كونكرېت مىسالىلىرىنى گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ كورگىلى بولىدۇ. بۇگۈنكى گىراممىاتىكىلىق شەكىللەر ۋە سوز ياسىغۇچى شەكىللەر ئەسلىدە مۇستەقىل مەنىگە ئىگە سوزلەردىن كېلىپ چىققان. لېكىن بىز ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا شەكىللەنگەن گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئوزىگە خاس ئوزگىرىش ۋە تەرەققى قىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كورىمىز.

1) ئالاقە ئېھتىياجىدىن قېپقالغان گىراممىاتىكىلىق بەزى شەكىللەر تىلدا قوللىنىلمايدىغان بولۇپ قېلىشى مۇمكىن (نۇك nüng، نۇك nung، مغ، ـمگ قاتارلىق گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئېھتىياجىدىن قېپقالغانلىقىغا ئوخشاش)، لېكىن بۇ بەك ئاز ئۇچرايدىغان ھادىسە.

2) گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنىڭ تىلدىكى خىزمەت تەقسىماتىنىڭ روشەنلىشىشى، مۇقىملىشىشى ۋە شۇ ئاساستا ئۇلارنىڭ بىلدۇرگەن مەنىلىرىدە ئوزگىرىشلەرنىڭ بولۇشى، فونېتىك جەھەتتىن ئوزگىرىپ قېلىشىغا گىراممىاتىكىلىق شەكىللەر تەرەققىيا-

تىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بويۇپ مىسالىنىدۇ. مەسىلەن: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا چىقىش كېلىش بىلەن ئورۇن كېلىشنىڭ بىر خىل شەكىلدە قوللىنىلىشى، مىس، مىش شەكىللىرىنىڭ ئوتكەن زامان پېئىلىنى بىلدۈرىدىغان شەكىل بولۇپ قوللىنىلىشى، ھازىر ئۇنىڭ پەقەت ئىمىش شەكلىدە كېلىپ، ئىشەنمەسلىك، زاكىلىق، تەنە قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا باشقا شەكىللەرنى بىلدۈرۈشى، مەن، مەن شەكىلدىكى يارەمچى كېلىش تۈركى تىللارغا ئوخشاش، مەن، مەن شەكىلدىكى "بىلەن" شەكىللىك قوللىنىلىشى ۋە بۇگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ "بىلەن" شەكىللا قېلىپ، باشقا گىراممىاتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىشى ۋە باشقىلار.

3) تۈرلۈك يېڭى گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى گىراممىاتىكىلىق شەكىللەر تەرەققىياتنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ مىسالىنىدۇ. بىز بۇگۈنكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا چىقىش كېلىش سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا، بۇ ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى سېلىشتۇرۇپ ئوتكەن زامان نۇقتا ئوچۇق كورۇنۇپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن، يۇقۇرقىدەك تەرەققىيات جەريانىدا گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنىڭ بىر قىسمى ئۇزاق ۋاقىتلار قىتىلارنىڭ ئوتۇشى بىلەن ئەسلى مەنىسىنى يوقاتقان (كېلىش شەكىللىرى، كوپلۇك شەكىللىرى مۇشۇ دائىرىگە كىرىدۇ)، يەنە بىر قىسمى بولسا، ئەسلى مەنىسىنى يوقاتمىغان (پېئىللاردىكى مەن، سەن، سىز قاتارلىقلار).

3. گىراممىاتىكىلىق كاتېگورىيە

تۈرلۈك گىراممىاتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئىخچاملىنىپ تۈرلەرگە ئاجرىتىلىشىدىن گىراممىاتىكىلىق مەنە كىلىق كاتېگورىيە ھاسىل بولىدۇ. مەلۇم گىراممىاتىكىلىق مەنە ئىپادىلەنگەن گىراممىاتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئىخچام يىغىندىسى گىراممىاتىكىلىق كاتېگورىيە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ شەخس، سان جەھەتتىكى گىراممىاتىكىلىق مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان گىراممىاتىكىلىق شەكىللەر 3 شەخسكە تەۋە مەر-

كەتلەرنى بىرنەچچە خىل قوشۇمچە بىلەن ئىپادىلەپ بەرسىمۇ، بۇ-
لارنىڭ ھەركەتكە مۇناسىۋەتلىك شەخسنى ۋە ئۇ شەخسنىڭ بىر
ياكى كوپ ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر خىل خاراكتېرلىكى گىرام-
ماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان گىراممماتىكىلىق شەكىللەر ئىكەنلە-
كىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇلارنى يىغىنچاقلىغان ھالدا پېئىللارنىڭ
شەخس، سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتايمىز.

گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيە تار مەنىدە تۇرلۇك ئۇسۇللار
ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان گىراممماتىكىلىق
مەنىلەرنىڭ نىخچاملاشتۇرۇلۇشىغا قارىتىلغان بولسا، كەڭ مەنىدە
سۆزلەرنىڭ گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ تۇركۈملەرگە
ئاجرىتىلىشىغىمۇ قارىتىلغان. دېمەك، سۆز تۇركۈمى، ماھىيەتتە،
كەڭ دائىرىدىكى گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيە ھىساپلىنىدۇ.

25 - § ئۇيغۇر تىلىدىكى گىراممماتىكىلىق ئۇسۇل

گىراممماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ كونكرېت ياسىلىش يوللىرى
گىراممماتىكىلىق ئۇسۇل دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى گىراممماتىكىلىق شەكىللەر، باشقا تىللاردىكى
گە ئوخشاش، تىل تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئەسلىدە سۆزلەرگە
سۆزلەرنى قوشۇشتىن ئىبارەت سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ئارقىلىق كې-
لىپ چىققان. لېكىن ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا بارلىق گىراممماتىكىلىق
ئۇسۇللارنىڭ ئاساسى بولغان بۇ ئۇسۇلنىڭ تەرەققى قىلىشى نە-
تىجىسىدە شەكىللەنگەن تۆۋەندىكىدەك گىراممماتىكىلىق ئۇسۇللار-
مۇ بار.

1) قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا تۇرلۇك قوشۇمچىلارنى
قوشۇش ئارقىلىق گىراممماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادە قىلىش ئەڭ
كەڭ قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل مەسىلەن: ئىسىملارنىڭ شەخس، سان،
كېلىش قوشۇمچىلىرى، پېئىللارنىڭ شەخس، سان، دەرىجە، زامان

قوشۇمچىلىرى ۋە باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ گىراممانتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلىرى مۇشۇ ئۇسۇل دائىرىسىگە كىرىدۇ.

2) سوزلەرنى تەكرارلاش ئۇسۇلى

ئۇيغۇر تىلىدا (سۈپەتلەرنىڭ بولۇپمۇ رەڭ - تۇس سۈپەتلىرى نىڭ) ئاشۇرۇش دەرىجىسى مۇشۇ سۈپەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەكرارلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: قاپ - قارا، ياپ - يېشىل، كوپ - كوك، ساپ - سېرىق.

3) يارىمچى سوزلەرنى سوزلەرگە قوشۇش ئۇسۇلى

ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى، ئىسىملار-نىڭ بەزى كېلىشلىرى، پېئىللارنىڭ تۈسى قاتارلىقلار مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋەت، ناھايىتى كوپ، بەكمۇ چىرايلىق، خويما ئوبدان، ماشىنا بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش تۇغ-رىلىق، كۈلۈپ قوي، كورۇپ باق.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، بۇ ئۇسۇل بىلەن گىراممات-ىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان يارىمچى سوزلەرنىڭ بەزىلىرى (باق، تۇر، ئەت، قوي، ئاجايىپ، بەك...) ئىسىلىدە مۇستەقىل سوزلەر دائىرىسىگە كىرىسىمۇ، لېكىن ئۇلار باشقا سوزلەرگە قوشۇلغاندا گىراممانتىكىلىق مەنە ئىپادىلىگىنى ئۈچۈن، ئۇلارنى يارىمچى سوزلەر دەيمىز.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، جۈملىدە سوزلەرنىڭ تەرتىۋىمۇ گىرامما-تىكىلىق شەكىل ياسايدىغان بىر خىل ئۇسۇل ھىساپلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بىۋاستە (يانداش) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى-نىڭ تەرتىۋىنى ئوزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر ئوزگەرتىلسە، گى-رامماتىكىلىق مەنىگە تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن: ئۇ — ئەلا ئوقۇغۇ-چى دېگەن جۈملىدىكى ئەلا سوزى بۇ جۈملىدە خەۋەرنىڭ(ئوقۇغۇچى سوزىنىڭ) ئېنىقلىغۇچىسى بولۇپ كەلگەن بولسا، ئۇ ئوقۇغۇ-چى — ئەلا دەپ بۇ سوزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرغاندا، ئەلا سوزى ئېنىقلىغۇچى ئەمەس، خەۋەر، ئوقۇغۇچى سوزى ئىگە، ئۇ

سوزى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ قالىدۇ - دە، ئەسلىدىكى گىراممانتىكىلىق مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

26 - § ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنىڭ قۇرۇلۇشى

بىرلا مەنىلىك بولەكتىن تۇزۇلگەن سوز تۈپ سوز دېيىلىدۇ. مەسىلەن: مەن، كەت، تۇر، ماڭ، يامغۇر، سۇ، تاغ، تاش، بىر، بەش، چاپسان، تېز، گۈزەل، ياخشى.

ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىلىك بولەكلەرنىڭ مەلۇم گىراممانتىكىلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سوز ياسالما سوز دېيىلىدۇ. مەسىلەن: سۇ ئامبىرى، ماشىنىلاشتۇرۇش، ئىزباسار، راستچىلىق، ئىلىم - پەن، ماركسىزىم، ئۆزۈل - كېسىل.

تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلىدا ياسالما سوزلەر تۇركۈم - تۇركۈملەپ كوپەيمەكتە. ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما سوزلەر قانداق يول بىلەن ياسالغانلىغىغا قاراپ، ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. مورفولوگىك يول بىلەن ياسالغان ياسالما سوزلەر

باش مەنىلىك بولەكلەرگە (تۈپ سوزلەرگە) ئەگىشىمە مەنىلىك بولەكلەر (ياسىغۇچى قوشۇمچىلار) نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ياسالما سوزلەر مورفولوگىك يول بىلەن ياسالغان ياسالما سوزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن: داۋاملىق، زامانىۋىلاشتۇرۇش، بىخەۋەر، پارتىيەۋىلىك، مەنسەپپەرەسلىك، باغۋەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفولوگىك يول بىلەن سوز ياسايدىغان قوشۇمچىلار تۈپ سوزلەرگە قوشۇلۇش ئورنىغا قاراپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ سوز ئالدى قوشۇمچىلىرى، سوز ئارقا قوشۇمچىلىرى.

سوزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ سوز ياسايدىغان قوشۇمچىلار سوز ئالدى قوشۇمچىلىرى دېيىلىدۇ. بۇ خىل قوشۇمچىلار ئاساسەن،

چەت تىللاردىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن. بەزى ئا
لاردىن ئىبارەت. مەسىلەن: بىگۇنا، بەتقىلىق، ئائىلىسىز.
سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ ياسالما سوز ياسايدىغان قوشۇم
چىلار سوز ئارقا قوشۇمچىلىرى دېيىلىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار ئارقى
لىق ياسالما سوزلەرنى ياساش — ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوزىگە خاس
ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيىتى. مەسىلەن: قوغۇنلۇق، ئويۇنچۇق، سۇزۇك،
يېزىق، باشلىق دېگەن سوزلەردىكى لۇق، چۇق، ۇك، ىق، لىق
قاتارلىقلار سوز ئارقا قوشۇمچىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.
شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئوتۇش لازىمكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى
سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان سوزلەرنىڭ بەزى
لىرى ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىسىدىن باشقا، يېڭى لېكسىكە
لىق مەنە ئىپادىلىسە، بەزىلىرى يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلە
مەي، پەقەت سوزنىڭ خاراكتېرىنىلا ئوزگەرتىدۇ، يەنى ئەسلىدىكى
سوز تۈركۈمىگە خاس خاراكتېرى ئوزگىرىپ، باشقا سوز تۈركۈ
مىنىڭ خاراكتېرىنى ئالىدۇ. مانا مۇشۇ جەھەتكە قاراپ، ئۇيغۇر
تىلىدىكى سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئىككى تۈرگە بولۇش
مۇمكىن.

1) لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىگۈچى ياسىغۇچىلار

تۈپ سوزلەرگە قوشۇلۇپ، يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان ياسىغۇ
چىلار لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇي
غۇر تىلىدىكى چى، نامە، خانا، ما، مە، ىق، لىق قاتارلىق قو
شۇمچىلار مۇشۇ دائىرىگە كىرىدۇ. مەسىلەن: سۆزمە، ۋەدىنامە،
دەرسخانا، يازغۇچى، ئىشچى، سىزىق، ئىكەك، بوياق، شاقىراتما.

2) سوز خاراكتېرىنى ئوزگەرتكۈچى ياسىغۇچىلار

يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدىغان، ئەمما سوز مەنىسى
نى ئوزگەرتىدىغان قوشۇمچىلار سوز خاراكتېرىنى ئوزگەرتكۈچى
ياسىغۇچىلار دېيىلىدۇ. بۇ خىل قوشۇمچىلارغا چە، غان، قان،
كى قاتارلىق قوشۇمچىلار كىرىدۇ. مەسىلەن: يازغان، تاپقان،
كورگەن، ئۇرۇمچىكچە، بارغانچە، قەشقەردىكى ۋە باشقىلار.

2. سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسالغان ياسالما سوزلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى يەنە بىر قىسىم ياسالما سوزلەر ئۇپ سوز-لەرنىڭ ئوزئارا سىنتاكسىسلىق يول بىلەن قوشۇلۇشىدىن ياسالغان، مۇنداق ئۇسۇل بىلەن سوز ياساش ھەم قەدىمقى، ھەم ھازىرقى ئۇنۇملۇك ئۇسۇل. ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا ئۇپ سوز دەپ قارىلىۋاتقان بەزى سوزلەر، تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئىككى ئۇپ سوزنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. مەسىلەن:

ھازىر	ئەسلىدە
سەكسەن	سەككىز ئون
خوشال	خوش ھال
بۇگۈن	بۇ كۈن

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرمۇنچە قوشۇمچىلارنىڭ ئەسلىدە ئۇپ سوز بولۇپ، كېيىن سوزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئاستا - ئاستا يو-قىتىپ، قوشۇمچىلارغا ئايلىنىپ كەتكەنلىگىمۇ بۇ ئۇسۇلنىڭ قەدە-مىي ئىكەنلىگىنى كۇرسىتىدىغان پاكىت. ئۇيغۇر تىلىدىكى خانا، نامە قاتارلىق قوشۇمچىلار ئەسلىدە ئوي، خەت دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئۇپ سوزلەر بولسىمۇ، ھازىرقى ۋاقىتتا سوزنىڭ مۇستەقىل لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوقىتىپ، قوشۇمچىلارغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن: تەشەببۇسنامە، ۋەدىنامە، دەرسخانا، ئىشخانا.

سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ياسالغان ياسالما سوزلەر ئوزلىرىنىڭ قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى، بىلدۈرگەن مەنىلىرى، بۇ خىل ياسالما سوزنى تەشكىل قىلىپ ئۇرغان ئۇپ سوزلەرنىڭ مۇستەقىللىقى ياكى بېقىندىلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرقىنى قاراپ ئىككى ئۇرگە بولۇنىدۇ.

1) جۇپ سوز

جۇپ سوزلەر ئىككى ئۇپ سوزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرى-كىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئالمان - تالمان، ئەقىل - پارا-

سەت، ئاددى - ساددا، پەن - تېخنىكا، قاتمۇ - قات، ئاق - قارا، تىل - يېزىق.

جۈپ سوزلەر تۇۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) جۈپ سوزلەرنى تەشكىل قىلىدىغان تەركىپلەر مەنە جەھەتتىن ئوزئارا ئالاقىدار، يېقىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر بىرىگە بېقىنمايدۇ؛ پەقەت تەكۈ دەرىجىدە بىرىكىش بىلەن، ھەر ئىككىسىگە ئورتاق بولغان بىر ئومۇمى مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: ئات - ئۇلاق، ياش - قېرى، ئوي - ۋاق دېگەنگە ئوخشاش جۈپ سوزلەر ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھايۋانلار، ھەممەيلەن، تۇرار ئويدە بولىدىغان تۇرمۇشقا مۇناسىۋەتلىك نەرسە - كېرەكلەر دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

جۈپ سوزلەر ئىپادىلىگەن ئۇقۇمنىڭ مەنىسى شۇ جۈپ سوزنى تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ئايرىم تۇرغاندىكى ئۇقۇمنىڭ مەنىسىدىن كەكۈ ۋە تۇتۇقراق بولىدۇ.

جۈپ سوزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن تۇزۇلۇشى تۇۋەندىكىچە بولىدۇ:

(A) ئىككى مەنىداش سوزدىن تۇزۇلگەن جۈپ سوزلەر: پۈتەس - تۇگىمەس، خوشال - خورام، ئىلىم - پەن.

(B) ئوزئارا يېقىن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئىككى سوزدىن تۇزۇلگەن جۈپ سوزلەر. مەسىلەن: بۇگۈن - ئەتە، چاي - تۇز، باش - كوز، گۈل - غۇنچە، مارکسىزىم - لېنىنىزىم، ئاچ - يالمىغاچ، ئالما - ئۇرۇك.

(C) زىت مەنىلىك سوزلەردىن تۇزۇلگەن جۈپ سوزلەر. مەسىلەن: قىش - ياز، كىرىش - چىقىش، چوكۈ - كىچىك، ئاستىن - ئۈستۈن، ياخشى - يامان، ئىگىز - پەس.

(D) ئالدىنقى قىسمى مەنىلىك، كېيىنكى قىسمى مەنىسىز ياكى ئالدىنقى قىسمى مەنىلىك، كېيىنكى قىسمى ئۇنىڭغا قوشۇلىدىكى سوزدىن تۇزۇلگەن جۈپ سوزلەر. مەسىلەن: تەكۈ - تۇش، بالا - چاقا، ئۇن - تىن، ئەسكى - تۇسكى، چاكىنا - چۇكىنا، ئۇش -

شاق - چۇششەك.

(E) ئوز ئالدىغا ئايرىم مەنە ئاڭلىتالمايدىغان قاپسيداش سوز- لەردىن تۈزۈلگەن جۈپ سوزلەر. مەسلەن: ئاندا - ساندا، ئوپۇل- توپۇل، ئوگىتەي - توگىتەي.

(F) قاپسيداش ئىككى ئىملىقتىن تۈزۈلگەن جۈپ سوزلەر. مە- سلەن: ۋاي - ۋۇي، پاڑ - پۇڑ، تاراق - تۇرۇق، يالىت - يۇلىت، ۋا- راڭ - چۇرۇك، ئوپۇر - توپۇر.

(2) جۈپ سوزلەرنى جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرىنىڭ قېلىپ لىشىپ قېلىشىدىن كېلىپ چىققان بواۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇنلىغان جۈپ سوزلەر بەزىدە تەڭداش بولەك ۋە بەزىدە جۈپ سوز شەكلىدە قوللىنىلىۋاتىدۇ. مەسلەن: ئىجتىمائى - ئىقتىسادى، پەن- مەدەنىيەت، سىياسى - ئىقتىسات دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر بەزىدە تەڭداش بولەك، بەزىدە جۈپ سوز شەكلىدە قوللىنىلماقتا.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ھەرقانداق تەڭداش بولەك جۈپ سوزگە ئايلىنىپ كې- تىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، تىلدا شۇنداق ئېھتىياجنىڭ بولۇشى - بولماسلىقى، سوزلەرنىڭ مەنە جە- ھەتتىن ئالاقىدار بولۇشى ياكى ئالاقىدار بولماسلىقى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

(3) جۈپ سوز تەركىۋىدىكى ھەر ئىككىلا سوز ئوزنىڭ فو- نېتىك شەكىل جەھەتتىن ئوز مۇستەقىللىقىنى نىسبەتەن ساقلاپ قالغان بولىدۇ. ھەر ئىككىلا سوزنىڭ ئۇرغۇسى ساقلانغانىدەك قىلسىمۇ، لېكىن جۈپ سوز ئوقۇلغاندا تىنىشقا بولمايدۇ. يېزىقتا جۈپ سوز ئارىسىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ.

2) بىرىككەن سوز

ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزنىڭ بېقىندىلىق باغلىنىشتا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، ئېنىق بىرلا ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدە- غان سوزلەر بىرىككەن سوز دېيىلىدۇ. بۇنداق سوزلەرنىڭ بەزى-

لىرى بىرنەچچە مۇستەقىل سوزدىن تۈزۈلسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ۋاقىت قوللىنىش نەتىجىسىدە بىر سوزگە ئوخشاش قېلىپلىشىپ كەتكەن، ئۇلارنى مەنىلىك بولەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن. مەسىلەن: بويتاق، ئاغىنە، يانپاش، ئەتىياز، كوكتات، غۇلاچ، قارىمۇچ.

بىر قىسىم بىرىككەن سوزلەرنىڭ قېلىپلاشقىنىغا ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت بولمىغان بولسىمۇ، تەركىۋىدىكى سوزلەر ئەسلى شەكلىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قانچە سوزدىن ياكى قاناداق سوزلەردىن ياسالغانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا بۇنداق بىرىككەن سوزلەرنى مەنىلىك بولەكلەرگە ئاجرىتىش ئانچە تەس ئەمەس. مەسىلەن: تاشكۆمۈر، ئاشتاختا، ئاشكوكى، تاشپاقا، گۈلدۈرماما، قاراماي، مايتاغ.

بىرىككەن سوزلەر تۈزۈلىشىدىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) بىرىككەن سوزلەر مەيلى كونكرېت، مەيلى ئابستراكت مەنە بىلدۈرسۇن، ئۇلار جۈپ سوزلەرنىڭكىگە ئوخشاش تۇتۇق، گۇڭگا ئەمەس، بەلكى ئېنىق بىرلا ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ.

(2) بىرىككەن سوزلەرنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىنى ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئادەتتىكى قوشۇلمىسى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ھازىر ياسىلىۋاتقان بىرىككەن سوزلەرنىڭ مەنىلىرى، قارىماققا، تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسىدەك كورۈنسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ بەزىدە ھەممىسى، بەزىدە بىرەرسى ئوز مەنىسىنى يوقىتىپ ياكى ئۇنىڭدىن چەتنەپ، يېڭى مەنە ئىپادىلىسە، قالغىنى شۇ يېڭى مەنىنى ئىپادىلەشتە يادرولۇق رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن: ئۇچتۇرپان، مارالۋېشى قاتارلىق يەر-جايىنى بىلدۈرىدىغان بىرىككەن سوزلەر تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل مەنىلىرى قالمىغان، شۇنىڭدەك تاختاي باھاسى، تاش چاي قاتارلىق بىرىككەن سوزلەردە باھا، چاي سوزلىرى مەنىۋى مەركەز بولۇپ، تاختاي سوزىنىڭ مەنىسى ئاجىز-

لىشىپ، بەلگىلەنگەن، مۇقىملاشقان دىگەن مەنىلەردە كەلگەن: تاش سوزنىمۇ ئەسلى مەنىسىدىن چەتنەپ، تاشنىڭ بىر خۇسۇسىي پىتى بولغان قاتتىق مەنىسى ئارقىلىق چاينىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

دىمەك، يۇقۇرقى پاكىتلار بىرىككەن سوزلەرنىڭ بىرلا مەنە ۋى مەركەزگە ئىگە ئىكەنلىگىنى، يەنى بىرىككەن سوزلەرنىڭ سىمانتىك بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت ئىكەنلىگىنى، مەنىۋى مەركەز بولمىغان سوزلەر، كوپىنچە، مەنىۋى مەركەزنىڭ نىسبەتەن مۇقىراق بولغان بىرلا خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرۈپ، چەكلەش رولىدا كېلىدىغانلىقىنى، ئومۇمى مەنە شۇ سوز تەركىۋىدىكى سوز مەنىسىنىڭ ئادەتتىكى قوشۇلمىسى ئەمەسلىگىنى، بۇ خىل ئەھۋال بۇرۇنقىراق قېلىپلاشقان بىرىككەن سوزلەردە خېلى روشەن كۆرۈنىدۇ. ئەمدىلىكتە بىرىكىۋاتقان سوزلەردە مۇنداق ئەھۋالنى كۆرۈش تەسرەك ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدۇ.

(3) بىرىككەن سوزلەر لۇغەت تەركىۋىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى بىرىككەن سوزلەر قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ، جۈملىدە بىر سوزگە ئوخشاش خىزمەت قىلىدۇ ۋە تۈرلۈك ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ.

(4) بىرىككەن سوزلەر ئىگىلىگۈچى + ئىگىلەنگۈچى، سۈپەتلىگۈچى + سۈپەتلەنگۈچى، ئىگە + خەۋەر، ھالەت + خەۋەر، تولدۇرغۇچى + تولۇقلانغۇچى شەكلىدە ياسىلىدۇ. لېكىن بىرىككەن سوزلەر ئوزنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ كوپىنچە فونېتىك ۋە مەنە جەھەتتە بىر گەۋدە تەشكىل قىلىشى يەنى بىر ئۇرغۇغا بويسۇنۇشى، بىر سوزدەك ئېيتىلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. گرامماتىكىلىق جەھەتتىن قارىغاندا، بىرىككەن سوزلەرنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ئوزئارا باغلاپ تۇرىدىغان گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت ئاجىز بولۇپ، ئارىسىغا باشقا تەركىپلەرنى قوشقىلىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن: قارا چىچەكنى قارا رەڭدىكى چىچەك دېيىشكە بولمايدۇ، چۈنكى بۇ بىر خىل كېسەللىكنى بىلدۈرىدۇ. كوك

تاشنى كوك رەڭدىكى تاش دىگىلى بولمايدۇ، چۈنكى بۇ بىر خىل جىسىمنىڭ ئىسمى.

ئۈيغۇر تىلىدىكى بىرىككەن سوزلەر تۈرلۈك سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئوزئارا بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ. بۇنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىرىنچى، بىرىنچى سوزى ئىسىم بولغان بىرىككەن سوزلەر تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ:

a) ئىسىمغا ئىسىم قوشۇلۇپ، ئاخىرىدا شەخس (تەۋەلىك) قوشۇمچىسى كېلىپ ياسالغان بىرىككەن سوزلەر. مەسىلەن: ئاشكوكى، گۈركارى، ئوستەڭبوي.

b) ئىسىمغا ئىسىم قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سوزلەر. مەسىلەن: باشپانا، تاشقورغان، تاشكومۇر، ئاشقازان، باجخانا.

c) ئىسىمغا سۈپەت ياكى سۈپەتداشلار قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سوزلەر. مەسىلەن: سەۋزىنازۇك، يولىيورۇق.

d) ئىسىمغا سان، ئاندىن شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سوز: تۈرپانىيۈزى، تايىر يۈزى.

e) ئىسىمغا ھەركەت نامى ياكى رەۋىشداشلار قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سوزلەر. مەسىلەن: كوزقاراش، كۈنسانار، ئىشقىلىپ.

ئىككىنچى، بىرىنچى سوزى سان بولغان بىرىككەن سوزلەر تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ:

a) سانغا ئىسىم قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سوزلەر. مەسىلەن: بەشكېرەم، يەتتىقۇدۇق، ئەللىكفوجام.

b) سانغا سۈپەت ياكى سۈپەتداشلار قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سوزلەر. مەسىلەن: بىرپەس، بىرتالاي، بەشاتار.

ئۈچىنچى، بىرىنچى سوزى سۈپەت بولغان بىرىككەن سوزلەر تۆۋەندىكىدەك ياسىلىدۇ:

a) سۈپەتكە ئىسىم قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سوزلەر. مەسىلەن: ئاقسۇ، ئاقسوگەك، ھوسنىخەت، ھارامتاماق، خۇشخەت،

گەكسلىنقىلاپ.

b) سۈپەتكە سۈپەت قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىككەن سوزلەر. مەسلەن: ئاقبوز، قارغۇيا پىلاق.

توتىنچى، بىرىنچى سوزى رەۋىشداش بولغان بىرىككەن سوزلەر. رەۋىشداشلارغا مەركەت نامى ياكى بەزى شەخسلىك پېئىللار قوشۇلۇپ بىرقىسىم بىرىككەن سوزلەر ياسىلىدۇ. مەسلەن: ئىشلەپچىقىرىش، سېتىۋېلىش، تىلەۋېلىش، كورۇۋالدى.

بەشىنچى، ئىسىملارغا ئىسىملار قوشۇلۇپ ناھايىتى ئاز ساندىكى بىرىككەن سوزلەر ياسىلىدۇ. مەسلەن: گۈلدۇرماما، ھۇقۇش.

ئالتىنچى، ھېچ، ھەر، ئاللا ئالماشلىرىغا سوراق ئالماشلىرى قوشۇلۇپ بىر قىسىم بىرىككەن سوزلەر ياسىلىدۇ. مەسلەن ھېچكىم، ھېچقاچان، ھېچقانداق، ھېچنىمە، ھەركىم، ھەرقاچان، ھەرنىمە، ئاللىكىم، ئاللىقاچان، ئاللىنىمە.

بۇقۇرىدا بىرىككەن سوزلەرنىڭ مەنە ۋە قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختالدۇق. بۇنىڭ بىلەن، بىرىككەن سوزلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق كورستىلدى دېيىش تەس. بۇ ھەقتە بەزى ئىختىلاپلار مەۋجۇت. بۇ ھەقتىكى مەسىلەر مۇندىن كېيىن تىل تەتقىقاتىغا ئەگىشىپ ھەل بولغۇسى.

§-27 ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنى تۇركۇمگە بولۇش پىرىنسىپى

گىرامماتىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى تىلدىكى بارلىق سوزلەرنى تۇركۇملەرگە ئاجرىتىشتىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنى قانداق پىرىنسىپ ئاساسىدا تۇركۇملەرگە بولۇش كېرەك، يەنى سوزلەرنى قانداق خۇسۇسىيەتلەر بويىچە تۇركۇملەرگە ئايرىش كېرەك، دىگەن مەسىلە ھەقىقىدە تۇرلۇك كوزقاراشلار بار. بىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوزگىرىشچان، يېپىشقاقلىق خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، سوزلەرنى

گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە قاراپ تۈركۈملەرگە ئايرىش كېـ
رەك، دەپ قارايمىز. چۈنكى تىلىمىزدىكى سوز تۈركـۈملىرىنىڭ
ئوزىگە خاس گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە بۇ گىراممماتىكىلىق
خۇسۇسىيەتلەرنـى ئىپادىلەيدىغان گىراممماتىكىلىق شەكىللىرى بار.
مـەسىلەن: ھەس - تۈيغۇ ئۇندەشلىرىنى ئالساق، ئۇلار ئالدى يا-
كى كەينىدىكى سوزلەر بىلەن ئەمەس، پۈتۈن جۈملە بىلەن باغـ
لىنىپ كېلىدۇ، جۈملىنىڭ بولىگى بولالمايدۇ، تۈرلەنمەيدۇ. مانا
بۇلار ھەس - تۈيغۇ ئۇندەشلىرىنىڭ ئوزىگە خاس گىراممماتىكىلىـق
خۇسۇسىيىتى.

ھەرقانداق بىر سوز تۈركۈمىنىڭ گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى
دائىم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىرى ۋە قوشۇمچە ئورۇنـ
دا تۇرىدىغانلىرى بولىدۇ، يەنى بىر خىل سوز تۈركۈمىنى يـەنە
بىر خىل سوز تۈركۈمىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسلىق
خۇسۇسىيىتى بولىدۇ. مەسىلەن: ئۈيغۇر تىلىدىكى ئالماشـلارنـى
ئالىدىغان بولساق، ئۇلار مورفولوگىك تۈرلىنىش جەھەتـتـىن
ئىسىملارغا خاس گىراممماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ئىسىملارغا قا-
رىغاندا ئاز تۈرلىنىدۇ، بۇنى ئالماشلارنـىڭ ئاساسلىق بىردىن-
بىر گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى دىگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئىسىم-
لارغا خاس گىراممماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن سۈپەت، سانلارمـۇ
ئىسىملارغا قارىغاندا ئاز تۈرلىنىدۇ. ئالماشلارنىڭ مۇھىم گىراممما-
تىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ پىللدىن باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ
ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغانلىقى ۋە سان، سۈپەتلەر بىلەن ئېنىق-
لانمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت. شۇڭا ئالماشلارنىڭ ئىسـمـلارغـا
خاس گىراممماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن قىسمەن تۈرلىنىدىغانلىقىنى،
سوز ياساش رولىنىڭ كەملىگىنى قوشۇمچە خۇسۇسىيەت دەپ قـا-
راشقا توغرا كېلىدۇ.

يـۇقۇرقىلاردىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، سوز تۈركۈملىرىنىڭ
گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىر بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۈيغۇر تىلى — مورفولوگىك تۈرلىنىشكە باي تىل. ئـۇيـغـۇر
تىلىدا مەلۇم بىر سوزنىڭ ئۇ ياكى بۇ سوز تۈركۈمىگە تەئەللۇق-

لۇغى شۇ سوزنىڭ مورفولوگىك خۇسۇسىيىتىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم سوزلەرنى تۈركۈملەرگە ئاجرىتىشتا مۇشۇ نۇقتىلا ئاساس قىلىنمىدىغان بولسا، بەزى قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن: مورفولوگىك تۈرلىنىشكە باي بولمىغان يارەمچى ۋە ئىملىق سوزلەرنى تۈركۈملەرگە ئاجرىتىش تەس بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا بىر سوزنىڭ مورفولوگىك تۈرلىنىش بىلەن كېلىش-كېلەلمەسلىكى، ئۇنىڭ سېستېمىلىق-سېستېمىلىق ئەمەسلىكى شۇ سوزنىڭ ئاساسىي گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى دەپ تونۇلۇش بىلەن بىللە، بىر سوزنىڭ ئىككىنچى بىر سوز بىلەن كېلىش-كېلەلمەسلىكىمۇ بىر خىل گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەت دەپ تونۇلۇشى كېرەك، يەنى سوزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرىگىمۇ مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش كېرەك. سوزلەرنىڭ سوز ياساش رولىمۇ بىر خىل مورفولوگىك خۇسۇسىيەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى تىلىمىزدىكى سوزلەرنىڭ ياسىلىشىدىمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. مەسىلەن: چان، سىز قوشۇمچىلىرى پەقەت ئىسىملاردىنلا سۈپەت ياسىغىنىغا ئوخشاش.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەرنى تۈركۈملەرگە ئاجرىتىشتا، مورفولوگىك تۈرلىنىشكە ۋە ياسىلىشقا باي سوزلەردە، ئاساسەن، مورفولوگىك خۇسۇسىيەتلەر مۇھىم ئورۇندا تۇرۇشى، مورفولوگىك تۈرلىنىشكە ۋە ياسىلىشقا باي بولمىغان، گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى پەقەت جۈملە ئارقىلىلا ئىپادىلىنىدىغان سوزلەردە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر مۇھىم ئورۇندا تۇرۇشى كېرەك، شۇنىڭدەك بۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىۋەتمەستىن، بىرىنى مۇھىم، يەنە بىرىنى قوشۇمچە پىرىنسىپ قىلىپ قوللىنىش لازىم. ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېپىشقاقلىق ۋە ئوزگىرىشچانلىق خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتقاندا مورفولوگىك پىرىنسىپ ئاساس قىلىنىشى كېرەك، ئەلۋەتتە. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا سوزلەرنى تۆۋەندىكىدەك سوز تۈركۈملىرىگە بولۇشكە بولىدۇ: ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، پېئىل، رەۋىش، سوز ئارقا يارەمچى، باغلىغۇچى، يۇكلىمە، ئۇندەش، ئىملىق.

يەتتىنچى باپ ئىسىم

28 - § ئىسىم ھەققىدە چۈشەنچە

لېكسىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن شەيئىي ۋە ھادىسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سوز ئىسىم دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئادەم، ھايۋان، باش، تاش، يامغۇر، پارتىيە، ھوكۈمەت، سىياسەت، تۈيغۇ، ۋەتەن، پايتەخت، داشۇي، ئىبراھىم، ئايشەم.

ئىسىملار گىرامماتىكىلىق جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىي يەتتە رگە ئىگە:

1. ئىسىملار ئوزىگە خاس سان، شەخس، كېلىش كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولۇپ، مۇشۇ كاتېگورىيىلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ.

2. ئىسىملار جۈملىدە سۈپەت ۋە سانلار بىلەن، شۇنىڭدەك سۈپەتداشلار بىلەن ئېنىقلىنىدۇ.

3. ئىسىملار جۈملىدە جۈملىنىڭ ھالەتتىن باشقا بولىگى بولۇپ كېلىدۇ. ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم ئىسىملار (يىل، ئاي، ھەپتە، كۈن، سائەت قاتارلىق ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار) سۈپەت، سانلار بىلەن بىللە كەلگەندە ھالەت بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: نۇرغۇن يىللار كۆرەش قىلدۇق. ئون يىل ئىشلىدىم.

4. ئىسىملار ئوزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. مەسىلەن: زار، كەش، پەز، ۋاز، دان قاتارلىق قوشۇمچىلار ئىسىملارغا قوشۇلۇپ ئىسىم، لىق، لۇق، لۈك، لىك قوشۇمچىلىرى ئىسىملاردىن سۈپەت، سۈپەتلەردىن ئىسىم ياسايدۇ.

ئىسىملار يۇقۇرقىدەك مەنە ۋە گىرامماتىكىلىق جەھەتتىكى

خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق باشقا سوز تۈركۈملىرىدىن پەرقلەنسىمۇ تۇرىدۇ.

ئىسىملار ئوزلىرىنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئىخچاملاش خاراكتېرىغا قاراپ، خاس ئىسىم ۋە ئومۇمىي ئىسىم (تۈرىدىش ئىسىم) دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

1. خاس ئىسىم

يەككە ياكى خاس شەيئى ۋە ھادىسىنىڭ ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىم خاس ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. كونكرېت يەر - جاي ئىسىملىرى، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، كىشىلەرنىڭ ئىسىملىرى مۇشۇ دائىرىگە كىرىدۇ. مەسىلەن: بېيجىڭ، شاڭخەي، قەشقەر، غۇلجا، ئۈرۈمچى، تاشقۇناسلىق، فىزىكا، خىمىيە، ماتېماتىكا، سايرام، تارىم، تىيانشان، ئەخمەت، تۇرسۇن، خەلچەم، ماھمۇر.

2. ئومۇمىي ئىسىم

ئۇرغۇن يەككە شەيئىلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان ئۇقۇمىنى ئىپادلەيدۇ. مەسىلەن: تاغ، لەيلىغان ئىسىم ئومۇمىي ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: تاغ، دەريا، ھايۋان، شەھەر، كوچا، پەن قاتارلىقلار بىر خىلدىكى ئۇرغۇن يەككە شەيئى ياكى ھادىسىلەرگە ئورتاق بولغان ئومۇمىي ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ.

ئادەتتە خاس ئىسىم بىلەن ئومۇمىي ئىسىمنى پەرقلەندۈرۈش تەس، چۈنكى بىر سوز مەلۇم شارائىتتا مەلۇم بىر خىلدىكى شەيئىگە ئورتاق بولغان ئومۇمىي ئۇقۇمنى ئىپادىلىسە، مەلۇم شارائىتتا يەنە بىر خىل شەيئىگە خاس بولغان ئۇقۇمنى ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: ئەر، ئايال دېگەن ئىسىملار ئادەم دېگەن ئىسىمغا نىسبەتەن خاسراق خاراكتېرغا، ئوغۇل، قىز دېگەن ئىسىملارغا نىسبەتەن بولسا ئومۇمى خاراكتېرغا ئىگە؛ خەلچەم،

تۈرسۇن دىگەن ئىسىملارغا نىسبەتەن ئوغۇل - قىز دىگەن ئىسىملار تېخىمۇ ئومۇمىي خاراكتېرغا ئىگە. شۇڭا كوندكىرىت ئەھۋالنى كونكىرىت تەھلىل قىلىش ئاساسىدا بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

§ 29 ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى

ھەرقانداق ئىسىم جۈملىدە بىرلىك ۋە كۆپلۈكتىن ئىبارەت گىراممانتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل گىراممانتىكىلىق مەنە ئىسىملارغا خاس گىراممانتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئىسىملارنىڭ بىرلىكى ئىسىملارنىڭ قوشۇمچىسىز شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىشچى، دېخان، زىددىيەت، دەريا، مەملىكەت دىگەنگە ئوخشاش ئىسىملار جۈملىدە مۇشۇ شەكىلدە (ھېچقانداق تۈرلەنمەستىن) كەلگەندە شەيئىلەرنىڭ بىرلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىسىملارغا لار، لەر شەكىللىرى قوشۇلۇش بىلەن شۇ ئىسىم ئىپادە قىلغان شەيئىلەرنىڭ كۆپلۈكى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىشچىلار، دېخانلار، زىددىيەتلەر، دەريالار، مەملىكەتلەر، شەھەرلەر، تاغلار دېگەك بۇ ئىسىملارغا كۆپلۈك شەكلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، مۇشۇ سوزلەر ئىپادە قىلغان شەيئىلەرنىڭ كۆپ لۈكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈكىنى ئىپادىلەيدىغان لار، لەر قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا مەلۇم قائىدە بويىچە قوشۇلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ قوشۇمچىلار يالغۇز كۆپلۈك مەنىسىنىلا ئەمەس، بەلكى باشقا مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ. تەپسىلى ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

ا) سانىاق سانلار بىلەن بىۋاستە ئېنىقلىنىپ كەلگەن ئىسىملارغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى لار، لەرنى قوشۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: ئون ئادەم، بەش ماشىنا، يىگىرمە تىراكتۇر دىگەنلەرنى ئون ئادەملەر، بەش ماشىنلار، يىگىرمە تىراكتۇرلار دېيىشكە

بولمايدۇ. چۈنكى بۇ شەيئىلەرنىڭ كوپلۇگى (قانچە ئىكەنلىگى) كونكرىت سانلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل ئەھۋالدا ئار، لەر قوشۇمچىسىنى قوشۇش ھاجەتسىز.

2) جۈملىنىڭ تەگدائى بولەكلىرى بولۇپ كەلگەن ئىسىملار ئالاھىدە تەكىتلەنمىسە، كوپلۇك قوشۇمچىسى تەگدائى بولەك بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكىسىگە قوشۇلىدۇ. ئەگەر ئالاھىدە تەكىتلەنسە، تەگدائى بولەكلەرنىڭ ھەرقايسىسىغا ئايرىم - ئايرىم ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: پاختىچىلىق رايونلىرىدىكى گوڭشې، دۇبىلەر كېۋەز پەرۋىشىنى ياخشى ئېلىپ بارماقتا، دىگەندە گوڭشې، دۇي دىگەن ئىسىملار ئادەتتىكى كوپلۇك مەنە بىلەن ئىپتىلىفان تەگدائى بولەكلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاخىرىدىكى تەگدائى بولەككىلا ئۇلانغان. ئەگەر تەكىتلەنسە، بۇنى گوڭشىلار، دۇيلەر قىلىپ ھەر بىرىگە ئۇلاشقا توغرا كېلىدۇ.

3) جىسىملارنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ۋە مىقدار بىرلىگى سان بىلەن ئەمەس، بەلكى تۇرلۇك ئولچەملەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئادەتتە كوپلۇك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، شۇ شەيئىلەر تۇرىنىڭ ياكى ئولچەم بىرلىگى بولۇپ كەلگەن ئولچەملەرنىڭ كوپلۇگىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن: سۇلار دىسەك، ئېرىق - ئوستەك، كول، دەريا سۇلىرى ياكى قاچا - ئىدىشقا قۇيۇلغان سۇ دىگەن مەنىنى بىلدۇرسە، ياغلار دىسەك، قوي يېغى، سۇ يېغى، كالا يېغى ياكى قاچىلارغا قاچىلانغان ياغ دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ئۇنلار دىسەك، بۇغداي ئۇنى، قوناق ئۇنى، ئارپا ئۇنى ياكى تاغارغا قاچىلانغان ئۇن دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

4) ئابستراكت چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا كوپلۇك قوشۇمچىسى ئادەتتە قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، سان جەھەتتىكى كوپلۇكنى ئەمەس، بەلكى شۇ سوز دائىرىسىنىڭ كەڭلىگى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن: تېچلىق دىگەن سوزگە كوپلۇك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. ئوقۇش، ئۆگىنىش

دىگەن سوزلەرگە (ھەركەت نامىرىغا) كوپلۇك قوشۇمچىسى قوشۇلۇ
سا (ئوقۇشلار، ئوگىنىشلەر دېيىلسە)، سانىنىڭ كوپلۇگىنى ئەمەس،
بەلكى ئوقۇش ۋە ئوگىنىشكە ئالاقىدار ئىشلار دىگەن مەنىنى
بىلدۈرىدۇ.

5) ئادەتتە خاس ئىسىملارغا كوپلۇك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ.
ئەگەر قوشۇلسا، شۇ خاس ئىسىمنىڭ كوپلۇگىنى ئەمەس، بەلكى
ئوخشىغا مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: شائىرغا
لەرگە باردۇق دېسەك، شائىرىنىڭ كوپلۇگىنى ئەمەس، بەلكى
شائىرىگە بارغىچە بولغان يولدىكى باشقا شەھەرلەرنى بىلدۈر-
دۇ. ئەخمەتلەر كەلدى دېسەك، ئەخمەتنىڭ كوپلۇگىنى ئەمەس،
بەلكى ئەخمەت باشقىلار بىلەن بىللە كەلگەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ.

6) جۇپ نەرسىلەرنى ياكى بىرلا نەرسىنى بىلدۈرىدىغان
ئىسىملارغا كوپلۇك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا،
مەنىنى كۈچەيتىش، تەسۋىرلىكنى ئاشۇرۇش، تەكىتلەش رولىنى
ئويناپدۇ. مەسىلەن: كوزلىرىم تېلىمپ كەتتى، يۈرەكلىرى ئويناپ
كەتتى دىگەنگە ئوخشاش.

7) لىغان، لىگەن قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان سانلار ئېنىقلىنىپ
كەلگەن ئىسىملارغا كوپلۇك قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشقا بولمايدۇ.
مەسىلەن: مىڭلىغان ئىشچى، ئون مىڭلىغان قوي دېگەنلەرنى
مىڭلىغان ئىشچىلار، ئون مىڭلىغان قويلار دېيىشكە بولمايدۇ.

8) يونۇلۇش ۋە چىقىش كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن سانلاردىن
كېيىن يېقىن، ئارتۇق سوزلىرى كېلىپ، سانىنىڭ مولچەر بىلەن
ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرسە ۋە بۇ سان بىلەن ئېنىقلانغان ئىسىم
ئارىسىغا باشقا سوزلەر كىرىپ قالمىسا، شۇ ئىسىم ئاخىرىغا كوپلۇك
قوشۇمچىسىنى قوشۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: يېڭا ئىگىلىگىگە سەپەر-
ۋەر قىلىنغان مىڭدىن ئارتۇق كىشى دېگەنىنى يېڭا ئىگىلىگىگە
سەپەرۋەر قىلىنغان مىڭدىن ئارتۇق كىشىلەر دېيىشكە بولمايدۇ.

§-30 ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى

ئىسىملار مەلۇم گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئوزى ئىپادىلىگەن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل ھادىسە ئىسىملارنىڭ يەنە بىر خىل گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بولۇپ، ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

ئىسىملاردا ئىپادىلەنگەن شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان گىرامماتىكىلىق شەكىللەر شەخس قوشۇمچىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: مېنىڭ ۋەتىنىم، سېنىڭ ۋەتىنىڭ، ئۇنىڭ ۋەتىنى دېگەندەكى مېم، ڭ، نى لار شەخس قوشۇمچىلىرىدىن ئىبارەت.

تىلىمىزدا ئىگىلىگۈچى شەيئىلەر بىرىنچى (سوزلىگۈچى)، ئىككىنچى (تىڭشىغۇچى)، ئۈچىنچى (ئوزگە) شەخسلەردىن بولۇشىغا قاراپ، تەۋەلەنگۈچى شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان شەخس قوشۇمچىلىرىمۇ ئۈچ يۈرۈش بولىدۇ.

بىرىنچى شەخس بىرلىك ئۇچۇن ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياق لاشقان ئىسىملارغا م، ۇم، (um) - ۈم (üm) قوشۇمچىلىرى، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا م قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بىرىنچى شەخسنىڭ كوپلۇگى ئۇچۇن، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا مىز، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا مىز قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك	كوپلۇك
كىتاپ - كىتاۋىم	كىتاۋىمىز
قول - قولۇم	قولىمىز
سوز - سوزۇم	سوزىمىز
ئىرادە - ئىرادەم	ئىرادىمىز
بالا - بالام	بالىمىز

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئۇچۇن، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياق لاشقان ئىسىملارغا مان، ۇك (ung) ۈك (üng) كىنز قوشۇمچىلىرى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا ان، كىنز قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. كوپلۇك ئۇچۇن، ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا لار، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا لار قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك	كوپلۇك
خەلق - خەلقمان، خەلقىنز	خەلقلار
يول - يولۇك، يولىنز	يولۇلار
كوز - كوزۈك، كوزىنز	كوزۈلار
ئىپادە - ئىپادەك، ئىپادىنز	ئىپادىلار
خۇلاسە - خۇلاسەك، خۇلاسىنز	خۇلاسىلار

ئۇچىنچى شەخس ئۇچۇن، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا سى، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا سى قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ساداقەت - ساداقىتى	ئىنقىلاپ - ئىنقىلاۋى
دادا - دادىسى	گۈزىشى - گۈزىشىسى

ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسىنىڭ بىرلىك، كوپلۇك شەكلى ئوخشاش.

ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى ئىسىملارنىڭ كوپلۇك قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن قوشۇلىدۇ.

31 - § ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتىگورىيىسى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى

كېلىش كاتىگورىيىسى جۇملىدە ئىسىملارنىڭ ئوزىنارا ۋە باشقا سوز تۈركۈملىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى كورسىتىدۇ. ئىسىملار كېلىش كاتىگورىيىسىنىڭ گىراماتىكىلىق شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىپ، جۇملىدە ھەر خىل سىنتاكسىس

لمق ۋەزىپە ئەتەيدۇ. كېلىش شەكىللىرى ئوزى قوشۇلىغان ئىسىم لارنىڭ مەنىلىرىگە تۈرلۈك گىراممماتىكىلىق مەنىلەرنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

بەش غېرىشچە مىلتىقى نۇرانە پالۋان بەستىدە،
تاڭ قۇياشى نۇر توكۈپتۇ كەڭرى مەيدان ئۈستىگە،
بۇ جۇڭخۇا پەرزەنتى ئەڭ ئالىجاناپ خىسلەتكە باي،
ئىشقىنى بەرگەن قورالغا، رەڭ ئىزلىمەس ھوسنىگە.

بۇ مىسرالاردا كېلىشنىڭ گىراممماتىكىلىق شەكىللىرىدىن بولغان - دە ھەركەتنىڭ ئورنىنى گە، كە، غا ھەركەتنىڭ يونۇلۇشىنى، نى ھەركەتنىڭ ئوبېكتىنى بىلدۈرۈپ، ئوزى قوشۇلغان ئىسىملارنىڭ باشقا سوزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مانا مۇشۇنداق مەنە ۋە مۇناسىۋەتلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە كېلىش بولۇپ، ئۇلارنىڭ نامىلىرى جۇملىدىكى رولىغا قاراپ قويۇلغان.

1. باش كېلىش

ئىسىملارنىڭ تۈرلىنىشكە كىرمەي تۇرغاندىكى شەكلى ئارقىلىق باشقا سوزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كورسىتمىغان كېلىش باش كېلىش دېيىلىدۇ. باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۇملىدە، كوپىنچە، ئىگە، بەزىدە خەۋەر ۋە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىلغار قوشۇنى. ھەقىقەتنى سىناشنىڭ ئولچىمى — ئەمىلىيەت. ماركسىزىم — ئىلمىي ھەقىقەت. ئىتتىپاقلىق — كۈچ دېگەن جۇملىلەردە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى، ئولچىمى، ماركسىزىم، ئىتتىپاقلىق دېگەن ئىسىملار ئىگە؛ قوشۇنى، ئەمىلىيەت، ھەقىقەت، كۈچ دېگەن ئىسىملار خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىپ، باشقا سوزلەر بىلەن گىراممماتىكىلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن.

2. ئىگىلىك كېلىش

ئىسىملارغا قوشۇلۇپ ئىگىلىگۈچى شەيئى بىلەن ئىگەللەنگۈچى شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان كېلىش ئىگىلىك كېلىش دېيىلىدۇ. ئىگىلىك كېلىش ئۇچۇن ئىگىلىگۈچى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا - نىڭ قوشۇلىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتى تۈتۈلۈشتىن ئىلگىرى، بۇ كېلىش ئۇچۇن نۇڭ، نۈڭ (nüng) قوشۇمچىلىرىمۇ قوللىنىلغان ئىدى، ھازىر بۇ قوشۇمچىلار قوللىنىلمايدۇ.

ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە كىمنىڭ؟ نېمنىڭ؟ دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: يولنىڭ ئىككى قاسنىغىدىكى تەكشى ئوسكەن ئاق تېرەكلەر لەرزان شامالدا ئاستا شىلدىرلايتتى. باش باھارنىڭ كەچكى ھاۋاسى كىشىلەرگە ھوزۇر بېغىشلايتتى دېگەن جۈملىلەردىكى يول، باھار دېگەن ئىسىملارغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، قاسنىغى، ھاۋاسى دېگەن ئىسىملارغا ئىگىدارچىلىق قىلىپ كەلگەنلىگىنى ئىپادىلىگەن.

ئىگىلىك كېلىش مۇناسىۋىتى جۈملىدە بەزىدە ئاشكارا، بەزىدە يوشۇرۇن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: زاۋۇت ئىشچىلىرى يىغىلدى دېسەك، زاۋۇت سوزى ئىشچىلار دېگەن سوزگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى ئىسىم بولىسىمۇ، ئاخىرىغا نىڭ قوشۇلمىغان. شۇڭا بۇ خىل ئەھۋالنى ئىگىلىك كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ يوشۇرۇن ئىپادىلىنىشى دەيمىز. ئەگەر تىراكتۇر زاۋۇدىنىڭ ئىشچىلىرى يىغىلدى دەيدىغان بولساق، زاۋۇت سوزىنىڭ ئاخىرىغا — نىڭ قوشۇلۇپ كەلگەنلىگى ئۇچۇن، بۇنى ئىگىلىك كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئاشكارا ئىپادىلىنىشى دەيمىز.

جۈملىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياكى چۈشۈپ قالماسلىقى ئىگىلىك كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئەنە

شۇنداق ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ئىپادىلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بۇنىڭ كونكرېت قانىدىلىرى تۆۋەندىكىچە:

a) جۈملىدە ئىگىلىگۈچى ئىسىم باشقا سوز بىلەن ئېنىقلىنىپ كەلگەن بولسا، بۇنداق ئىسىملارنىڭ ئاخىرىدىكى نىڭ چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ ئىشچىلىرى،
مۇشۇ دولەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى،
ياخشى ئادەمنىڭ بالىسى،
بىر كىشىنىڭ پىكرى.

b) جۈملىدە ئىگىلىگۈچى ئىسىم شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن بولسا، بۇنداق ئىسىملارنىڭ ئاخىرىدىكى نىڭ چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

شەھرىمىزنىڭ خەلقى،
مەكتىۋىمىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى،
كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ مەنبەسى، يېزاكىلارنىڭ ئالمىسى.

c) ئىگىلىگۈچى سوز كىشى ئىسىملىرى بولسا، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى نىڭ چۈشۈپ قالمايدۇ. ئەگەر ئىگىلىگۈچى ئىسىم بىلەن ئىگىلەنگۈچى ئىسىم بىرىككەن سوزگە ئايلانسا، نىڭ چۈشۈپ قالمىدۇ. مەسىلەن:

باتۇرنىڭ ئىنىسى، قادىرنىڭ سوزى،
كۈرەش قەھرىمانى، ناخشا ئاۋازى.

d) ئىگىلىگۈچى ئىسىم بىلەن ئىگىلەنگۈچى ئىسىمنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا سوز كەلسە، نىڭ چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

قەھرىمانىنىڭ نەمۇنىلىك ئىش - ئىزلىرى،
شەھىرىنىڭ ھەممە كوچىلىرى.

e) ئادەتتە ئالماش، سان، سۈپەت ۋە سۈپەتداشلار ئىگىلىگۈچى بولۇپ كەلسە، نىڭ چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

توتنىڭ بىرى،
ئۇلارنىڭ پوزىتسىيىسى،

بىزنىڭ تىرىشچانلىقىمىز،
سېنىڭ كىتاۋىڭ،
ياخشىنىڭ شاراپىتى تېگەر،
ياماننىڭ كاساپىتى (تېگەر)،
ئولگەننىڭ ئۇستىگە تەپمەك.

f) تەكداش ئىگىلىگۈچىلەرنىڭ ھەر بىرى ئايرىم تەكشىلەنسە. ئىڭ قوشۇمچىسى ئەڭ ئاخىرىسىدىكىگىلا قوشۇلىدۇ، قالغانلىرىدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى.

g) ئەگەر ئىگىلىگۈچى ھەركەت نامى، ئىگىلەنگۈچى ئىسىم بولسا، ئىڭ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يېزا ئىگىلىگىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پىلانى،
بېرىش ـ بارماسلىق مەسىلىسى،
ئىقتىساتنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى.

h) ئەگەر ئىگىلىگۈچى بىلەن ئىگىلەنگۈچى سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلسا، ئىڭ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

جۈڭگو خەلقى،
سوزلەش پۈرسىتى،
تېچلىق كۈچلىرى.

يۇقۇرىدا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىش-قالماسلىق مەسىلىسىنى كورسىتىپ ئوتتۇق. بۇ جەھەتتىكى كونكرېت تەرەپلەر مۇشۇلا ئەمەس، بۇنى يەنە تەتقىق قىلىش ۋە ئۇگىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

3. يونۇلۇش كېلىش

يونۇلۇش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن، ھەركەت ۋە سۈپەتكە قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كېلىشتە كەلگەن سوز تولاراق پېيل ۋە سۈپەتلەرگە باغلىنىپ كېلىدۇ، يەنى جۈملىدە

نوزی ئۇلىنىپ كەلگەن سوز بىلەن باشقا سوزنىڭ (تولاراق پىل ۋە سۈپەتنىڭ) باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن:

يولداشلارغا باھاردەك ئىللىق بول،
خىزمەتكە تومۇزدەك قىزىق بول.

شەخسىيەتچىلككە غازاڭ توككەن كۇز بورىنىدەك قەيسەر بول،
دۇشمەنكە خۇددى زىمىستان سوغاقتەك رەھىمسىز بول.

جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ـ پۇتۇن خەلق ئالدىنقا قويۇلغان غايەت زور ۋەزىپە دېگەن مسال لاردىكى يولداشلارغا، خىزمەتكە، شەخسىيەتچىلككە، دۇشمەنكە، خەلق ئالدىنقا دېگەن سوزلەر يونۇلۇش كېلىشتە كېلىپ، ئىللىق بول، قىزىق بول، قەيسەر بول، رەھىمسىز بول، قويۇلغان دېگەن سوزلەر بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىش ئارقىلىق ھەركەت ۋە سۈپەت قارىتىلغان شەيئىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

يونۇلۇش كېلىش ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، تىل ئارقا ۋە ئارا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئايالاشقان سوزلەرگە غا، قا، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئايالاشقان سوزلەرگە، كوپىنچە، گە، كە، بەزى سوزلەرگە قە، غە شەكىللىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: سۇغا، باقا، كۇزگە، ئىشىككە، قىشقارغە، شەرقە.

مەن، سەن ئالماشلىرىغىلا قەدىمىي ئۇيغۇر تىلىدىكى يونۇلۇش كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن بولغان كا شەكلى قوشۇلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ قوشۇمچىنىڭ تەسىرى بىلەن، مەن، سەن سوزلىرىدىكى ن تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، نە تاۋۇشى ئا غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: ماڭا، ساڭا.

يونۇلۇش كېلىش نىش ـ ھەركەت ۋە سۈپەت قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرۈشتىن سىرت، يەنە مۇنداق مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ: سەن بولغاچقا، بىزگە ئۇتۇق يار. سىزنىڭ كەلگىنىڭىزگە خوشالمەن، دېگەن جۇملىلەردە سۆھبەتنى، ئۇ ئۇرۇپانغا خىزمەتكە

كەتتى، دىسەك مەقسەتنى، مەن بىر كۇنگە رۇخسەت ئالىدىم، دە- سەك ۋاقتىنى، بۇ كىتابنى ئىككى يۈەنگە ئالدىم، دىسەك پاھانى بىلدۇرۇپ كېلىدۇ.

4. چۈشۈم كېلىش

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە باشقا سوزلەر بىلەن، بىۋاۋۇپمۇ پېئىللار بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋەتتىدە كېلىپ، مەركەتنى ئۇستىگە ئالغان ياكى مەركەتنىڭ بىۋاستە ئوبېكتى بولغان شەيئى ئىنى ئىپادىلەيدۇ. مىسالەن:

گۈلنى گۈل دەمدۇ كىشى،
گۈلنىڭ تىكەنى بولمىسا.
يارنى يار دەمدۇ كىشى،
يارنىڭ ۋاپاسى بولمىسا.

بۇ قوشاقتىكى گۈلنى، يارنى دېگەن ئىسىملار گۈل دەمدۇ، يار دەمدۇ دېگەن سوزلەر بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋەتتىدە كېلىپ، مەركەت ئۇستىگە چۈشكەن بىۋاستە ئوبېكتىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

شېرىيەتتە بەزىدە ئۇچىنچى شەخسكە تەۋە بولۇپ قالغان سوز چۈشۈم كېلىشتە كەلسە، شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن ۋەزىن تەلىۋىگە ئاساسەن، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ن شەكلىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مىسالەن:

ماركسىزىم مەشئەلىن پەقەت ئوزەڭ تۇتقازدىڭ،
دوست - دۇشمەننى تونۇتۇپ، نۇرلار بەردىڭ كوزۇمگە.

چۈشۈم كېلىش بەزىدە ئاشكارا، بەزىدە يوشۇرۇن كېلىدۇ. بۇ خىل ھادىسە چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سوزنىڭ سوزلىگۈچىگە ۋە ئاگلىغۇچىغا ئېنىق بولۇش - بولماسلىقى ھەم ئالاھىدە تەكىتلىنىش - تەكىتلەنمەسلىگە باغلىق. چۈشۈم كېلىشنىڭ ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن كېلىشىگە مۇناسىۋەتلىك كونكرېت قائىدىلەر

توۋەندىكىچە:

1) تۈرلۈك سوزلەر بىلەن ئېنىقلىنىپ كەلگەن ئىسىملار چۈشۈم كېلىشتە كېلىپ، باشقۇرغۇچى سوز بىلەن باغلانسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن: مەن بۇ كىتابنى ئوقۇدۇم. تۇنۇگۈنكى كىنونى كوردىڭىزمۇ؟ سىز ئەۋەتكەن خەتنى ئوقۇدۇم، دىگەن مىسالاردىكى كىتابنى، كىنونى، خەتنى دىگەن سوزلەر باشقا سوزلەر بىلەن ئېنىقلىنىپ كەلگەنلىگى ئۈچۈن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمىغان. ئەمدى بۇ مىسالارنى مەن كىتاپ ئوقۇدۇم، سىز كىنو كوردىڭىزمۇ؟ خەت ئوقۇدۇم دىگەن تەرىقىدە باشقا سوزلەر بىلەن بۇ سوزلەرنى (كىتاپ، كىنو، خەت سوزلىرىنى) ئېنىقلاتماي ئېيتسىدىغان بولساق، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمدۇ.

2) چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سوز تەكىتلىنىپ، ئۇنىڭ بىلەن باشقۇرغۇچى سوزنىڭ ئارىسىغا باشقا سوز كىرىپ قالسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن: سوزنى مەن كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن: مەن بۇ ئالدى، گەپنى سىز قىلدىڭىز، دىسەك، سوزلىدىم، كىتابنى ئۇ ئالدى، گەپنى سىز قىلدىڭىز، دىسەك، سوزنى، كىتابنى، گەپنى دىگەن سوزلەر تەكىتلىنىپ ئېيتىلغانلىقى ئۈچۈن، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمىغان. ئەمدى بۇ سوزلەرنى تەكىتلىمەي، ئوزى بىلەن باشقۇرغۇچى سوزنىڭ ئارىسىغا باشقا سوز قوشماي مەن سوز سوزلىدىم، ئۇ كىتاپ ئالدى، سىز گەپ قىلدىڭىز، دىگەن تەرىقىدە ئېيتساق، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمدۇ.

3) خاس ئىسىملار، كىشىلىك ئالماشلىرى، كورسىتىش ئالماشلىرى، ئوزلۈك ئالماشلار، سان، سۈپەت، ۋاقىت رەۋىشلىرى چۈشۈم كېلىشتە كەلسە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن: پايتەختىمىز بېيجىڭنى كوردۇم. سىزنى ئۇلار چاقىرغان. بۇنى قەيەردىن ئالدىڭىز؟ ئوزەڭنى مەھكەم تۇت، خوشنالىنى ئوغرى توتما (ماقال).

4) كوپلۈك بىلەن تۇرلەنگەن سوزلەر چۈشۈم كېلىشتە كەلسە،

چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن: ئوقۇغۇچىلارنى ئەمگەككە تەشكىللەپ قويدۇق. ئوقۇتقۇچىلارنى ھورمەتلەش لازىم. كىتاپلارنى تەشرگە بەردۇق.

5) چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سوز باشقۇرغۇچى سوز بىلەن باغلىنىپ بىرىككەن سوز تەشكىل قىلسا، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمدۇ. ئەگەر بىرىككەن سوز تەشكىل قىلمىسا، چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن: قول قويۇش، ئارمان قىلىش. باش قاتۇرۇش، قولۇڭنى قوي، ئۇ ئارماننى ئەمدى قىلما، بېشىڭنى تولا قاتۇرما.

5. ئورۇن كېلىش

ئورۇن كېلىشتە كەلگەن سوز جۈملىدە ئوزى باغلىنىدىغان سوز بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ كېلىشنىڭ گىراممانىكىلىق شەكىللىرى (قوشۇمچىلىرى) دا، دە، تا، تە بولۇپ، سوزۇق تاۋۇش ھەم جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرگە دا، دە، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرگە تا، تە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: داشۇبدە، يېزىدا، كىتاپتا، چىلەكتە، قوشۇقتا، ئىنقىلاپتا، كۆزدە، ئائىلىدە.

ئورۇن كېلىش، ئاساسەن، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى ئىپادىلەشتىن تاشقىرى تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ:

1) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن: سائەت بەشتە دوكلات ئاڭلايمىز. مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە مەملىكىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دولەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىمىز، دېگەن مىساللاردىكى سائەت بەشتە، مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە دېگەن سوزلەر ئورۇن كېلىشتە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2) بەزىدە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ۋاستە بىلەن ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: خەتنى قەلەمدە يازدىم، بېيجىڭغا

ئايرۇپلاندا باردىم، دىگەن مىسالالاردىكى قەلەمدە، ئايرۇپلاندا دىگەن سوزلەر ئىش - ھەركەتنىڭ مەلۇم ۋاستە بىلەن ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

6. چىقىش كېلىش

چىقىش كېلىشتە كەلگەن سوزلەرمۇ باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، ئىش - ھەركەتنىڭ چىقىش نۇرنىنى ۋە نىۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كېلىش نۇچۇن سوزۇق تاۋۇش ھەم جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرگە دىن، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرگە تىن ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

شەرقتىن كوتىرىلگەن قۇياش يايلاقنى يوروتتى

يولۇاس ئىزدىدىن قايتماس، بىگىت سوزىدىن (ماقال)

دىگەن مىسالالاردىكى شەرقتىن، ئىزدىدىن، سوزىدىن دىگەن سوزلەر چىقىش كېلىشتە كېلىپ، ئىش - ھەركەتنىڭ چىقىش نۇرنىنى ۋە نۇقتىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

چىقىش كېلىشتە كەلگەن سوزلەر يۇقۇرقى ئاساسىي مەنىدىن باشقا، تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ:

1) ئىش - ھەركەتنىڭ باشلانغان ۋە داۋاملاشقان ۋاقتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: شىنجاڭ — ئەزەلدىن ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. بۇ — بۇرۇندىن ئىشلەپ كېلىۋاتقان خىزمەتتىم، دىگەن مىسالالاردىكى ئەزەلدىن، بۇرۇندىن دىگەن سوزلەر ئىش - ھەركەتنىڭ باشلانغان ۋە داۋاملاشقان ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2) ئىش - ھەركەتنىڭ سەۋەبىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن مەدەنىي - ماۋارىپ ئىشلىرىمىز ئارقىدا قالدى. ئىشىم بولمىغانلىقتىن تېز قايتىپ كەلدىم دىگەن مىسالالاردىكى بۇزغۇنچىلىقىدىن، ئىشىم بولمىغانلىقتىن دىگەن سوزلەر چىقىش كېلىشتە كېلىپ، ئىش - ھەركەتنىڭ سەۋەبىنى ئىپادىلىگەن.

3) شەيئىنىڭ نىمىدىن ياسالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شېكەرنى قىزىلچىدىن ياسايدۇ. تومۇردىن ياسالغان ساندۇق.
1) ئىش - ھەركەتكە ۋاستە بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن سىزنى دەرىزىدىن كوردۇم. كوۋرۇكتىن ئوتتۇم.
يۇقۇرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ مۇھىم گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىسى بولغان كېلىش كاتېگورىيىسى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئوتتۇق. ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بەزىلەر ئۇيغۇر تىلىدا يۇقۇرقى 6 كېلىشتىن باشقا، يەنە بىرنەچچە خىل كېلىش بار، مەسىلەن: بازاردىكى، مەكتەپتىكى، يازدىكى، قىشقىرغىچە، قىشقىچە، كەچكىچە دېگەنگە ئوخشاش سوزلەردىكى دىكى، تىكى، غىچە، قىچە، كىچە دېگەنلەرمۇ كېلىش قوشۇمچىلىرى بولۇپ، بۇلار ئىككى خىل كېلىشكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇلار زادى كېلىشمۇ ياكى ئورۇن ۋە يونۇلۇش كېلىشتە كەلگەن سوز-لەرگە (بازاردا، مەكتەپتە، يازدا، قىشقىرغىدە، قىشقا، كەچكە) سۇپەت ۋە رەۋىش ياسايدىغان كى، چە قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان سۇپەت ۋە رەۋىشمۇ؟ دېگەن مەسىلەرنى يەنمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سەككىزىنچى باب سۈپەت

32 - § سۈپەت ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

لېكسىكىلىق مەنىسى جەھەتتىن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ رەڭ-گىنى ۋە خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز سۈپەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن: گۈزەل ۋەتەن، قىزىل تۇغ، ئىگىز تاغ، سىنىپىي مەيدان، ئىلمىي تەجرىبە، ئىنچىكە يىپ، كوممۇنىستىك ئەخلاق، ئىنقىلابىي كۆرەش دېگەن سۆزلەردىكى گۈزەل، قىزىل، سىنىپىي، ئىلمىي، ئىنچىكە، كوممۇنىستىك، ئىنقىلابىي قاتارلىق سۆزلەر سۈپەت بولۇپ، ئۇلار ئوزى بېقىنغان ئىسىملارنىڭ رەڭگىنى ۋە تۇرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

كونكرېت شەيئى ۋە ھادىسىلەر بولمايدىكەن، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىلىق گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ، جۈملىدىن شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار بولمايدىكەن، شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ رەڭگىنى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز پەتلەرنىڭ بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا سۈپەتلەر ئىسىملار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

سۈپەتلەرنى لېكسىكىلىق مەنىسىگىلا قاراپ ئەمەس، بەلكى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگىمۇ قاراپ، بىر سوز تۈركۈمى دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ. تۆۋەندە سۈپەتلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى كورسىتىپ ئوتىمىز:

ا. سۈپەتلەر ئوزىگە خاس دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولۇپ، شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ھەر خىل دەرىجىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: كوك بوياق، كوكۇش بوياق، كوپ - كوك بوياق،

يېڭى بىنا، يېڭىراق بىنا، يىپ - يېڭى بىنا، چىرايلىق قىز، چىرايلىقراق قىز، ناھايىتى چىرايلىق قىز، چىرايلىقتىنا قىز دېگەن مىسالاردىكى كوك، يېڭى، چىرايلىق دېگەن سۈپەتلەر بويىاق، بىنا، قىز دېگەن نىسىملارنىڭ ھەر خىل دەرىجىدىكى خۇسۇسىيەت لىرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

2. سوز ياساش رولى جەھەتتىن ئالغاندا، سۈپەتلەرگە تالاپ قوشۇلىدىغان قوشۇمچە يوق. لېكىن باشقا سوز تۈركۈملىرىگە سىز، دەك، تەك، غى، قى، كى، گى، مي، ۋي، چان، نا، بە، بەد، خور قاتارلىق سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ياسالغان سوزلەر سۈپەت تۈركۈمىگە كىرىدۇ. مەسىلەن: ئاگسىز، پولاتتەك، گۈل دەك، يازغى، كۈزگى، نېچكى، ئىشچان، ئىنقىلاۋي، بەدەپ، بەتقىلىق، نائىنساپ، گۇمانخور ۋە باشقىلار.

باشقا سوزلەرگە قوشۇلۇپ، ئىسىم ياسايدىغان، لىق، لىك، لۇق، لۇك قوشۇمچىلىرى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ سۈپەت ياسايدۇ. مەسىلەن: تەشكىللىك، ئىنتىزاملىق، كۈنلۈك، يولۇق.

3. سۈپەتلەر جۈملىدە، كوپىنچە، ئىسىملارغا باغلىنىپ كېلىدۇ. ئاز ساندىكى ياخشى - يامان، ئېگىز - پەس، ئوڭاي - تەس كەبى ئوخشاش سۈپەتلەر جۈملىدە پېئىللارغا باغلىنىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: ياخشى ئىشلىدى، يامان كورۇپ قالدى، ئېگىز - پەس مېڭىپ كەتتى، ئوڭايلا كورۇۋالدى.

§ 33 - سۈپەت تۈرلىرى

سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى قانداق ئىپادىلىشىگە قاراپ، ئەسلى ۋە نىسپى سۈپەت دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ئەسلى سۈپەت

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى، ۋەزگىنى بىۋاستە ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەر (تۈپ سۈپەتلەر) ئەسلى سۈپەت دېيىلىدۇ. ئەسلى سۈپەتلەر ئىپادىلەيدىغان خۇسۇسىيەتلەر، كۆپىنچە، كونكرېت، يەنى كىشىلەرنىڭ سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق بىلىشكە بولىدىغان خۇسۇسىيەتلەردىن ئىبارەت. بۇ خىل سۈپەتلەر تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) شەيئىلەرنىڭ ۋەزگىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەر. مەسىلەن: ئاق، قارا، كۆك، يېشىل، ئالا، قىزىل.

2) شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك بەلگىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەر، مەسىلەن: ئۇزۇن، قىسقا، سېمىز، نورۇق، چوڭ، كىچىك، ئىگىز، پەس.

3) شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەر. مەسىلەن: ياخشى، يامان، ئىسسىق، سوغاق، ئوڭاي، تەس.

2. نىسپى سۈپەت

شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلىرىنى باشقا شەيئى ۋە ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەلۇم شەكىلگە تايىنىپ (ۋاسىتىلىك) ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەر نىسپى سۈپەت دېيىلىدۇ. نىسپى سۈپەتلەر كۆپىنچە، ئىسىم، سان، پېئىل قاتارلىق سوز تۈركۈملىرىنگە تۇرلۇك سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن. كۈچلۈك، كۈچسىز، ئەقىللىق، ئەقىلسىز، يازلىق، كۈزگى، بىرلىك، ئىدىيىۋى، ئۇزۇك، تۇزۇك، قىزىق، ئىقتىسادىي، پېپىق، قانخور.

سۈپەتلەرنىڭ يۇقۇرقىدەك ئىككى تۈرگە بولۇنۈشى سۈپەتلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق تۇرلىنىشىدە تېخىمۇ ئوچۇق كورۈلىدۇ، يەنى ئەسلى

سۇپەتلەر سۇپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن تولۇق تۇرلەنمەيدۇ. مەسىلەن: تىپىق سۇپەتلەرنىڭ بىر قىسمى تۇرلەنمەيدۇ. مەسىلەن: تاغدەك، تۇنۇگۈنكى، بۈگۈنكى، ئىقتىسادىي دېگەنگە ئوخشاش ئىسىم سۇپەتلەرنى سۇپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلىگىلى بولمايدۇ.

§ - 34 سۇپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

شەيئىلەرنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتىنىڭ ئارتۇق ياكى كەملىك جەھەتتىن ئوزئارا پەرقلىنىدىغانلىغىنى ئىپادىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە سۇپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ.

شەيئىلەرنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتى ئوخشاش دەرىجىدە بولمايدۇ. مانا بۇ خىل ئەمەلىيەت سۇپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مەسىلەن: قىزىل دېگەن سۇپەتنىڭ ئالساق، بۇ، باشقا رەڭ - تۇس سۇپەتلىرىگە ئوخشاش، شەيئىلەرنىڭ رەڭگى جەھەتتىكى بىر خىل خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن بۇ سۇپەت ئىپادىلىگەن قىزىللىق ھەر خىل دەرىجىدە بولمىدۇ، يەنى قىزىل دېسەك، نورمال قىزىللىق دەرىجىسىنى، قىزىلراق دېسەك، نورمال قىزىللىقتا يېقىنراق قىزىللىقنى، قىپ - قىزىل دېسەك، قىزىللىقنىڭ ناھايىتى قېنىق دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى، قىزغۇچ دېسەك، نورمال قىزىللىقتا يەتمەيدىغان دەرىجىدىكى ئاچ قىزىل لىقنى ئىپادىلەيدۇ. مۇشۇنداق مەلۇم گىرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى نەتىجىسىدە سۇپەت دەرىجىسى دېگەن گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە مەۋجۇت بولغان. ئۇيغۇر تىلىدا سۇپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بەش خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

1. ئاددی دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئادەتتىكىچە (نورمال) ئىپادىلەيدىغان سۈپەت شەكلىنى سۈپەتنىڭ ئاددى دەرىجىسى دەيمىز. سۈپەتنىڭ ئاددى دەرىجىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، مەخسۇس گىرامماتىكىلىق شەكىل ئىشلىتىلمەيدۇ. ئاددى دەرىجە ئىپادىلەيدىغان مەنە سۈپەتلەرنىڭ تۈرلىنىشكە كىرمەيدىغانلىقى شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئاق، قارا، قىزىل، سېرىق، كۆچلۈك، كۈچسىز، تەبىئى، سۈنئىي.

ئاددى دەرىجىدىكى سۈپەتلەر باشقا دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

2. سېلىشتۇرما دەرىجە

سېلىشتۇرما دەرىجە شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، بىرى ئىككىنچىسىدىن ئارتۇق ياكى كەملىگىنى ئىپادىلەيدۇ. سېلىشتۇرما دەرىجە ئاددى دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا رەك، راق قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: قىزىل - قىزىلراق، ئاق - ئاقراق، كەڭ - كەڭرەك، ئىنچىكە - ئىنچىكىرەك.

سېلىشتۇرما دەرىجىدە سېلىشتۇرۇلغۇچى ئىككى شەيئى بىردەك كورستىلىشىمۇ ياكى ئۇلارنىڭ بىرى كورسىتىلمىشىمۇ مۇمكىن، شۇڭا سېلىشتۇرۇلغۇچىنىڭ ئىككىلىسى كورسىتىلسە، كونكرېت سېلىشتۇرۇش، بىرسى كورسىتىلسە، ئابستراكت سېلىشتۇرۇش دېيىلىدۇ.

كونكرېت سېلىشتۇرۇشتا سېلىشتۇرۇلغۇچىلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى كورسىتىلىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ بىرى چىقىش كېلىشتە ياكى كورە، نىسبەتەن، قارىغاندا قاتارلىق سوزلەر بىلەن بىللە كېلىدۇ. ئۇ ھالدا بايان قىلىنغان سۈپەت رەك، راق شە-

كىللىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ، مەسىلەن: نۇنىڭ بويى سېنىڭ بو-
يۇڭغا قارىغاندا ئىگىزرەك. بۇ يول ئۇ يولدىن يېقىنراق. ماڭا
نىسبەتەن سەن چاققانراق. پىكىر بەرمەكچىدىن پىكىر بەرگەن
ياخشىراق.

ئابستراكت سىلىشتۇرۇشتا سىلىشتۇرۇلغۇچى شەيئىلەردىن بىز
ئىپادە قىلماقچى بولغان شەيئىنىڭلا سۈپىتى سىلىشتۇرما دەرىجە
شەكىللىرى رەك، راق بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن: بىز چەترەك
بىر ئويگە جايلاشتۇق، چوڭراق بىر ئوستەڭ چېپىپ، سۇ مەسىلە
سىنى ھەل قىلىش لازىم. قومۇش نەمرەك يەردە ئوسىدۇ، دىگەن
مىساللاردىكى چەترەك، چوڭراق، نەمرەك دىگەن سۈپەتلەر ئويگە،
ئوستەڭ، يەردە دىگەن ئىسىملارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى كونكرېت
بىر شەيئىگە سىلىشتۇرماي، ئابستراكت ھالدا سىلىشتۇرۇپ
ئىپادىلىگەن.

3. ئاشۇرما دەرىجە

ئاشۇرما دەرىجە شەيئىلەر خۇسۇسىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى دە-
رىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ خىل دەرىجە تۇۋەندىكىدەك ئۇسۇللار
بىلەن ياسىلىدۇ:

1) سۈپەتلەرنى (رەڭ - تۇس سۈپەتلىرىنى) يېرىم تەكرار-
لاش (ئاۋال سۈپەت بوغۇمىنىڭ ئاخىرقى ئۇزۇك تاۋۇشى پ
تاۋۇشىغا ئايلاندۇرۇلۇپ، ئاندىن شۇ سۈپەتنى تولۇق تەكرارلاش)
ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: قىپ - قىزىل، ئاپپاق، يالپ -
يېشىل، كوپ - كوك، ساپ - سېرىق، يۇپ - يۇمۇلاق، توپ -
توغرا، باپ - باراۋەر.

2) ئادەتتىكى سۈپەتنىڭ ئالدىغا ئەڭ، تېخىمۇ،
ناھايىتى، غايەت، زەپ، ئىنتايىن، خويما دىگەنگە ئوخشاش ئاشۇ-
رۇش رەۋىشلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئەڭ
ياخشى، تېخىمۇ كىچىك، زەپ چىرايلىق، غايەت زور، خويما

ئوبدان، بەك تىرىشچان.

بۇقۇرقىلادىن باشقا، بەزىدە ئالدىنقىسىنى چىقىش كېلىشتە تۇر-لەپ، كېيىنكىسىنى نوز ئەينى بويىچە تەكرارلاش ئارقىلىقمۇ ئاشۇرما دەرىجە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئوچۇقتىن - ئوچۇق، يېڭىدىن - يېڭى، توغرىدىن - توغرا.

4. كېمەيتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئادەتتىكىدىن (نورمال ھالدىن) بىر ئاز كېمەيتىپ ئىپادىلەيدىغان سۈپەت دەرىجىسى كېمەيتمە دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

كېمەيتمە دەرىجە مەلۇم بىر شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى يەنە بىر شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن سېلىشتۇرمايدۇ، بەلكى شۇ شەيئى خۇسۇسىيىتىنىڭ ئاددى دەرىجىگە (نورمال دەرىجىگە) توامايدى-غانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجە سى ئاز ساندىكى رەڭ - تۇس سۈپەتلىرىگىلا خاس بولۇپ، ئۇ ئاددى دەرىجىدىكى رەڭ - تۇس سۈپەتلىرىنىڭ ئاخىرىغا ئىش، ئۇش، ئۇچ، متۇل قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئېقىش، كوكۇش، ساغۇچ، قارامتۇل.

بۇندىن باشقا، ئاددى دەرىجىدىكى رەڭ - تۇس سۈپەتلىرى-نىڭ ئالدىغا ئاچ، سۇس قاتارلىق كەملىكنى ئىپادىلەيدىغان سۈ-پەتلەرنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ بەزى كېمەيتمە دەرىجىدىكى سۈ-پەتلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئاچ سېرىق، سۇس كوك، سۇس قىزىل.

5. ئەركىلەتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى كىشىلەرگە ئوزلىرىنىڭ سوبيېكتىپ قارىشى بويىچە، مۇناسىپ، يېقىملىق بولۇپ تۇيۇلۇشى مۇمكىن. خۇسۇسىيەتنىڭ ئەنە شۇنداق مۇناسىپ ۋە يېقىملىق تۇيۇلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەت دەرىجىسى ئەركىلەتمە دەرىجە دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئىگىز، سېمىز دېگەن سۈپەتلەر ئىپادىلىگەن خۇسۇسىيەتلەر ئادەتتىكى خۇسۇسىيەتلەردىن ئىبارەت. ئەگەر مۇشۇ سۈپەتلەر ئىپادىلىگەن خۇسۇسىيەتلەر بىزنىڭ كۆڭلىمىزگە ياقمىدىغان ۋە باپ كېلىمەيدىغان بولسا، بىز ئۇنى يۇقۇرقىدەك قوللانماي، ئىگىزگىنە بىر كىشى، سېمىزغىنا بىر بالا دەپ قوللىنىمىز. دېمەك، سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە بولغان سوبيېكتىپ باھادىن ئىبارەت.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى ئادەتتىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا غىنە، قىنە، گىنە، كىنە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: ئاق، ئاققىنە، ئاز - ئازغىنە، ئىگىز - ئىگىزگىنە، كىچىك - كىچىككىنە. سۈپەتلەر پىكىرنىڭ تەسىرلىك ۋە تەسىرسىز ئىپادىلىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ، شۇڭا سۈپەتلەردىن نوغرا، مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بولۇشىمىز كېرەك.

توققۇزىنچى باپ سان

§ 35 - سان ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

مەنە جەھەتتىن شەيئىلەرنىڭ سانى، مىقدارى ۋە سان جەھەتتىكى تەرتىۋىنى بىلدۈرىدىغان سوز سان دېيىلىدۇ. مەسىلەن: يەتتە ئولچەپ بىر كەس (ماقال). بىز تېخى ئون مىڭ يوللۇق ئۇزۇن سەپەرنىڭ بىرىنچى قەدىمىنىلا باستۇق. بۇ مىسالىلاردىكى يەتتە، بىر، ئون مىڭ، بىرىنچى دېگەن سانلار ئولچەپ، كەس دېگەن پېئىللار ۋە يول، سەپەر، قەدەم دېگەن ئىسىملارنىڭ سانىنى ھەم سان جەھەتتىكى تەرتىۋىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. سانلار ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ نامليرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار بىلەن بىللە قوللىنىلىدۇ.

سانلار گىرامماتىكىلىق جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. سانلار جۇملىدە، ئاساسەن، ئىسىملارغا باغلىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، ئوزى ھېچقاچان ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ. مەسىلەن: ئۇلار 3 - قەۋەت 65 - ئومۇرلۇق ئويدە ئولتۇرىدۇ. بۇ مەكتەپتە 16 سىنىپ بار. بۇ جۇملىلەردىكى "3-"، "65-"، "16" دېگەن سانلار قەۋەت، ئوي، سىنىپ دېگەن ئىسىملارنى سان جەھەتتىن ئېنىقلاپ كەلگەن.

2. سانلار ئوزىگە خاس دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە.

3. سانلارنىڭ ئوزىگە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى يوق.

سانلار يۇقۇرقىدەك مەنە ۋە گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باشقا سوز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

§ 36 سانلارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

سانلارنىڭ ئوزىگە خاس گىراممااتىكىلىق كاتېگورىيىسى توغرىسىدا ھەر خىل كوزقاراشلار بار. بۇ، سانلارنىڭ گىراممااتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۈرلۈك شەكىللىرى سانلارنىڭ ئوزىگە خاس گىراممااتىكىلىق كاتېگورىيىسىمۇ ياكى سانلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنە تۈرىمۇ دېگەن مەسىلىگە مەركەزلىشىدۇ.

سانلارنىڭ تۈرى ھىساپلىنىدىغان بەزى شەكىللىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىدىغان بولساق، بۇ شەكىللەرنىڭ سانلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان تۈرى ئەمەس، بەلكى گىراممااتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سان شەكىللىرى ئىكەنلىگىنى بىلىش تەس ئەمەس. مەسىلەن: بەش، بەشىنچى، بەشچە دېگەن سان شەكىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئوخشاش، لېكىن بۇ سانلار شەيئىلەرنىڭ ئەنە شۇ ئوخشاش سانىنى ئىپادىلەيدۇ. بەش — مەلۇم شەيئىنىڭ ئېنىق سانىنى (مەسىلەن، بەش ئادەم، دېگەنگە ئوخشاش)، بەشىنچى — شەيئىنىڭ سان جەھەتتىن رېتىنى (مەسىلەن، بەشىنچى ئورۇن، دېگەنگە ئوخشاش)، بەشچە — شەيئى سانىنىڭ ئېنىقسىزلىغىنى (مەسىلەن، بەشچە ئادەم، دېگەنگە ئوخشاش) ئىپادىلەپ كەلمەكتە. مانا بۇلار مەزكۇر سانلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە قوشۇلغان گىراممااتىكىلىق مەنە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇنى ئىسىم ۋە سۈپەتلەرنىڭ گىراممااتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق، بۇ خىل ھادىسىمۇ ئەنە شۇ گىراممااتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئىپادىلىگەن گىراممااتىكىلىق مەنىلەرگە ئوخشاش، سانلارنىڭ ئوزىگە خاس گىراممااتىكىلىق مەنىلىرىدىن ئىبارەت ئىكەنلىگىنى بىلىمىز.

دېمەك، سانلارنىڭ ئوزىگە خاس گىراممااتىكىلىق كاتېگورىيىسى بار. بۇ كاتېگورىيە تۈرلۈك گىراممااتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ھەر خىل دەرە-

مجدىكى گرامماتىكىلىق مەسىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا بۇنى سان-لارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دېيىشكە بولىدۇ. سانلارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 3 خىل شەكىلدە بولىدۇ.

1. ئېنىق دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ سانىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان سان دەرىجىسى ئېنىق دەرىجە دېيىلىدۇ. بۇ خىل دەرىجە سانلارنىڭ تۈپ شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئون نەپەر كىشى، يۈز پارچە كىتاپ، مىڭ تۇياق قوي.

ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار ئاددىي ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ:

بىرلا تۈپ ساندىن تۈزۈلگەن سانىنى ئاددىي ئېنىق دەرىجىدىكى سان دەيمىز. مەسىلەن: بىر، ئىككى، بەش، يەتتە، ئون، يىگىرمە، يۈز، مىڭ، مىليون، مىليارت.

بىرنەچچە تۈپ ساندىن تۈزۈلگەن سانىنى مۇرەككەپ، ئېنىق دەرىجىدىكى سان دەيمىز. مەسىلەن: بىر يۈز ئەللىك بەش، يىگىرمە توققۇز، بىر مىليارت، ئەللىك مىڭ.

ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئايرىم تۇرغاندا ئابستراكتراق بولىدۇ، جۇملىدە ئوزى سان جەھەتتىن ئېنىقلايدىغان سوزلەر بىلەن بىللە كەلگەندە كونكرېتلىشىدۇ. بولۇپمۇ دانىلىق بىرلىكنى بىلدۈرىدىغان قېتىم، چىمدىم، سقم، دانە، تال، نەپەر، جىڭ، كىلو، مېتىر، گەز، تۇياق، باش، پارچە قاتارلىق سوزلەر بىلەن كەلگەندە، شەيئىلەرنىڭ سانىنى تېخىمۇ ئېنىق ۋە كونكرېت ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: بىر تال ئالما، ئون دانە دەپتەر، بەش نەپەر ئادەم، ئەللىك جىڭ ئۇن، يۈز گەز رەخت، ئۈچ ئېغىز ئوي، مىڭ تۇياق قوي، بەش باش كالا، بىر سقم توپا، بىر چىمدىم ئۇن.

ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كەلگەندە مورفولوگىك تۈرلىنىشتە بولمايدۇ. بەزى ئېنىق دەرىجىدىكى سان-

لار ماتېماتىكىلىق تېرمىن ئورنىدا قوللىنىلغاندا، كوپلۇك قوشۇم-
چىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: بىرلەر، ئونلار، يۈز-
لەر، مىڭلار، ئون مىڭلار ياكى بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى،
يۈزلەر خانىسى، مىڭلار خانىسى، ئون مىڭلار خانىسى.

ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا كەلسە،
ئىسىملارنىڭ تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىشى
مۇمكىن. مەسىلەن: بىرنىڭ مەرقانداق ئارفىمېتىكىلىق دەرىجىسى
بىر بولىدۇ. توتنى ئىككىنگە قوشساق ئالتە بولىدۇ. باللىرىمدىن
بىرى ئالى مەكتەپتە ئوقۇۋاتىدۇ.

بۇ مىساللاردىكى بىرنىڭ، توتنى، ئىككىنگە، بىرى دېگەن سان-
لار ئىسىملارنىڭ شەخس ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرىگە خاس قو-
شۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن.

ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار باشقا سانلارنىڭ ياسىلىشىغا ئا-
ساس بولىدۇ.

2. رەتلىك دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ سان جەھەتتىكى تەرتىۋىنى ئىپادىلەيدىغان سان
دەرىجىسى رەتلىك دەرىجە دېيىلىدۇ. رەتلىك دەرىجە ئېنىق دە-
رىجىسى رەتلىك ئاددى ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئاخىرىغا مۇچى، نچى،
قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ ئوتكەن يىل 9 - ئايدا داشۇپكە كىرگەن.

ماركس 1818 - يىلى تۇغۇلغان.

بىز 9 - رەتتە ئولتۇردۇق.

رەتلىك دەرىجىدىكى سانلار سىنتاكسىسلىق رولى جەھەتتىن
سۆپەتلەرگە ئوخشاش، ئاساسەن، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. جۈم-
لىدە بەزىدە ئىسىم ۋە سۆپەتلەرگە قوشۇلىدىغان ياسىغۇچى ۋە
تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار رەتلىك دەرىجىدىكى سانلارغا قوشۇلۇپ
كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بالىلارنىڭ بىرىنچىسى داشۇبدە ئوقۇيدۇ، ئىككىنچىسىنى يەنە زىنا ئەۋەتتۇق. ئۇلار سۇپەت ئېيى پائالىيەتىدە بىرىنچىلىكنى ئالىدى.

رەتلىك دەرىجىدىكى سانلارنىڭ ئاخىرىغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلسا، ئوي - پىكىرنىڭ رەت تەرتىۋىنى ئىپادە لەيدۇ. مەسىلەن: بىرىنچىدىن، سىز خەۋەر قىلماپسىز، ئىككىنچى دىن، ئوزەمۇ ئويلىماپتىمەن.

3. مولچەر دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ سانىنى تەخمىنەن — مولچەر بىلەن ئىپادىلەيدىغان سان دەرىجىسى مولچەر دەرىجە دېيىلىدۇ. مولچەر دەرىجىدىكى سانلار تۆۋەندىكىدەك يوللار بىلەن ياسىلىدۇ.

1) ئېنىق دەرىجىدىكى ئاددى ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئاخىرىغا دەك، چە قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: بەشچە، ئونچە، يۈزچە، بەشتەك، ئوندەك، ئوتتۇزدەك.

سانلىق مقدار بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن كەلگەن ئېنىق دەرىجىدىكى سانلار بولسا، چە، دەك قوشۇمچىلىرى سانلارغا ئەمەس، دانلىق بىرلىكنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: ئون جىڭچە ئۇن، بىر مېتىرچە رەخت، ئون تالچە ئالما، بەش يۈز كىلوچە بۇغداي، ئون پارچىدەك كىتاپ.

2) ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارنىڭ ئاخىرىغا كوپلۇك قوشۇمچىلىرى، ئاندىن ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن مولچەر دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: سائەت بەشلەردە كەلدىم، سىزنىڭ يېشىڭىز نەللىكلەردە بارمۇ؟

3) ئېنىق دەرىجىدىكى سانىنىڭ ئاخىرىغا لىگەن، لىغان، لەپ، لاپ قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەنمۇ مولچەر دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يۈزلەپ، مىڭلاپ، مىليونلاپ، يۈزلىگەن، مىڭلىغان.

تاريخي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ قوشۇمچىلار باشقا سوز تۈر-كۈملىرىدىن (جۈملىدىن سانلاردىنمۇ) پېيل ياسايدىغان لا، لە قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىغا رەۋىشداش ياسايدىغان پ قوشۇمچىسى-نىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان.

4) جۈپ سانلارمۇ مولچەر دەرىجىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇنداق شا-ئىتتا كىچىك سان ئالدىدا، كوپ سان كەينىدە كېلىشى كېرەك. مەسىلەن: بەش - ئالتە، ئون - ئون بەش، يەتتە - سەككىز يۈز، ئالتە - يەتتە مىڭ.

5) بەزىدە ئېنىق دەرىجىدىكى سانلارنىڭ ئاخىرىغا يونۇلۇش كېلىش قوشۇمچىسى، ئاندىن يېقىن سوزى قوشۇلۇش بىلەنمۇ مول-چەر دەرىجىدىكى سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن: مىڭغا يېقىن ئادەم، يۈزگە يېقىن قوي، ئون مىڭغا يېقىن ئىشچى.

§ - 37 سانلارنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدا ئوزۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاساسىدا گرام-ماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان يۈقۈرقى 3 خىل شەكىلدىكى سان دەرىجىسىدىن باشقا، يەنە ساننىڭ قوشۇمچە لېكسىكىلىق مە-نە ئىپادىلەيدىغان ئىككى خىل شەكلى بار. بۇلار خاراكتىر جە-ھەتتىن سان دەرىجىسىدىن پەرقلىنىدۇ.

1. ئوملۇك سان

ئۇپ سانلارغا مەلۇم قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، بە-زەر ئىش - ھەركەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر توپىنى بىل-دۈرىدىغان سانلار ئوملۇك سانلار دېيىلىدۇ. بۇ خىل سانلار ئە-سىم خاراكتىرغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىملارنىڭ شەخس، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلەلەيدۇ. شۇنىڭدەك يۇقۇرقى ئۇچ خىل سانغا ئوخشاش، ئىسىملاردىن بۇرۇن كەل-

مەيدۇ، بەلكى خاس ئىسىملار ۋە شەخس، كورستىش ئالماشلىرىدىن كېيىن كېلىپ، كىشىلەر توپىنى يەنى ئالدىدا كەلگەن ئىسىم ۋە ئالماشلارنىڭ قانچە كىشىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇلار تۈپ سانلارنىڭ ئاخىرىغا ـەيلەن (ەيلەن)، يىلەن قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: بەشەيلەن قاتناشتۇق. ئىككىيلەن بىللە باردۇق. ئۈچەيلەن كەلدى.

ئوملۇك سانلار ئىسىملارنىڭ شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، ئوملۇك سان ياسايدىغان قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدىكى ن تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. يۇقۇرقى مىساللاردىكى ئوملۇك سانلار لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن سانىنىلا ئەمەس، بەلكى شەخس ۋە كىشىلەر توپىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى بەشەيلەن دېگەن سانىنىلا ئەمەس، بەلكى بەش كىشى ياكى بەش ئادەم دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئوملۇك سانلار پەقەت ئاز مىقدارنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم تۈپ سانلاردىنلا ياسىلىدۇ.

2. كەسىرلىك سان

پۈتۈن نەرسىنىڭ پارچىسى، بولەكلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سانلار كەسىرلىك سان دېيىلىدۇ. كەسىرلىك سان ئىپادىلىگەن بۇ خىل مەنە گىراممماتىكىلىق مەنە ئەمەس، بەلكى لېكسىكىلىق مەنە بىلەن ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل سانلار تۈپ سانلاردىن ياسىلىدۇ. بۇتۇنلۈكنىڭ ئەسلى مىقدارى مەخرەج ئارقىلىق، پۈتۈنلۈكنىڭ كورستىشكە تېگىشلىك پارچىسى سۈرەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. جانلىق تىلدا مەخرەج چىقىش كېلىشتە كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۈچتىن ئىككى ($\frac{2}{3}$)، بەشتىن بىر ($\frac{1}{5}$)، تۆتتىن ئۈچ ($\frac{3}{4}$)، ئالتىدىن بەش ($\frac{5}{6}$).

§-38 بىر سانىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى

بىر سانى يالغۇز مىقدارنى بىلدۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى تۈر-لۈك لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بىر سانىنىڭ باشقا سانلاردىن پەرقلىنىدىغان ئۇزۇنگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. جۈملىدە ئوزى قوشۇلغان ئىسىملارنىڭ ئېنىق ئەمەسلىكىنى، يەنى نامەلۇم ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: سىزنى ئىزلەپ بىر ئادەم كەپتۇ. بىر كىشى شۇنداق دېگەن ئىدى.

2. بەزىدە ئوخشاشلىق ۋە بىللىلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: پىكرىمىز بىر (ئوخشاش). بىز كۈلۈپتا ئۇلار بىلەن بىر ئولتۇر-دۇق (بىللە مەنىسىدە).

3. ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئارقىمۇ - ئارقا داۋاملاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: بىر ئۇياقتا، بىر بۇياقتا يۈگۈرۈپ كەتتىڭىزغۇ! بىر ئۇنداق، بىر بۇنداق دەپ ئادەمنى زېرىكتۈرۈۋەتتى.

4. سۈپەت ۋە پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ، ئاشۇرما رەۋىشلىرىنىڭ رولىنى ئويناپ، سۈپەت ۋە ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: پاتەم بىر يۇۋاش قىز ئىدى. ئۇ بىر باخشى ئوقۇغۇچى ئىكەن. داۋۇت بىر سوزلىگىلى تۇرۇۋۇدى، ھەممىزنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ قالدى.

5. باشقا سوز تۈركۈملىرىگە قوشۇلۇپ، ئالماش، سۈپەت، رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن: بىردەم، بىرئاز، بىر تۇرلۇك، بەزىبىر، بىر تالاي، بىرقىسما، بىرنەچچە، بىر پەس، بىر ھازا، بىر-قەدەر، بىرقانچە.

ئونىنچى باپ ئالماش

§ - 39 ئالماش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئۇيغۇر تىلىدا ئالماشلار ئانچە كوپ بولمىسىمۇ، لېكىن كوپ قوللىنىلىدۇ ھەم مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ئالماشلار تۇۋەندىكىدەك مەنە ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باشقا سوز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

1. ئالماشلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئابستراكت بولۇپ، ئايرىم تۇرغاندا قانداق مەنە ئىپادىلەۋاتقانلىقىنى بىلىش تەس. بولۇپمۇ ئىسىم، سۈپەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ ھال تېخىمۇ روشەن كورۇلىدۇ. مەسىلەن: ئاق، قارا، يەر، سۇ، قەغەز دىگەن ئىسىم ۋە سۈپەتلەردىن كونكرىت چۈشەنچىلەر ئىپادىلەنسە، ئۇ، بۇ، شۇ، شۇنداق، نىمە دىگەن ئالماشلاردىن شەيئى ياكى خۇسۇسىيەت ھەققىدە كونكرىت ئۇقۇم ئىپادىلەنمەيدۇ. مانا بۇ، ئالماشلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى ئوزىگە خاس خۇسۇسىيىتى.

2. ئالماشلار ئىسىم، سۈپەت، سان قاتارلىق سوز تۈركۈملىرى ۋە بىر قىسىم ۋاقىت، ئورۇن، ھالەت رەۋىشلىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ. ئالماشلارنىڭ قايسى سوز تۈركۈمىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەنلىگى كونكرىت ئالاقە شارائىتىدا، يەنى كونكرىت جۈملىدە روشەن بىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كويىدۇ (ماقال).

ئوزەڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئوزگىنى شىر چاغلا (ماقال).

بارچە مىللەت چالدى ساز، يۇيتيەنمۇ بار بۇ نەغمىدە.

(ماۋزېدۇڭ)

بۇ يەرنى ئاغدۇرۇشقا قانچە ئەمگەك كۈنى كېتەر؟
سىلەر قانداق قىلغان بولساڭلار، بىزمۇ شۇنداق قىلايلى.

يۇقۇرقى مىساللاردىكى كىم، شۇنىڭ، ئوزۇنى، ئوزگىنى دېگەن ئالماشلار ئىسىمنىڭ ئورنىغا، بارچە، قانچە، قانداق، شۇنداق دېگەن ئالماشلار سۈپەت، سان، ئەۋىش ياكى ئەۋىشداشنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

ئالماشلار باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىش بىلەن بىللە، ئىخچاملاش ۋە يىغىنچاقلاش رولىنىمۇ ئويناپدۇ. مەسىلەن: ئۇچىنچى شەخسنىڭ كوپلۇكىنى ئىپادىلەپ تۇرغۇچى ھەر بىر شەخسنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، ئەمەت ۋە ساۋادەتلەر كەلدى دېيىشنىڭ ئورنىغا ئۇلار كەلدى دىسەكمۇ بولىدۇ.

3. ئالماشلارنىڭ ئوزۇگە خاس گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيىسى بوق. لېكىن ئۇلار ئوزى ئالمىشىپ كەلگەن سوز تۈركۈملىرىگە خاس گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تۇرلىنىدۇ. بۇنداق تۇرلىنىش شۇ سوز تۈركۈملىرىگە قارىغاندا سېستېمىلىق بولمايدۇ. مەسىلەن: كىمدۇ، نىمىدۇ، ئاللىقانداق قاتارلىق بەلگىسىز ئالماشلار ھەممە مانا، ئەنە قاتارلىق كورسىتىش ئالماشلىرى ئىسىم ۋە سۈپەتلەرنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. ھەرقانچە، ھەرقانداق دېگەنگە ئوخشاش بەلگىلەش ئالماشلىرى سان، سۈپەتلەرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلسىمۇ، لېكىن سان، سۈپەتلەرگە ئوخشاش تۇرلەنمەيدۇ. ئۇندىن باشقا، بەزى كورسىتىش ئالماشلىرى باش كېلىش، چۈشۈم كېلىش، ئىگىلىك كېلىشتىن باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنسە، ئاۋال ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنى قوشۇپ، ئاندىن باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلەشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ - ئۇنىڭغا	ئۇنىڭدىن	ئۇنىڭدا
بۇ - بۇنىڭغا	بۇنىڭدىن	بۇنىڭدا
شۇ - شۇنىڭغا	شۇنىڭدىن	شۇنىڭدا

ئىگىلىك كېلىش ياكى چۈشۈم كېلىشتە تۇرلىنىپ ئىسىم ئوزىدا كەلگەن ئالماشلاردا مەزكۇر كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنى

چۈشۈرۈپ قويۇشقا (يوشۇرۇن ئىپادىلەشكە) بولمايدۇ. مەسىلەن:

بۇ — مېنىڭ كىتاۋىم.

سېنى كورگىلى كەلدىم.

ئۇنىڭ ئۇگىنىشى ياخشى.

4) ئالماشلارنىڭ سوز باشاش رولى يوق دېيەرلىك. ئالماشلارغا پەقەت پېل ياسىغۇچى لا، لە، ۋە ئىسىم، سۇپەت ياسىغۇچى لىق، لىك، لۇق، لۈك، چى قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس ئاز ساندىكى سوزلەرنى ياساش ۋە بەزى ئالماشلارنى ئوزئارا قوشۇپ جۈپ ئالماشلارنى ياساش مۇمكىن. مەسىلەن: سەن - سەنلەش، سىز - سىزلەش، مەن - مەنمەنلىك، ئوز - ئوز-لۇك، ئۇنداق - مۇنداق، ئانچە - مۇنچە، ئۇنداقچى - مۇنداقچى.

5. ئالماشلار سىنتاكسىسلىق رولى جەھەتتىن باشقا سوز تۈركۈملىرىگە (بولۇپمۇ ئىسىملارغا) نىسبەتەن چەكلىك. بىر قىسىم ئالماشلار (مەسىلەن، كىشىلىك ئالماشلىرى) جۈملىدە ھەممىلا ۋەزىپىدە كېلىۋېرىدۇ، لېكىن بىر قىسىم ئالماشلار بەزى ۋەزىپە-لەردە كەلسىمۇ، بەزى ۋەزىپىلەردە كەلمەيدۇ. مەسىلەن، بەلگىسىز ئالماشلار جۈملىدە خەۋەر بولالمايدۇ.

§ 40 - ئالماشلارنىڭ تۈرى

ئالماشلار ئوزىدىن باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گىراممااتىكىلىق مەنىلىرى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇڭا ئالماشلار ئوزلىرىنىڭ مەنە ۋە گىراممااتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بولۇنىدۇ.

1. كىشىلىك ئالماش

شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرى ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان ئالماش كىشىلىك ئالماش دېيىلىدۇ. كىشىلىك ئالماشلىرى لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن سوزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى، ئوزگىدىن ئىبارەت 3 شەخسنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا 3 شەخسنىڭ بىرلىك ۋە كوپلۈك

بولۇشىغا قاراپ، كىشىلىك ئالماشلىرىمۇ بىرلىك ۋە كۆپلۈك ساندا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى كىشىلىك ئالماشلىرىنىڭ سانى بىرنەچچىلا بولسىمۇ، ئۇلار كوپ قوللىنىلىدۇ ۋە مۇھىم رول ئوينايدۇ. كىشىلىك ئالماشلىرى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىرلىك ئۇچۇن	كۆپلۈك ئۇچۇن
1 - شەخس مەن	بىز
2 - شەخس سەن، سىز، سىلى	سىلەر، سىزلەر
3 - شەخس ئۇ	ئۇلار

ئىككىنچى شەخس كىشىلىك ئالماشنىڭ (كۆپلۈك) هورمەتسىزلىكنى ئىپادىلەيدىغان شەكلى سەنلەر دەپ ئېيتىلىدۇ.

كىشىلىك ئالماشلىرى شەخس كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ، پەقەت كېلىشىلەر بىلەنلا تۇرلىنىدۇ.

مەسىلەن:

بىزنىڭ، بىزنى، بىزگە، بىزدىن، بىزدە؛

مېنىڭ، مېنى، ماڭا، مەندىن، مەندە؛

ئۇنىڭ، ئۇنى، ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدىن، ئۇنىڭدا؛

ئۇلارنىڭ، ئۇلارنى، ئۇلارغا، ئۇلاردىن، ئۇلاردا.

2. كۆرسىتىش ئالماش

شەخس ۋە شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ھەم سانىنى كۆرسىتىش ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان ئالماش كۆرسىتىش ئالماش دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

a) شەخس ۋە شەيئىلەرنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: بۇ، شۇ، مۇشۇ، مۇنۇ، ئاشۇ، ئاۋۇ، ئەنە، مانا.

b) شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: ئۇنداق، بۇنداق (مۇنداق)، شۇنداق، ئانداق، ئاشۇنداق، مۇشۇنداق،

c) شەيئىلەرنىڭ سانى ـ مىقدارىنى كۆرسىتىدىغان ئالماشلار: ئانچە، مۇنچە، شۇنچە، ئانچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك، مۇ-

شۇنچىلىك ۋە باشقىلار.

كورستىش ئالماشلىرىنىڭ ھەممىسىلا ئوخشاش قوللىنىلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن: بۇ، شۇ، مۇشۇ، مانا ئالماشلىرى سوزلىگۈچىنىڭ كوز ئالدىدىكى شەخس ۋە شەيئىلەرنى كورستىش ئۈچۈن قوللىنىلسا، ئاشۇ، ئاۋۇ، ئەنە قاتارلىق ئالماشلار يىراقراق ياكى سوزلىگۈچىگە شۇنداق تۇيۇلغان جايلاردىكى شەخس ۋە شەيئىلەرنى كورستىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

كورستىش ئالماشلىرى ياسىلىش جەھەتتىن ئالغاندا ئۇ، بۇ، شۇ، ئا، نە قاتارلىق بىر بوغۇملۇق ئالماشلاردىن كوپەيگەن، يەنى كورستىش ئالماشلىرى مۇشۇ ئالماشلارنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇشى ۋە بەزى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان. مەسىلەن:

ئا + شۇ + نداق = ئاشۇنداق.

ئا + نداق = ئانداق

ئۇ + نچە = ئۇنچە

بۇ + نداق = بۇنداق

شۇ + نچە + لىك = شۇنچىلىك.

3. سوراق ئالماش

ئادەم، شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سانى ـ مىقدارى، ئورنى، ۋاقتى ھەققىدىكى سوراقنى ئىپادىلەيدىغان ئالماش سوراق ئالماش دەيىلىدۇ. قارىماققا، سوراق ئالماشلار زادى قايسى سوزنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىۋاتقانلىقى ئېنىق ئەمەستەك تۇرسىمۇ، لېكىن كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا ئىسىم، سۈپەت، سان، رەۋىشلەرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىپ، شۇ ھەقتىكى سوراقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: ئەخمەتمۇ، سەمەتمۇ؟ دېگەننىڭ ئورنىغا كىم؟، جوزىمۇ؟ ئورۇندۇقمۇ؟ دېگەننىڭ ئورنىغا نېمە؟، كوكمۇ؟ قىزىلمۇ؟ دېگەننىڭ ئورنىغا قانداق؟ شىنجاڭ داشۇبىمۇ؟ يىشۇبيۇەنمۇ؟ دېگەننىڭ ئورنىغا قەيەر؟ دېگەن ئالماشلارنى قوللىنىمىز. بۇ جۈملىلەردىكى سوراق ئالماشلىرى ئەسلىيەتتە باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا

ئالمىشىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوراق ئالماشلار كىم؟ نىمە؟ قەيەر؟ (نە؟) قانچە، (نەچچە) قانچىلىك؟ (نەچچىلىك؟) قانداق؟ قايسى؟ قاچان؟ قېنى؟ نېمىشقا؟ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سوراق ئالماشلىرىمۇ ئوزلىرى ئالمىشىپ كەلگەن سوزلەرنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ تاللاپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ئادەملەرگە كىم؟، شەيئىلەرگە نىمە؟ شۇنىڭدەك شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قانداق؟، شەيئىلەرنىڭ سانى مەقسەتكە سوراقلارغا قانچە؟ (نەچچە؟) قانچىلىك؟ (نەچچىلىك؟) دېگەن ئالماشلار قوللىنىلىدۇ. شەيئى ياكى ئىش - ھەركەتنىڭ ئورنى، ۋاقتى مەقسەتكە سوراقلارغا بولسا، نە؟ (قەيەر؟) قاچان؟ قاتارلىق ئالماشلار قوللىنىلىدۇ.

4. ئوزلۇك ئالماش

شەخس ۋە شەيئىلەرنى ئېنىق ئايرىپ، ئالاھىدە تەكىتلەپ كورسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئالماش ئوزلۇك ئالماش دېيىلىدۇ. مەسىلەن مەن ئالدىم، دېگەن جۈملىدىكى مەن سوزىنى تەكىتلەپ كورسەتمەكچى بولساق، ئوزۈم ئالدىم دەيمىز، شۇنىڭدەك مانا بىز ئىزلەپ يۈرگەن ماتېرىيال، دېگەن جۈملىدىكى ماتېرىيال سوزىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئېنىق ئايرىپ كورسەتمەكچى بولساق، مانا بىز ئىزلىگەن ماتېرىيالنىڭ ئوزى، دەيمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا ئوزلۇك ئالماشقا كىرىدىغان بىرلا ئوز سوزى بار. بۇ ئالماش دائىم شەخس ۋە كېلىش كاتېگورىيىسىگە خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ئوز - ئوزىدىن قانائەتلەنمەش — بىلىم ئېلىشنىڭ دۇشمىنى. ئوزىمىزگە نىسبەتەن ئۇگىنىپ ھارمايدىغان، باشقىلارغا نىسبەتەن ئۇگىتىپ زېرىكمەيدىغان پوزىتسىيەدە بولۇشىمىز كېرەك. ئوزەكنى ئەر چاغلىساڭ، ئوزگىنى شىر چاغلا (ماقال) دېگەن مىسالىلاردىكى ئوز - ئوزىدىن، ئوزىمىزگە، ئوزەكنى دېگەن ئوزلۇك ئالماش شەخس ۋە كېلىش

قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن.

ئوزلۇك ئالماشنىڭ 3 - شەخس كوپلۇك شەكلى (ئوزلىرى) بەزىدە ئىككىنچى شەخس بىرلىكنىڭ سىپايە شەكلى ئۇچۇنمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ئوزلىرى ئەجەپ ئوبدان ۋاقىتتا كەپقاپتىلا. ئوزلىرىنى كورۇشكە بەكمۇ تەشنا بولۇپ تۇراتتۇق.

ئوز دېگەن ئالماشقا بەزى سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن، باشقا سوز تۇركۈملىرىگە خاس ئاز ساندىكى سوزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئوزىگە، ئوزگە، ئوزگىچىلىك، ئوزەمچىل، ئوزەمچىلىك، ئوزلۇك، ئوزئارا، ئوزلۇگىدىن.

5. ئوملۇك ئالماش

مەلۇم ئىش - ھەركەتكە ئالاقىدار ئادەم ۋە نەرسىلەرنى جەملەپ كورسىتىدىغان ئالماش ئوملۇك ئالماش دېيىلىدۇ. ئوملۇك ئالماشلار ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ سان - مىقدارى بىلەن ئالاقىدار. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوملۇك ئالماشلار ھەممە، جەمئى، جەمئى، بارلىق، بارچە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇلار جۇملىدە ھەر خىل ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن: بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىسۇن، ھەممە بەس - بەستە سايرىسۇن. بارلىق ئاكتىپ ئاممىلارنى ئىشقا سېلىپ، مەملىكىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دولەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم. بېخىل تاپسا بېسىپ يەر، سېخى تاپسا ھەممە يەر (ماقال). ئۇنىڭ نامى جەمئى ئالەمگە مەشھۇر.

بۇ مىسالىلاردىكى بارچە، بارلىق، جەمئى دېگەن ئالماشلار ئېنىق لىغۇچى، ھەممە دېگەن ئالماش ئىگە بولۇپ كەلگەن. پۈتۈن دېگەن سۆزىمۇ بەزىدە ئوملۇك ئالماشلىق رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارلىرى بىرلىشىڭلار! دېگەن مىسالدىكى پۈتۈن سوزى ھەرگىز يېرىمىغا زىت بولغان سۆزىمەس، بەلكى ھەممە دېگەن مەنىدىكى ئوملۇك ئالماش رولىدا كەلگەن.

ئوملۇك ئالماشلارمۇ شەخس ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن

قىسمەن ئۇرلىنىدۇ.

6. بەلگىلەش ئالماش

شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەت ۋە سان - مىقدارىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، تەكىتلەپ، ئېنىقلاپ كورستىدىغان ئالماش بەلگىلەش ئالماش دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەر قاچان بوران چىقىپ كەزسە جاھاننىڭ ئۈستىدىن،
چىقىدۇ جىنلار شۇ ئان پاسىق سوغۇقلەر ئاستىدىن.
(ماۋ زېدۇڭ)

ھەربىر مىزگە بەشتىن دەپتەر تارقىتىلدى.
ھەر كىم ئوزىنىڭ ۋەزىپىسىنى تۈگىتىشى لازىم.

يۇقۇرقى مىساللاردىكى ھەر قاچان — ۋاقىتنى ئومۇملاشتۇرۇپ كەلگەن، ھەر بىر مىزگە، ھەر كىم — ئايرىش، ئېنىقلاش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەلگىلەش ئالماشلار ھەر دىگەن ئالماشقا سوزاق ئالماشلىرى ياكى بىر دىگەن سوزنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ھەر قاچان، ھەر كىم، ھەر نىمە، ھەر بىر، ھەر قانچە، ھەر قانداق، ھەر قايسىسى.

بەلگىلەش ئالماشلارنىڭ بەزىلىرى شەخس ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن: ھەر بىرىمىز، ھەر بىرىڭلار، ھەربىرى، ھەر بىرىنىڭ، ھەر بىرىنى، ھەر بىرىگە، ھەر بىرىدىن.

7. بەلگىسىز ئالماش

ئادەم، شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سانىنىڭ ئېنىقسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئالماش بەلگىسىز ئالماش دېيىلىدۇ. مەسىلەن.

بۇ ئاللىقاچان تۈگىگەن ئىش. بۇ يەردە ئاللىقانداق ۋەقەلەر

بولۇپ ئوتكەنده‌ك تۇرىدۇ. ئاللىكىملەرنىڭ سوزلىرىنى دەپ يۇرىسەن.

بۇ مسالالاردىكى ئاللىقاچان، ئاللىقانداق، ئاللىكىم دېگەن ئال- ماشلارنىڭ زادى قانداق سوز ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەنلىكى بەلگىسىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەلگىسىز ئالماشلار ئاللىكىم، ئاللىنىمە، ئال- قاچان، ئاللىقانداق، ئاللىقانچە، قايسىبىر، گويا بىر، بىرمۇنچە، بىرقانچە، قانداقتۇ، قاچاندۇ، پالانى، پۇستانى دېگەنلەردىن ئىبا- رەت بولۇپ، بۇلار ئاللا، بىر سوزلىرىگە سوراق ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇش ۋە سوراق ئالماشلىرىغا دۇ، تۇ، دېگەن قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ.

8. بولۇشسىز ئالماش

شەيئى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەم سانى ھەققىده ئىنكار مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان ئالماش بولۇشسىز ئالماش دېيىلىدۇ.

بولۇشسىز ئالماش، ئاساسەن، ھېچ دېگەن سوزدىن ئىبارەت بو- لۇپ، بۇ سوزگە سوراق ئالماشلىرى ھەم ئاز ساندىكى بەزى سوز- لەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بولۇشسىز ئالماش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ھېچقاچان، ھېچنىمە، ھېچكىم، ھېچبىر، ھېچنەرسە، ھېچقانچە، ھېچقانداق.

بولۇشسىز ئالماشلارنىڭ بىر قىسمى كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنە- دۇ، شۇنىڭدەك جۇملىده، كوپىنچە، ئىگە، تولدۇرغۇچى ۋە ئېنىقلە- غۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئۇلار جۇملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ يوقلۇق شەكلىده كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ سوئالغا ھېچكىم جاۋاپ بېرەلمىدى. بۇ سوزدىن ھېچنىمىنى چۇشەنمىدىم. بىزگە ھېچنەرسىنىڭ كېرىكى يوق. بۇ ھېچقانچە مە- سىلە ئەمەس.

بۇ جۇملىلەردە ھېچكىم دېگەن سوز ئىگە، ھېچنىمىنى دېگەن سوز تولدۇرغۇچى، ھېچقانچە، ھېچنەرسىنىڭ دېگەن سوزلەر ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

ئون بىرىنچى باب پېئل

§-41 پېئل ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن ئىش - ھەركەت ۋە ھالەت ھەققىدىكى تۇرلۇك تۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر پېئل دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

سۇنى سەپ سىكار يەرگە،
سوزنى قىل سىغار يەرگە (ماقال).
قاغىلار قاق ئېتىدۇ،
ئوز كوكلىنى شات ئېتىدۇ (تەمسىل).
چەشمە بۇلاقلار قايىندى، كوكلەم قىياغا يامرىدى.
گۈللەپ گۈلۈستان بىر تۇتاش، غۇنچە - چىچەكلەر ئايىندى.
(مامۇت زايىت)

يۇقۇرقى مىساللاردىكى سەپ، سىكار، قىل، سىغار، ئېيتىدۇ، قايىندى، يامرىدى، گۈللەپ، ئايىندى دىگەن سۆزلەر پېئل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئللار ناھايىتى قەدىمىي بولۇپ، ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان خۇددى ھازىرقىدەك قوللىنىپ كېلىنمەكتە. مەشھۇر قەدىمىي ئەسەرلەردىن «قۇتاتقۇبۇلۇك»، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۇرك» قاتارلىق ئەسەرلەردە قۇتقار، كىر، تۇتار، يۇرۇر، تۇر، كەت، بولۇر، بىل، قىل، كىرىشمە، بىرگىل، ئۇندى، ئال، توقىلدى، ئاتىلدى، قوشلادى، قىشلادى، بارغان، كېلگەن دىگەنلەر وخشاش پېئللار قوللىنىلغان.

پېئللار تۇرۇشلۇقلۇق ھەرىكەتنى خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق

باشقا سوز تورکۇملىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ

1. پېئللار ئوزىكە خاس بارلىق - يوقلۇق، شەخس - سان، زامان، دەرىجە، راي، تۈس قاتارلىق گىراممماتىكىلىق كاتىگورىيە لەرگە ئىگە. پېئللار گىراممماتىكىلىق كاتىگورىيە شەكىللىرى بىلەن تۇرلەنگەندە تۇرلۇك گىراممماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ياز، يازاي، يازغىن، يازسا، يېزىلسا، يېزىشسا، يازدۇرسا، يازدىم، يازدىك، يازدى، يازدۇق، يازدىكلار، يازمەن، يازسەن، يازىدۇ، يازمىز، يازسىلەر، يېزىۋاتمەن، يېزىۋاتمىسەن، يېزىۋاتىسىلەر، يېزىۋاتىدۇ، يېزىۋەتتى، يېزىۋەتتىم، يېزىپ بولدۇم، يېزىپ باقتىم، يېزىپ تۇردۇم، يېزىپ كوردۇم.

2. پېئللار ئوزىكە خاس ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پېئللارغا ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، باشقا سوز تۇركۇملىرىگە خاس سوزلەر ياسالىدۇ. مەسىلەن:

پېئل تۇركۇمى	پېئلدىن باشقا سوز تۇركۇمى
لا - باشلا	غۇ - تۇيغۇ
لە - ئىشلە	قۇ - تاتقۇ
لاش (تۇر) - ماشىنىلاشتۇر	گۇ - سەزگۇ
لەش (تۇر) - بىرلەشتۇر	كۇ - تەپكۇ
را - ئىگىرا	قىن - تاشقىن
رە - مەرە	كىن - كەسكىن
تا - ئوتا	ئىق - يېپىق
تە - تۇنە	ئىك - كېچىك

3. ئۇيغۇر تىلىدا پېئلدىن باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى ئوزئارا ئوتۇشۇپ تۇرسىمۇ (ئىسىملارنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى بىلەن سۇپەت، سانلارمۇ بەزىدە تۇرلەنگەنگە ئوخشاش)، لېكىن پېئللارنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى باشقا سوز تۇركۇملىرى بىلەن ئوتۇشۇپ تۇرمايدۇ، يەنى باشقا سوز تۇركۇملىرى پېئللارنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتىگو-

ربیلری بلەن تۇرلەنمەيدۇ.

1. پېللالار جۈملىدە ھەرقانداق سوز تۈركۈمى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولۇشتىن تاشقىرى، كوبىنچە، خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

پېللالار مەلۇم شەخسكە تەۋە ئەمەس - ھەركەتنى ئىپادىلەش ياكى ئىپادىلىيەلمەسلىككە قاراپ، شەخسلىك پېللالار ۋە شەخسسىز پېللالار دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

ئەمەس - ھەركەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان، باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلەلمەيدىغان پېللالار شەخسلىك پېللالار دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئال، ئالدىڭ، ئالسەن، ئالىمەن، ئالدۇق، ئالسىدۇ، ئالدى، ئالسۇن، ئالاي، ئالايلى، ئالسام، ئالساق، ئالساڭ...

ئايرىم تۇرغاندا مەلۇم سەخسكە تەۋە ئەمەس - ھەركەتنى ئىپادىلىيەلمەيدىغان، باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئېلىپ، شۇ سوز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلىدىغان پېللالار شەخسسىز پېللالار دېيىلىدۇ. ھەركەت نامىلىرى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلار مۇشۇ دائىرىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىش، ئېلىپ، ئالغان، كېلىش، كېلىپ، كېلەر، كەلگەن.

پېللالارنىڭ گىراممىاتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى شەخسلىك پېللالاردا تولۇق كورۇلىدۇ. شەخسسىز پېللالاردا بولسا تولۇق كورۇلمەيدۇ. ئەگەر شەخسسىز پېللالار تۇرلۇك گىراممىاتىكىلىق كاتېگورىيە شەكىللىرى بىلەن تۇرلەنگەن شەخسلىك پېللالاردىن ياسالغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇنداق شەخسسىز پېللالاردا پېللالارنىڭ تۇرلۇك گىراممىاتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىگە خاس گىراممىاتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا بىز پېللالارنىڭ گىراممىاتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى ئۇستىدە توختالغاندا، ئاساسەن، شەخسلىك پېللالارنى كوزدە تۇتىمىز.

§-42 پېللارنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇششسز كاتېگورىيىسى

ئىش - ھەركەتنىڭ ئىشقا ئاشقان ياكى ئاشمىغانلىغىنى، ئىش قىلىنىدىغان ياكى ئاشمايدىغانلىغىنى ئىپادىلەيدىغان گىراممانتىكىلىق كاتېگورىيە پېللارنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇششسز كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل كاتېگورىيە پېللارنىڭ رىيالىلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن تۇغۇلغان بولۇشلۇق ۋە بولۇششسزلىقنى ئىپادىلەيدۇ.

پېللارنىڭ بولۇشلۇق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان شەكلى پېللارنىڭ شەخس - سان، زامان قاتارلىق گىراممانتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تۇرلەنگەن شەكلىدىن ئىبارەت. پېللارنىڭ بولۇششسز مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان شەكلى بولسا، پېللارغا ما، مە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق	بولۇششسز
بار - باردىمەن، باردىڭ	بارما - بارمايمەن، بارمايدۇ
كور - كوردىڭ، كوردى	كورمە - كورمەيسەن، كورمەيدۇ
ياز - يازدىم، يازدىك	يازما - يازمىدىم، يازمىدىڭ

پېللارنىڭ بولۇششسز مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ما، مە قوشۇمچىلىرىدا ئۇرغۇ بولمايدۇ. شۇڭا پېللارغا بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا پېل يىلتىزىدىكى ئۇرغۇ بۇ قوشۇمچىلارغا يوتكەلمەيدۇ. بولۇششسز شەكلى ما، مە قوشۇلغان پېللارغا يەنە باشقا گىراممانتىكىلىق شەكىللەر قوشۇلغاندا، ما، مە، نمك ئوزى بىر بوغۇم (ئوچۇق بوغۇم) ھالىتىنى ساقلاپ قالسا، بۇ شەكىللەردىكى ئا، ئە تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ - غا ئايلىنىپ كېتىدۇ. وچۇق بوغۇملۇق ھالىتىنى ساقلاپ قالالمىسا، ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

يازمايمەن، كورمەيمەن، يازمايسەن، كورمەيسەن دېگەندە، بولۇششسز شەكىللىرى ئاخىرىدىكى قوشۇمچىنىڭ ئالدىنقى ئوزۇك

تاۋۇشى بىلەن بىر بوغۇم ھاسىل قىلغانلىقى، يەنى ئۇزى بىر بو-
غۇملۇق ھالىتىنى ساقلاپ قالالىغانلىقى ئۈچۈن ئاجىزلاشقان.
يازمىدىم، كورمىدىم، يازمىدىك، كورمىدىك، يازمىدى، كورمىدى
دىسەك، بوۋشسز شەكىللىرى بىر بوغۇملۇق (ئوچۇق بوغۇملۇق)
ھالىتىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئا، ئە تاۋۇشلىرى ئاجىز-
لىشىپ ـ غا ئايلىنىپ كەتكەن.

§ - 43 پېئىللارنىڭ شەخس - سان كاتېگورىيىسى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى
ئىپادىلەيدىغان گىراممااتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ شەخس
كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ. ھەرىكەتكە ئىگىدارلىق قىلغۇچى شەخس
سوزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى، ئوزگىدىن ئىبارەت 3 خىل شەكىلدە
ئىپادىلىنىدۇ.

ئىش - ھەرىكەتنى قىلغان شەخسنىڭ بىرلىك ياكى كوپلۇگىنى
ئىپادىلەيدىغان گىراممااتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ سان كاتې-
گورىيىسى دېيىلىدۇ.

پېئىللارنىڭ شەخس - سان كاتېگورىيىلىرى ئوزئارا زىچ باغ-
لانغان، يەنى گىراممااتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ ئىككى
شەكىل زىچ بىرىكىپ كەتكەن. شۇڭا بۇ ئىككى گىراممااتىكىلىق
كاتېگورىيە ئوز ئالدىغا ئايرىم گىراممااتىكىلىق شەكىل بىلەن
ئەمەس، بەلكى بىر خىل گىراممااتىكىلىق شەكىل بىلەن ئىپا-
دىلىنىدۇ.

پېئىللارنىڭ شەخس - سان كاتېگورىيىسى ئۈچۈن، 1 - شەخس
بىرلىكتە م، مەن، كوپلۇكتە، ق، مىز؛ 2 - شەخس بىرلىكتە
ڭ، ڭىز، سەن، (سىز)، كوپلۇكتە، سىلەر، ڭىلاردىن ئىبارەت
گىراممااتىكىلىق شەكىللەر قوللىنىلىدۇ.

	بىرلىك	كوپلۇك
1 - شەخس	باردىم - باريمەن	باردۇق - باريمىز

2 - شەخس يازدىڭ - يازسەن يازدىڭلار - يازسىلەر
(يازىسىز)

3 - شەخس ئۇچۇن مەخسۇس گىراممماتىكىلىق شەكىل يوق. مەسىلەن، بارسۇن، باردۇ، باردى دىسەك، بۇ پېئىللاردىن ھەر-كەتنىڭ 3 - شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىقنى ئىپادىلىمەپ تۇرسا ھۇ، لېكىن بۇنىڭدىكى گىراممماتىكىلىق شەكىللەر شەخس - سان كاتېگورىيىسىگە ئەمەس، بەلكى زامان كاتېگورىيىسىگە خاس، شۇ-نىڭدەك 3 - شەخسنىڭ كوپلۇكى پېئىللاردىن ئەمەس، بەلكى جۇملىنىڭ ئىگىسىدىن ئىپادىلىنىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھانغا جىد-دى تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ دىگەن جۇملىدە ھەركەتنى قىلغۇچى 3 - شەخسنىڭ كوپلۇكى تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ دىگەن پېئىلدىن ئەمەس، بەلكى جۇملىنىڭ ئىگىسى بولغان ئوقۇغۇچىلار دىگەن سوزدىن ئىپادىلىنىدۇ.

§-44 پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئۇستىدە توختىلىشتىن ئىل-گىرى، ئوتۇملۇق ۋە ئوتۇمسىز پېئىللار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىمىز لازىم.

ئىش - ھەركەتنىڭ مەلۇم ئوبېكتىكا باغلىق ھالدا ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئوتۇملۇق پېئىللار دىيىلىدۇ. ئوتۇملۇق پېئىللار جۇملىدە ئوز ئوبېكتىسىنىڭ چۇشۇم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ماۋجۇشى «نۇتۇق» ى چىچىپ گوھەرنى،
كۇلدۇرمەكتە ئىشچى، دىخان، ئەسكەرنى،
ياشىمدى باھارى سەنئەتنىڭ چەكسىز،
كوتەردۇق ئەگ ئىگىز نۇرلۇق مەشئەلنى!
(بۇغدا ئابدۇللا)

بۇ مسالدىكى چېچىپ، كۆلدۇرمەكتە، كوتەردۇق دىگەن پېللەلار ئوتۇملۇك پېللار بولۇپ، مۇشۇ پېللار ئىپادىلىگەن ئىش-ھەركەتنىڭ بىۋاستە ئوبېكتىسى ئىپادىلەيدىغان (چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن) گوھەرنى، ئەچچى، دېخان، ئەسكەرنى، مەشئەلنى دىگەن سوزلەرنى باشقۇرۇپ كەلگەن.

ئوتۇملۇك پېللىغا ياز، ئوقۇ، كور، ئىشلە، سوزلە، كوزلە، قىل، بىل، ئال، تاشلا، تازىلا، سانا، توقۇ، يە، ئىچ، سال، ئاچ قاتارلىق پېللار كىرىدۇ.

مەلۇم ئوبېكىت ئۇستىدە بولمايدىغان، جۈملىدە يونۇلۇش، چىقىش، ئورۇن كېلىشلەردە كەلگەن سوزلەرنى باشقۇرۇپ كېلىدىغان پېللار ئوتۇمسىز پېللار دىيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاسمان پەلەك تاقىر تاغلاردا
ياسىدۇق بىز مەخمەلدىن شوتا،
كوككە چىقىپ سويدۇق قۇياشنى،
نۇرى قۇدرەت بولدى ۋۇجۇتتا.
(بۇغدا ئابدۇللا)

بۇ مسالدىكى ياسىدۇق، چىقىپ، بولدى دىگەن پېللار ئوتۇمسىز بولۇپ، ئىش - ھەركەتنىڭ ۋاستىلىك ئوبېكتىسى كورسىتىدىغان تاغلاردا، مەخمەلدىن، كوككە، ۋۇجۇتتا دىگەن سوزلەرنى باشقۇرۇپ كەلگەن.

ئوتۇمسىز پېللارغا كەت، ماڭ، تۇر، يات، ئولتۇر، كەل، چىق، بول، قايت، بار، ئۇچ، چاقنا، ياشنا، ياشا، كوي قاتارلىق پېللار كىرىدۇ.

بۇ ئىككى خىل پېللىنىڭ بەزىلىرى ئوزئارا ئوتۇشۇپ تۇرىدۇ، يەنى بەزى ئوتۇملۇك پېللار چۈشۈم كېلىشتىن باشقا كېلىشلەردە كەلگەن سوزلەرنى باشقۇرۇپ كەلسە، بەزى ئوتۇمسىز پېللار چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سوزلەرنى باشقۇرۇپ كېلىش مۇمكىن. مەسىلەن: ئاتقا مىندىم، ئاتنى مىندىم، مەكتەپتە ئوقۇدۇم، رومانىنى ئوقۇدۇم.

يۇقۇرىدا پېللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئوتتۇرىمىز ۋە ئوتتۇمسىز پېللار ھەققىدە قىسقىچە توختالدۇق. ئەمدى پېل دەرىجىلىرى ئۈستىدە توختىمىز.

جۈملىدە ئېگە بىلەن خەۋەر بوۋۇپ كەلگەن پېلنىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى كورستىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېل دەرىجە كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ. بۇ خىل كاتېگورىيە ئوزىگە خاس گراماتىكىلىق شەكىللەرگە ئېگە، ئۇلار پېللارغا باشقا گراماتىكىلىق شەكىللەردىن بۇرۇن قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: ئېگىلدى، يېزىلدى، ئۇرۇندى، ئوقۇشتى، سوزلەتتى.

پېللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى تۇۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بولۇنىدۇ.

1. ئېنىق دەرىجە

ئوزىگە خاس گراماتىكىلىق شەكلى بولمىغان (قوشۇمچىسى بولمىغان)، جۈملىدە ئېگە بولۇپ كەلگەن شەخس ياكى شەيئىنىڭ ھەركىتىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان پېل دەرىجىسى ئېنىق دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنىق دەرىجىدىكى پېللار پېللارنىڭ باشقا گراماتىكىلىق كاتېگورىيە شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سېنى كورگەندە دىللار ياشىندى،
شەلا كوزۇڭدىن ئۇچقۇن چاقىندى،
كىملەرگە جاۋابىڭ ئوتلار ياقمىدى،
ئوستۇرەر سېنى ئەۋلادىم، ئۇسۇل.
(نىمشېھىت)

بۇ مىسالدىكى ياشىندى، چاقىندى، ياقمىدى، ئوستۇرەر دېگەن پېللار ئېنىق دەرىجىدىكى پېللار بولۇپ، دىللار، ئۇچقۇن،

جىلۇەك، ئەۋلادىم دىگەن ئىكىلەرنىڭ ھەركىتىنى ئېنىق دەرىجىدە ئىپادىلەپ كەلگەن.

2. مەجھۇل دەرىجە

جۈملىنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن ئەمەس، چىقىش - كېلىشتە كەلگەن شەخس ۋە نەرسىلەر تەرىپىدىن ئورۇنلانغان ھەركەتنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجھۇل دەرىجە دېيىلىدۇ.

مەجھۇل دەرىجىدە كەلگەن پېئىللار لوگىك جەھەتتىن ھەرىكەتنىڭ ھەقىقى ئوبېكتى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن سوز ئىكەنلىگىنى، ھەرىكەتنى قىلغۇچى بولسا، نامەلۇم (چىقىش - كېلىشتە كەلگەن) سوز ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: مەكتۇبىمىزنىڭ ئەتراپىغا كوچەت تىكىلدى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ئاتوم بومبىسى 1965 - يىلى پارتلىتىلدى، دىگەن مىساللاردا كوچەت، ئاتوم بومبىسى دىگەن سوزلەر ئىگە بولۇپ، تىكىلدى، ئۇسىتىدە بولغان، لېكىن تىكىلدى، پارتلىتىلدى دىگەندە ئىپادىلەنگەن ھەركەتنى قىلغۇچى شەخس نامەلۇم. ھەركەت كىم تەرىپىدىن قىلىندى؟ نوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن تىكىلدى. ئىشچىلار ۋە پەن-تەتقىقات خادىملىرى تەرىپىدىن پارتلىتىلدى. دىمەك، ھەرىكەتنى بېجىرگۈچى شەخس سوئال بېرىلگەندىن كېيىن ئېنىقلىنىدۇ.

مەجھۇل دەرىجىنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار ل، ن، ئىم، ئىل، ئۇل (ul)، ئۈل (ül) يۈل، يىل لاردىن ئىبارەت. بۇلار پېئىللارغا توۋەندىكى ئۇسۇللار بويىچە ئۇلىنىدۇ.

1) ل بىلەن ئاياقلاشقان پېئىللارغا — ئىن قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

قىل - قىلىندى، بىل - بىلىندى، سال - سېلىندى.

2) — ل دىن باشقا، ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان پېئىللارغا ئىل، ئۇل، ئۈل (ül) قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

یاز - یېزىلدى، قۇر - قۇرۇلدى، كور - كـورۇلدى، سـۇز-
سۇزۇلدى.
3) سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلاشقان پېئللارغا ل، ن، يىل،
يۇل قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئۇلا - ئۇلاندى، ياسا - ياسالدى، ئىشلە - ئىشلەنـدى، دە-
دىيىلدى، يە - يىيىلدى، يۇ - يۇيۇلدى.
مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان پېئللار ئەسلىدە ئـو-
تۇملۇك پېئللار بولسىمۇ، بۇ قوشۇمچىلار قـوشۇلغانـدىـن كېيىن،
ئوتۇمسىز پېئللارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

3. ئوزلۇك دەرىجە

جۇملىنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن نورۇنلانغان ۋە ئىگە تەرىپىدىن
قوبۇل قىلىنغان ھەركەتنى ئىپادىلەيدىغان پېئل دەرىجىسى ئـوز-
لۇك دەرىجە دىيىلىدۇ. ئوزلۇك دەرىجە جۇملىنىڭ ئىگىسى ھـەر-
كەتنىڭ سوبېكتى ھەم ئوبېكتى ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيـدۇ. مـە-
لەن: ئۇ دۇشمەن ئۇستىگە تاشلاندى. ئوقۇغۇچىلار بىزدىن تارتىنـ
دى. كوزۇمگە بىر نىمە كورۇندى. ئۇنىڭ چىرايـى بىردىنلا ئېـ
چىلدى. ئۇنىڭ ئىلھامى قوزغالدى.
يۇقۇرقى مىساللاردىكى ئوزلۇك دەرىجە (تاشلاندى، تارتىندى،
كورۇندى، ئېچىلدى، قوزغالدى) ھەركەتنى قىلغۇچىمۇ جۇملىنىڭ
ئىگىسى، ھەركەتنى قوبۇل قىلغۇچىمۇ جۇملىنىڭ ئىگىسى ئىكەنلە-
گىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.
ئوزلۇك دەرىجىنىڭ گىراممماتىكىلىق شەكىللىرى (قوشۇمچىلىرى)
ل، ن، ئۇن (un)، ئۈن (ün)، ئىل لاردىـن ئىبارەت بـولـۇپ،
سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان پېئللارغا ل، ن قوشۇمچىلىرى،
ئوزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان پېئللارغا ئىل، ئىن، ئۇن (un)،
ئۈن (ün) قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
تاشلا - تاشلاندى، تارا - تاراندى، قوزغا - قوزغالدى، ئىل-

ئىلىندى، كور - كورۇندى، ئۇر - ئۇرۇندى، ئاچ - ئېچىلدى.
ئوزلۇك دەرىجىدىكى پېئللار ئەسلىدە ئوتۇملۇك پېئل بولسىمۇ، بۇ دەرىجە بىلەن تۇرلەنگەندىن كېيىن ئوتۇمسىز پېئللارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

ئوزلۇك دەرىجە شەكىللىرى تارىخىي تەرەققىيات جەھەتتىن قارىغاندا، مەجھۇل دەرىجە شەكىللىرى بىلەن ئارىلاش دېگۈدەك قوللىنىپ كېلىنگەن ۋە تەدرىجى پەرقلىنىپ بارغاچقا، شۇنىڭدەك ھازىرمۇ مۇنداق جەريانىنى تولۇق باشتىن كەچۈرۈپ بولمىغاچقا، بەزى پېئللارنىڭ ئوزلۇك ۋە مەجھۇل دەرىجىسىنى ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرىگە قاراپ ئاجرىتىش قىيىن. مۇنداق ئەھۋالدا پەقەت كونكرېت جۈملىدىكى پېئلنىڭ ئوبېكت ۋە سوبېكتلىرىغا قاراپ ئاجرىتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن: ئويۇنىڭ ئىشىكى ئېچىلدى (مەجھۇل دەرىجە)، باغدا رەڭمۇ - رەڭ گۈللەر ئېچىلدى (ئوزلۇك دەرىجە)، ملىتىق ئېتىلدى (مەجھۇل دەرىجە)، ئۇ ماڭا ئېتىلدى (ئوزلۇك دەرىجە)، ئەمگەك قورالى تەييارلاندى (مەجھۇل دەرىجە)، مەن سەپەرگە تەييارلاندىم (ئوزلۇك دەرىجە)، كىيىم قوزۇقتا ئىلىندى (مەجھۇل دەرىجە)، بېلىق قاماقتا ئىلىندى (ئوزلۇك دەرىجە).

4. ئوملۇك دەرىجە

ھەرقانداق بىر قانچە شەخس تەرىپىدىن ئورتاق ئورۇنلاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئل دەرىجىسى ئوملۇك دەرىجە دېيىلىدۇ. ئوملۇك دەرىجىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ش، ئىش، ئۇش (ux)، ئۈش (üx)، يىش، يۇش قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
ئىشلە - ئىشلەشتى، يۇ - يۇيۇشتى، دە - دېيىشتى، ئالـ ئېلىشتى، قوي - قويۇشتى، سوز - سوزۇشتى.

ئوملۇك دەرىجە شەكىللىرى قارىماققا ھەرقانداق ئاملىرنىڭ قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاشتەك كورۇنسىمۇ، ئەمىلىيەتتە ئۇلار بىر-

بىرنىگە ئوخشمايدۇ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىمۇ ئوخشمايدۇ. ھەركەت ناملىرىنى ئوملۇك دەرىجە بىلەن تۇرلەپ باقساقلا، بۇ پەرق ئېنىق كورۇلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىش (ھەركەت نامى)، خەت يېزىشتى (ئوملۇك دەرىجە)، كورۇش (ھەركەت نامى) ئويون كورۇشتى (ئوملۇك دەرىجە)، ئېلىش (ھەركەت نامى)، قول ئېلىشتى (ئوملۇك دەرىجە).

ئوملۇك دەرىجە تۈۋەندىكىدەك كونكرېت مەنىسىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

ا) مەلۇم بىر ھەركەتنى قىلىشتا باراۋەر قاتنىشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىكەن ۋەزىپىنى بولۇشتۇق. بالىلار مەيداندا ئۇزۇنغا يۇگۇرۇشتى. ئەخمەت، داۋۇت، ساۋۇتلار بازارغا بېرىشتى.

مۇنداق مەنە ئىپادىلەيدىغان ئوملۇك دەرىجىدە جۈملىنىڭ ئىگىسى كوپلۇكتە كەلگەن سوز ياكى بىرقانچە تەكداش ئىگىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ؛ ئوملۇك دەرىجىدە كەلگەن پېئىللار ئەسلىدە ئوتۇملۇك بولسا، ئوتۇملۇك بويىچە، ئوتۇمسىز بولسا، ئوتۇمسىز بويىچە قىلىۋېرىدۇ. يۇقۇرقى مىسالنىڭ بىرىنچىسىدىكى پېئىل ئوتۇملۇك، قالغان مىساللاردىكى پېئىللار ئوتۇمسىز.

2) جۈملە ئىگىسىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش بىلەن، باشقا بىرسىگە ياردەم قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

سىزگە سىنىپنى تازىلىشىپ بەرگىلى كەلدىم. ئايشەم ئانىسىغا قارىشىپ بەردى.

بۇنداق پېئىللارمۇ ئەسلىدە ئوتۇملۇك بولسا، ئوتۇملۇك بويىچە، ئوتۇمسىز بولسا، ئوتۇمسىز بويىچە قىلىۋېرىدۇ.

3) ئوملۇك دەرىجىدىكى بەزى پېئىللار جۈملە ئىگىسىنىڭ مەلۇم بىر ھەركەتنى باشقا بىر شەخس بىلەن بەسلىشىپ قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قېنى يولداشلار، يۇگۇرۇشۇپ باقمايلىمۇ؟

5. مەجبۇرى دەرىجە

جۈملە ئىگىسىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى باشقىلارغا مەجبۇرى قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل مەجبۇرى دەرىجە دېيىلىدۇ. مەجبۇرى دەرىجىدىكى دەرىجىسى مەجبۇرى دەرىجە دېيىلىدۇ. پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئىجرا قىلغۇچى يۇنۇلۇش كېلىشتە، ئىجرا قىلغۇچىنى مەجبۇرلىغان ئىگە باش كېلىشتە كېلىدۇ.

مەسىلەن:

مەن ئوقۇغۇچىلارغا تاپشۇرۇق ئىشلەتتىم دېگەن جۈملىدە مەن ھەرىكەتنى مەجبۇر لىغۇچى (ئىگە)، ئوقۇغۇچىلار ھەرىكەتنى ئىجرا قىلغۇچى.

مەجبۇرى دەرىجىنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى ت، ئۈر (ur)، ئۇر (ür)، دۇر (dur)، دۈر (dür)، تۇر (tur)، تۈر (tür)، غۇز، قۇز، گۈز (güz)، كۈز (küz) لەردىن ئىبارەت، بۇلار پېئىل لارغا تۇۋەندىكى ئۇسۇللار بويىچە ئۇلىنىدۇ.

1) ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بوغۇمدىن تۇزۇلگەن، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان پېئىل يىلتىزلىرىغا ت قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ مەجبۇرى دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئىشلە - ئىشلەت، ياسا - ياسات، تاشلا - تاشلات، ئوينا - ئوينات، كورسە - كورسەت.

2) ش، چ، ت ۋە ق بىلەن ئاياقلاشقان بەزى پېئىل يىلتىزلىرىغا ئۇر (ur)، ئۈر (ür)، ئار قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، مەجبۇرى دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: پىش - پىشۇر، ئىچ - ئىچۈر، كوچ - كوچۇر، قات - قاتۇر، چىق - چىقار.

3) تۇر، دۇر (dur)، تۈر (tür)، دۈر (dür) ياكى غۇز، قۇز، گۈز (güz)، كۈز (küz) قوشۇمچىلىرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان پېئىللارغىمۇ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان پېئىللارغىمۇ ئوخشاشلا ئۇلىنىپ، مەجبۇرى دەرىجە ياسىلىدۇ. مەسىلەن. ئەت - ئەتتۇر، ئەتكۈز، باق - باقتۇر، باققۇز، ئال - ئالدۇر، ئالغۇز،

يه - يىدۇر، يىگۇز، يۇ - يۇدۇر، يۇغۇز.

مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىلىرى، كوپىنچە ئوتۇملۇك پېئللارغا قوشۇلىدۇ. ئەگەر ئوتۇمسىز پېئللارغا قوشۇلسا، ئوتۇمسىز پېئللارنى ئوتۇملۇك پېئللارغا ئايلاندۇرىدۇ. پىش پېئلى ئەسلىدە ئوتۇمسىز بولسىمۇ، مەجبۇرى دەرىجە بىلەن ئۇرلەنگەندىن كېيىن، ئوتۇملۇك پېئلغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

پىش - پىشۇر (تاماقنى تېز پىشۇر)

مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىلىرى بەزىدە قەۋەتلىنىپ قوللىنىلىش جۇملە ئىگىسىنىڭ مۇمكىن. مۇنداق مەجبۇرى دەرىجىدىكى پېئل جۇملە ئىگىسىنىڭ قوش ۋاستە ئارقىلىق ھەركەتنى ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىشكاپنى ئۇنىڭغا ياساتقۇزدۇم، سۇنى بالىلارغا ئىچىناتقۇزدۇم.

سوزنى ئۇلارغا سوزلەتكۇزۇڭ.

پېئل دەرىجىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى پېئللارغا ھەمىشە ئايرىم ئايرىم قوشۇلمايدۇ، بەلكى بىر ۋاقىتتا بىر پېئلغا بىرقانچە دەرىجە قوشۇمچىسى بىرىدەك قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق ئەھۋالدا، ئېنىق دەرىجە باشقا دەرىجىگە ئاساس بولىدۇ؛ ئۇنىڭغا ئالدى بىلەن ئوزلۇك دەرىجە، ئاندىن ئوملۇك دەرىجە، ئۇنىڭدىن كېيىن مەجبۇرى دەرىجە، ئاخىرىدا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تونۇشتۇرۇلدى دېگەن پېئلدا ئېنىق دەرىجىگە ئالدى بىلەن ئوملۇك دەرىجە، ئاندىن مەجبۇرى دەرىجە، ئاخىرىدا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلانغان. ياساندۇرۇلدى دېگەن پېئلدا ئېنىق دەرىجىگە ئالدى بىلەن ئوزلۇك دەرىجە، ئاندىن مەجبۇرى دەرىجە، ئۇنىڭدىن كېيىن مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان.

45 - § پېللارنىڭ زامان كاتىگورىيىسى

پېللاردا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەركەتنىڭ سوز قىلىنغان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان گرامماتىكىلىق كاتىگورىيە پېللارنىڭ زامان كاتىگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. پېللارنىڭ ئۈچ زاماننى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار: ھازىرقى زامان، ئوتكەن زامان ۋە كېلىدىغان زاماندىن ئىبارەت.

ئىش - ھەركەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى ھازىرقى زامان دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىۋاتىمەن، يېزىۋاتىسەن، يېزىۋاتىدۇ. ئىشلىمەيۋاتىمەن، ئىشلىمەيۋاتىسەن، ئىشلىمەيۋاتىدۇ.

ئىش - ھەركەتنىڭ سوز قىلىنغان ۋاقىتتىن بۇرۇن بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى ئوتكەن زامان دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ماڭدىم - ماڭمىدىم، ماڭدىڭ - ماڭمىدىڭ، ماڭدى - ماڭمىدى؛ كوردۇم - كورمىدىم، كوردۇڭ - كورمىدىڭ، كوردى - كورمىدى.

ئىش - ھەركەتنىڭ سوز قىلىنغان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى كېلىدىغان زامان دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇيمەن، ئوقۇيسەن، ئوقۇيدۇ،

تاشلىمايمەن، تاشلىمايسەن، تاشلىمايدۇ.

پېللارنىڭ زامان كاتىگورىيىسى، ئاساسەن، خەۋەر رايىدىكى پېللاردا كورۇنىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەقتە پېللارنىڭ خەۋەر رايىدا تەپسىلى توختىلىمىز.

46 - § پېللارنىڭ راي كاتىگورىيىسى

پېللاردا ئاڭلىشىلغان ئىش - ھەركەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش يوسۇنلىرى ھەققىدە سوزلىگۇچىنىڭ قانداق پوزىتسىيىدە بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان گىراممااتىكىلىق كاتىگورىيە پېللارنىڭ راي كاتىگورىيىسى دېيىلىدۇ.

پېللارنىڭ راي كاتىگورىيىسىنى پېل تۇرى دائىرىسىگە كىرگۈزىدىغان قاراشلار مەۋجۇت. مۇنداق قاراش توغرا ئەمەس. چۈنكى پېللارنىڭ راي كاتىگورىيىسى خاراكتىر جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان لېكسىكالىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ، بەلكى پېللاردا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەركەتنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە سوزلىگۇچىنىڭ قانداق پوزىتسىيىدە بولغانلىقىدىن ئىبارەت گىراممااتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: يازغۇچى ماكان، تۇر، ئىشلە، كور، ئولتۇر دېگەن پېللار تۈزۈلۈش جەھەتتىن پېللارنىڭ يىلتىز شەكلى بولسىمۇ، بۇلار سوزلىگۇچىنىڭ تەكشىگۇچىغا ئىش - ھەركەتنى ئورۇنلاش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. يازسا، ئوقۇسا، ئىشلىسە، كورسە دېگەن پېللار جۈملىدە ئىش - ھەركەتنىڭ تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى، سوزلىگۇچىنىڭ ئىككىنچى بىر ئىش - ھەركەتكە شەرت قويۇش پوزىتسىيىسىدە بولۇۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. يازدى، ئوقۇدۇم، كەلدىم، كوردىڭىز، ئۆگىنىۋاتىمەن دېگەن پېل شەكىللىرى جۈملىدە ئىش - ھەركەتنىڭ مەلۇم شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقى ياكى ئورۇنلىنىۋاتقانلىقى ھەققىدە سوزلىگۇچىنىڭ خەۋەر (بايان) قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مانا بۇلار مەزكۇر پېللارنىڭ گىراممااتىكىلىق مەنىلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا بۇ ئۇچ خىل شەكىلدىكى پېللارنى پېللارنىڭ تۈرى دېيىش توغرا ئەمەس. بۇلار — پەقەت سوزلىگۇچىنىڭ ئىش - ھەركەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەققىدىكى پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىرخىل گىرامما-

تەكشلىق كاتېگورىيىگە مەنسۇپ پېئل شەكىللىرى، يەنى پېئللارنىڭ راي كاتېگورىيىسى.
پېئللارنىڭ راي كاتېگورىيىسى گىراممااتىكىلىق مەنىسىگە ئاساسەن 3 كە بولۇنىدۇ.

1. بۇيرۇق رايى

پېئللارنىڭ بۇيرۇق رايى سوزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشى ياكى ئورۇنلانماسلىغى مەقسەتكى بۇيرۇغىنى، خاھىشىنى، تەلىۋىنى، ئىلتىماسىنى ئىپادىلەيدۇ. سوزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ياكى ئورۇنلىماسلىق مەقسەتكى تەلىۋى، ئاساسەن، 2 - شەخسكە (ئاڭلىغۇچىغا) قارىتىلغانلىغى ئۈچۈن، بۇيرۇق رايىنىڭ ئاساسىي شەكلى 2 - شەخسىنىڭ بىرلىگى بولىدۇ. بۇيرۇق رايىدا كەلگەن پېئىل جۈملىدە ئالاھىدە ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلىدۇ، جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ 2-شەخسته كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەرتسەن ئەل بىرلە ئول، بىللە تىرىل ھەم بىللە كۈل،
بىللە يىغلا، ئەلنى تاشلاپ چەتته ياتماقلىق خاتا.

(نىمشېھىت)

بۇيرۇق رايى 2 - شەخستىن باشقا، 1 - ۋە 3 - شەخسلەردە كورۇلۇشمۇ مۇمكىن. لېكىن 1 - ۋە 3 - شەخسلەردە كەلگەن بۇيرۇق رايىدا بۇيرۇق مەنىسىگە قارىغاندا خالاش، چاقىرىق مەنىلىرى بېسىمراق بولىدۇ. بۇيرۇق رايى 1 - شەخسكە تەۋە بولسا، سوزلىگۈچى ئوزىنىڭ مەلۇم بىر ئىشنى قىلىش - قىلماسلىقنى خالىغانلىغىنى، شۇنىڭغا ئىخلاسى چۈشكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا 1 - شەخس بۇيرۇق رايىنىڭ بىرلىك شەكلى خالاش مەنىسىنىلا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: سىزدىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنەي، سىز بىلەن بىللە باراي.

ئەگەر بۇيرۇق رايى 1 - شەخسنىڭ كوپلۇگىدە بولسا، سوز-لىگۇچى ئوزى قاتناشقان توپقا مەلۇم ئىش - ھەركەتنى قىلىش-قىلماسلىق ھەققىدە چاقىرىق قىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەملىكىتىمىزنى تېخىمۇ كۈللەندۇرەيلى!

ھەممىز بىللە بارايلى.

ئەگەر بۇيرۇق رايى 3 - شەخسته بولسا، ئاڭلىغۇچى ئارقىلىق 3 - شەخسكە مەلۇم ئىش - ھەركەتنى قىلىش - قىلماسلىق ھەققىدە سوزلىگۇچىنىڭ بۇيرۇق قىلغانلىقىنى بىلدۇرۇشمۇ ياكى بۇ ھەقتە ئوزىنىڭ خالاش پوزىتسىيىسىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۇرۇشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

قاينىاق ئەمگەك، ئىجات، كۈيلەر ئەۋج ئۇرسۇن بولۇپ دەريا تاغ بېشىدا قارىغاي،

شېخىدا بۇلبۇل سايرىغاي.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار زامان كاتىگورىيىسىگە ئىگە ئەمەس، ئۇلار شەخس - سان، بارلىق - يوقلۇق، دەرىجە كاتىگورىيىلىرىگە ئىگە.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار تۇۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) بۇيرۇق رايىنىڭ 2 - شەخس بىرلىكى پېئىللارنىڭ بىلە تىزى ياكى دەرىجە، يوقلۇق كاتىگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ، ماڭ، تۇر، كەلمە، ياسان، تۇرغۇز، ماڭدۇر.

پېئىل يىلتىزىغا غىن، قىن، گىن، كىن قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەنمۇ بۇيرۇق رايىنىڭ 2 - شەخس بىرلىك شەكلى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يازغىن، تاپقىن، كورگىن، كەتكىن.

بۇيرۇق رايىنىڭ 2 - شەخس بىرلىك سىپايە شەكلى شەخس-سان كاتىگورىيىسىنىڭ 2 - شەخس قوشۇمچىلىرى ڭ، ىڭ، ئۇڭ (ung)، ئۈڭ (üng)، سىنە - سىلا قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:
ئوقۇڭ، يېزىڭ، تۇرۇڭ، كورۇڭ، ئالسىلا، كەلسىلە، تۇرمىسىلا، ئوقۇتمىسىلا، ماڭدۇرمىسىلا.
بۇيرۇق رايىنىڭ 2 - شەخس كوپلۇك شەكلى پېئىللارنىڭ 2 - شەخس بىرلىك سىپايە شەكلىگە لار قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
ئوقۇڭ - ئوقۇڭلار، كورۇڭ - كورۇڭلار، يازماڭ - يازماڭلار، تۇرماڭ - تۇرماڭلار.
2) بۇيرۇق رايىنىڭ 1 - شەخس بىرلىگى پېئىل يىلتىزىغا ياكى بارلىق - بوقلۇق دەرىجە كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا ي، اي، ەي قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، كوپلۇگى يلى، ايلى، ەيلى قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
ئوقۇي، باراي، كورەي، باشلايلى، كېلەيلى، ماڭايلى.
3) 3 - شەخس بۇيرۇق رايى پېئىللارغا مسۇن قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بىرلىگى بىلەن كوپلۇگى پەرقلەنمەيدۇ. مەسىلەن:
يازسۇن، يازمىسۇن، ئوقۇسۇن، ئوقۇمىسۇن، بارسۇن، بارمىسۇن.
يۇقۇرقىلاردىن باشقا، ئىكەن، ئىدى يارەمچى پېئىللىرى شەرت رايىدىن كېيىن ياكى غاي، قاي، گەي، كەي قوشۇمچىلىرى بەلەن ئىپادىلەنگەن 3 - شەخس بۇيرۇق رايىدىن كېيىن كېلىپ، خالاش، ئۇمىت، تىلەك مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان بۇيرۇق رايىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
يامغۇر ياقمىچە يېتەۋالغىدى (يېتەۋالغاي ئىدى).
مەنمۇ بارىمەن، سىزمۇ بارسىڭىزكەن (بارسىڭىز ئىكەن).

2. شەرت رايى

شەرت رايىدىكى پېئىللار مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككىنچى بىر ئىش - ھەرىكەتكە شەرت ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ، يەنى بۇ-

خەل پېللار، ئاساسەن، مەلۇم ئىش - ھەركەتنىڭ ئورۇنلىنىش
ياكى ئورۇنلانماسلىقى يەنە بىر ئىش - ھەركەتنىڭ ئورۇنلىنىش
ياكى ئورۇنلانماسلىقىغا باغلىق ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسە-
لەن: ئوقۇساق بىلىسەن، ئىشلىسەڭ، چىشلەيسەن دېگەن مىسالار-
دىكى ئوقۇساق، ئىشلىسەڭ دېگەن پېللار شەرت رايى بولۇپ،
بىلىسەن، چىشلەيسەن دېگەن پېللاردا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەر-
كەتكە شەرت بولۇپ كەلگەن. شۇڭا شەرت رايىدىكى پېللار، كو-
پىنچە ئوزى شەرت بولۇپ كەلگەن ئىش - ھەركەتنى ئىپادىلەي-
دىغان پېللار بىلەن باغلانغان ھالدا قوللىنىلىدۇ.

شەرت رايى پېل يىلتىزىغا ياكى بولۇشلۇق - بولۇشسىز كاتە-
گورىيىلەر بىلەن تۇرلەنگەن پېللارغا سا، سە قوشۇمچىلىرى قو-
شۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شەرت رايىدىكى پېللار پېللارنىڭ
شەخس سان كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ، ئەمما زامان كاتە-
گورىيىسى بىلەن تۇرلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

ئالسا - ئالسام، ئالساق، ئالمىسام، ئالمىساق، ئالمىسا؛ كەل-
سە، كەلسەڭ، كەلسەڭلەر، كەلمىسەڭ، كەلمىسەڭلار، كەلمىسە.

شەرت رايىدىكى پېللار شەرت مەنىسىدىن باشقا تەۋەندىكى
دەك كونكرېت مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ: ئالسام ئالاي، بارسا
ئىز بېرىڭ دېگەن مىسالاردىكى شەرت رايىسىغا خاس پېللار
(ئالسام، بارسىڭىز) مۇشۇ مىسالاردا شەرتكە نىسبەتەن خالاش-
ئىختىيار قىلىش مەنىسىنى كۈچلۈكرەك ئىپادىلەيدۇ. سەن ئۇ يەر-
گە بۇگۈنلا بارساڭ، بۇ گەپنى بىز ئاڭلىدۇق، ئەجىبا، سىز ئاڭ-
لىمىغان بولسىڭىز! دېگەن مىسالار ئۇمىت ۋە ئىشەنمەسلىك مەنە-
لىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ تىرىشقان بولسىمۇ، ياخشى نەتىجىگە
ئېرىشەلمىدى، دېسەك، مۇ ئۇلانمىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن قارشە-
لىق قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭدەك بارساممىكىن (بار-
ساممۇ ئىكەن)، بارمىساممىكىن (بارمىساممۇ ئىكەن) دېگەن جۈملە-
لەردە شەرت رايىدىن كېيىن مۇ ئۇلانمىسى ۋە ئىكەن يارەمچى
پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىككىلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەن بارسام، سەن يوق ئىكەنسەن، دىسەك ۋاقىتنى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ ۋە باشقىلار.

3. خەۋەر رايى

خەۋەر رايى ئىش - ھەركەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلىنىشسىزلىقىغا ھەقىدە سوزلىگۈچىنىڭ خەۋەر قىلىش پوزىتسىيەسىنى بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. خەۋەر رايىدىكى پېئىللار پېئىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن تولۇق تۇرلىنىدۇ، بولۇپمۇ بۇيرۇق رايى ۋە شەرت رايىدىكى پېئىللار تۇرلىنىدۇ. شۇڭا ئەلمەيدىغان زامان كاتېگورىيىسى بىلەن تولۇق تۇرلىنىدۇ. شۇنداق پېئىللارنىڭ زامان كاتېگورىيىسى خەۋەر رايىغا خاس كاتېگورىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

چىللىدى خوراز جاھاننى ئويغىتىپ تاڭ بوردى،
ياڭرىدى ھەر ياندا ساز، يۇيىتىيەنمۇ بار بۇ ئەغمىدە،
كەلدى ئىلھام مىسلىسىز شائىرنى ئۇندەپ ئەزمىگە.
(ماۋ زېدۇڭ)

بۇ مىسالاردىكى چىللىدى، بوردى، ياڭرىدى، كەلدى دېگەن پېئىللار خەۋەر رايىدىكى پېئىللاردىن ئىبارەت.

خەۋەر رايىدىكى پېئىللارنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدە مۇھىم خۇسۇسىيىتى زامان كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت. خەۋەر رايىدىكى پېئىللار مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، 3 زامان شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ا) ھازىرقى زامان خەۋەر رايى

ئىش - ھەركەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى ياكى ئاشمايۋاتقانلىقىنى ياكى تېخى تاماملانمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان خەۋەر رايى ھازىرقى زامان خەۋەر رايى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋەتسىنمىز كۈندىن - كۈنگە گۈللىنىۋاتىدۇ. خەلق تۇرمۇشى ياخشىلىنىۋاتىدۇ. يېڭا ئىگىلىگىدىن ئارقا - ئارقىدىن خۇش خەۋەرلەر كەلمەكتە.

ھازىرقى زامان خەۋەر رايىدىكى پېئىللار ئوزۇكە خاس قوللىنىلىش دائىرىسىگە ۋە تۈرلىنىش شەكىللىرىگە ئىگە، مانا مۇشۇ خۇسۇسىيىتىمكە قاراپ 3 خىل شەكىلدە بولىدۇ:

بىرىنچى خىل ھازىرقى زامان خەۋەر رايى ئۈچ شەخسىتە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان شەكىل بولۇپ، بولۇشاۋاتقا پ، ئىپ، ئۇپ (up) ئۇپ (üp) بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا ئاۋال يات پېئىل (يارەمچى پېئىل ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ)، ئاندىن رەۋىشداش ياسىغۇچى ئا قوشۇمچىسى، ئۇنىڭدىن كېيىن دۇر يارەمچى پېئىلى ۋە شەخس - سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بولۇش سىزلىقتا بەزىدە ئاساسىي پېئىلغا، بەزىدە يارەمچى پېئىلغا يوق لۇق قوشۇمچىسى ما، مە، قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئەدەبىي جانلىق تىلدا ھەم يېزىق تىلدا بىر خىل شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بولۇش لۇق

يېزىۋاتىمەن / يېزىۋاتىمىز ← يېزىپ + يات + ئا + دۇر + مەن(مىز)

ئوقۇۋاتىسەن / ئوقۇۋاتىسىلەر / ئوقۇۋاتىدىلا ← ئوقۇپ + يات + ئا + دۇر + سەن(سىلەر)

كورۇۋاتىدۇ ← كورۇپ + يات + ئا + دۇر

بولۇش سىز

بارمايۋاتىمەن / بارمايۋاتىمىز ← بار + ماي + يات + ئا + دۇر + مەن(مىز)

ئىشلەۋاتمايسىز ← ئىشلەپ + يات + ماي + سىز(سىلەر)

ئىشلىمەيۋاتىدۇ / ئىشلىمەيۋاتىسىلەر ← ئىشلە + مەي + يات + ئا + دۇر

يۇقۇرقى مسالالاردىن شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، ھازىرقى زامان خەۋەر رايىنىڭ بۇ شەكلىدە دۇر يارەمچى پېئلى پەقەت 2-شەخس سىپايە تۇرى بىلەن 3-شەخستىلا ساقلىنىپ قالغان، يات پېئلنىڭ ي تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.

ھازىرقى زامان خەۋەر رايىدىكى پېئللارنىڭ سوراق شەكلى 1-شەخس قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن مۇ، 2-، 3-شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ ئالدىغا م ئۇلانمىسى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: يېزىۋاتىمەنمۇ؟ يېزىۋاتامسىز؟ يېزىلىۋاتامدۇ؟

ئىككىنچى خىل ھازىرقى زامان خەۋەر رايى پ، ئىپ، ئۇپ (up)، ئۇپ(üp) بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا ماق بىلەن ياسالغان ھەركەت نامى، ئاندىن ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى، ئاخىرىدا شەخس-سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. يېزىق تىلىدا 1-، 3-شەخس شەكلى كوپرەك، 2-شەخس شەكلى ئازراق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇقۇۋاتماقتىمەن
ئۇقۇۋاتماقتىمىز
ئۇقۇۋاتماقتا
} ئۇقۇپ + ياتماق + تا + مەن -

بۇ خىل پېئللارنىڭ يوقلۇق ۋە سوراق شەكلى كورۇلمەيدۇ.

ئۇچىنچى خىل ھازىرقى زامان خەۋەر رايى ماق، مەك بىلەن ياسالغان ھەركەت ناملىرىغا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن تا، تە، ئاندىن شەخس-سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يازماق + تا + مەن(مىز) - يازماقتىمەن، يازماقتىمىز

كورمەك + تە + سىز(سىلەر) - كورمەكتىسىز، كورمەكتىسىلەر

گۇللەنمەك + تە - گۇللەنمەكتە.

بۇ خىل شەكىلنىڭمۇ يوقلۇق ۋە سوراق شەكلى ئىپادىلەنمەيدۇ.

ھازىرقى زامان خەۋەر رايى شەكىللىرىنىڭ 1-خىلى يېزىق ۋە جانلىق تىلىمىزدا ئۇچ شەخسته ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. 2-ۋە

3 - خىل شەكىللىرىنىڭ 3 - شەخس شەكلى يېزىق تىلىدا قوللىنىلمىدۇ، ا - ۋە 2 - شەخس شەكىللىرى تېخى ئانچە قوللىنىلمايدۇ. چۈنكى بۇ خىل شەكىللەرنىڭ ئۈيغۇر تىلىدا كېلىپ چىقىش تارىخى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس.

2) ئوتكەن زامان خەۋەر رايى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنغان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئورۇنلانغان ياكى ئورۇنلانمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان خەۋەر رايى ئوتكەن زامان خەۋەر رايى دەيىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللار ئوزۇنىڭ گىراماتىكىلىق مەنە ۋە گىراماتىكىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق باشقا خەۋەر رايىدىكى پېئىللاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

مەسىلەن:

ماڭدى پالۋانلار، قىزىل تۇغ قىلدى جەۋلان ئالدىدا،
ماڭدى يولباشچى بولۇپ ۋاردىس قوماندان ئالدىدا،
جەڭگە ئاتلاندى قىزىل سەپ يېڭى پەرمان ئالدىدا،
شۇم نىيەت ياۋ چاغلىماي، ھۇشتىنى ئاتقان ئالدىدا.
ئاقىۋەت رەسۋاسى چىقتى گۇرزى - بازغان ئالدىدا.

(تىمىچجان ئېلىسيوپ)

دېگەن مىسالدىكى ماڭدى، قىلدى، ئاتلاندى، چىقتى قاتارلىقلار ئوتكەن زامان خەۋەر رايىغا خاس پېئىللار بولۇپ، سوز قىلىنىشتىن بۇرۇنقى ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلەپ كەلمەكتە.

ئوتكەن زامان خەۋەر رايىدىكى پېئىللار تۈۋەندىكىدەك 6 خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

(ا) ئېنىق ئوتكەن زامان خەۋەر رايى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنغان ۋاقىتتىن ئىلگىرى ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمىغانلىقىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى ئېنىق ئوتكەن زامان خەۋەر رايى دەيىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللار بولۇشلۇق، بولۇشسىز ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارغا دى، دۇ قوشۇمچىلىرى، ئاندىن شەخس -

سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
ئالدىم، ئالدۇق، ئالمىدىم، ئالمىدۇق، ئالدۇردۇم؛
كوردىڭ، كوردۇڭلار، كورمىدىڭ، كورگۈزدۈڭ؛
ئوقۇدى، ئوقۇمىدى.

(2) ئوتكەن زامان ھىكايە خەۋەر رايى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنغان ۋاقىتتىن ئىلگىرى بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ھىكايە تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى ئوتكەن زامان ھىكايە خەۋەر رايى دېيىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللارنىڭ بىر قىسمى پ، ئىپ، ئۇپ(up)، ئۈپ (üp) بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا تۇر يارىدەمچى پېئىل، ئاندىن شەخس-سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى شەخس-سان قوشۇمچىلىرىدىن ئاۋال ياكى كېيىن ئىكەن، ئىمىش، يارىدەمچى پېئىللىرى قوشۇلۇش بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللاردا فونېتىك ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە ا-شەخس تۇردىكى ئۇ تاۋۇشى - غا ئۆزگىرىش بىلەن، ر تاۋۇشى چۈشۈپ قالمىدۇ، 2-شەخسته تۇر پۇتۇنلەي چۈشۈپ قالمىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلى	ھازىر
يېزىپتۇرمەن	يېزىپتىمەن، يېزىپتىمىز
يېزىپتۇرسەن	يېزىپسەن، يېزىپسىلەر
ئوقۇپتۇر	ئوقۇپتۇ

كورۈپتىكەنمەن، كورۈپتىكەنسەن، كورۈپتىكەن.

(3) ئوتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ تەكرار بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل شەكلى ئوتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى دېيىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللار ر، ئار، ئەر بىلەن ياسالغان سۈپەتداشلارغا ئەردى يارىدەمچى پېئىل قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ھازىر بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللاردا ناھايىتى زور فونېتىك ئۆزگىرىش بولغان. مەسىلەن:

ئەسلىدە	ھازىر
باراز ئەردىم	باراتتىم، باراتتۇق
كورەر ئەردىڭ	كورەتتىڭ، كورەتتىڭلار
كورەر ئەردى	كورەتتى

(4) ئوتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر رايى

ئىش-ھەركەتنىڭ سوز قىلىنىشتىن ئىلگىرى داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئل شەكلى ئوتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر رايى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل شەكىلدىكى پېئللار پ، ئىپ، ئۇپ(up)، ئۈپ(üp) بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا يات يارەمچى پېئل، ئاندىن ئوتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايىنىڭ قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: كورۇۋاتاتتىم، كورۇۋاتاتتۇق، كورۇۋاتاتتىڭ، كورۇۋاتاتتى، ئوقۇۋاتاتتىم، ئوقۇۋاتاتتىڭ، ئوقۇۋاتاتتى.

(5) ئېنىقسىز ئوتكەن زامان خەۋەر رايى

ئىش-ھەركەتنىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى سوزلىگۈچىنىڭ نەزىرىدە ئېنىقسىز ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدىغان پېئل شەكلى ئېنىقسىز ئوتكەن زامان خەۋەر رايى دېيىلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدىكى پېئللار غان، قان، گەن، كەن بىلەن ياسالغان سۈپەتداش لارغا ئىكەن، ئىدى، ئىمىش، دۇر يارەمچى پېئللىرى قوشۇلۇش بىلەن ياكى ئۇلاردىن كېيىن شەخس-سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بارغان ئىدىم، ئوقۇغان ئىكەنسەن، ئوقۇغان ئىدى؛

كورگەن ئىكەنمىز، كورگەن ئىكەنسەن، كورگەن ئىكەن؛

مېڭىپتىمىش، كورۇپتىمىش.

(6) ئوتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر رايى

ئەمىلىيەت بىلەن مۇناسىۋەتكە كىرگەن مەلۇم ئىش-ھەركەتنىڭ سوزلىگۈچى بايان قىلماقچى بولغان ئاساسىي ئىش-ھەركەت بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدىغان پېئل شەكلى

ئوتكەن زامان باغلىنۇچى خەۋەر رايى دېيىلىدۇ.
بۇ خىل شەكىلدىكى پېئىللار رەۋىشداشلارغا ئىدى، ياردەمچى پېئىلى، ئاندىن شەخس-سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
كورۇۋېدىم، كورۇۋېدىڭ، كورۇۋېدى؛
ئوقۇۋېدۇق، ئوقۇۋېدىڭلار، ئوقۇۋېدى.
3) كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى
ئىش - ھەركەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولىمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان خەۋەر رايى كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەمدى كارامەت يىل بولىدۇ،
خۇا جۇشى ئىشنى گۈل قىلىدۇ.
جەزمەن ھوسۇل مول بولىدۇ،
زەپمۇ چىرايلىق كەلدى باھار.

(تىيىجان ئېلىيوپ)

كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى كونكىرىت مەنىسىگە قاراپ 3 خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.
(1) ئېنىق كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى
ئېنىق كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىقى ھەققىدە سوزلىگۈچىنىڭ ئېنىق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەكىل ئەسلىدە ئا، ئە بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا ۋە ي بىلەن ياسالغان بۇيرۇق را-يمىغا دۇر، ئاندىن شەخس-سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادە قىلىنغان بولسىمۇ، ھازىر 1-ۋە 2-شەخسلەردە دۇر چۈشۈپ قې-لىپ، پەقەت 3-سەخستىلا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

ئەسلىدە	ھازىر
بارارمەن	بارىمەن، بارىمىز
كورەرمەن	كورىسەن، كورىسىلەر

ئالادۇر ئالىدۇ
ئىشلەيمەن، ئىشلەيسەن، ئىشلەيدۇ.
ئىشلەيدۇرمەن
(2) ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى
ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى ئىش-ھەركەتنىڭ بو-
لۇش ياكى بولماسلىقىنىڭ سوزلىگۈچىگە ئانچە ئېنىق ئەمەسلىگە
كىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل پېئىللار ئار، ئەر، ر، ماس، مەس بە-
لەن ياسالغان سۈپەتداشلارغا شەخس-سان قوشۇمچىلىرى قوشۇ-
لۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
بارارمەن، بارارمىز، بارارسەن، بارارسىلەر، بارار؛
ئىشلەرمىز، ئىشلەرسىلەر، ئىشلەر؛
- كورمەسمەن، كورمەسسەن، كورمەس.
(3) كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر رايى
كەلگۈسى زامان مەقسەت رايى ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇنلىنى-
دىغان ياكى ئورۇنلانمايدىغانلىقىنى شەخس تەرىپىدىن مەقسەت
قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ خىل پېئىللار مەقسەت رەۋىشداشلى-
رىغا شەخس-سان قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
كەتمەكچىمەن، كەتمەكچىمىز، كەتمەكچى ئىدىم؛ كورمەكچىسەن،
كورمەكچىسىلەر، كورمەكچى ئىدىڭ، كورمەكچى ئىدىڭلار؛ ئوقۇ-
ماقچى، ئوقۇماقچى ئىدى، ئوقۇماقچى ئىكەن.

§-47 پېئىللارنىڭ تۈس (قىياپەت) كاتېگورىيىسى

ھەركەتنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن مۇناسىۋىتى جەريانىدىكى تۇر-
لۇك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان گىراممانتىكىلىق كاتېگورىيە
تۈس كاتېگورىيىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇۋاتتىم، ئوقۇپ بول-
دۇم، ئوقۇپ باقتىم، ئوقۇپ تۇردۇم دېگەن ھەركەتلەرنىڭ ھەم-
مىسى ئوتكەن زاماندا ئەمەلىيەت بىلەن بارلىقتا ئالاقىگە چۈش-
كەن ھەركەتلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ
ئۇزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بار. بىرىنچىسى، ھەركەتنى ناھا-

يەتى تېز ئورۇنلىشىنلىقىنى، ئىككىنچىسى، ھەركەتنى پۈتۈنلەي تامامىلىنالمىقىنى، ئۈچىنچىسى ھەركەتنى سىناق تەرتىسىدە قىلىنالمىقىنى، توتىنچىسى، ھەركەتنى داۋاملىق تەكرارلاپ تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ پېئىللاردا ئىپادىلەنگەن مەنىلەر ئايرىم-ئايرىم لېكسىكىلىق مەنە ئەمەس، بەلكى تۇرلۇك گىراممىاتىكىلىق مەنىلەردىن ئىبارەت.

تۇس كاتېگورىيىسى پېئىلدىكى مۇرەككەپ كاتېگورىيە بولۇپ، تۇرلۇك تىللاردا تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۇس كاتېگورىيىسى تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. گىراممىاتىكىلىق مەنە جەھەتتىن ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمىلىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ سوزۇلمىلىقىچە ئېنىق ياكى ئېنىق ئەمەسلىكى، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى ياكى ۋاقتىدا تەكرارلىنىپ تۇرۇشى، ھەرىكەتنىڭ پۈتۈنلەي تامامىلانغانلىقى، ھەرىكەتنىڭ ئۇرۇنلىنىش ئىمكانىيىتىنىڭ بار-يوقلۇغى، تاسادىپى ياكى جىددى ئېلىپ بېرىلغانلىقى، ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرتىسىدە ئېلىپ بېرىلغانلىقى، ھەرىكەتنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئورۇنلانغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

2. پېئىللارنىڭ تۇس كاتېگورىيىسى رەۋىشداشلارغا تۇرلۇك تۇس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن يەنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئازاتلىقنىڭ نۇرىدىن
ياشناپ كەتتى بۇ جانلار،
رەھمەت ئېيتتۇق داھىغا
بەخت تاپقان دىخانلار. (خەلق قوشىغى)

كۆپچىلىكنىڭ پولاتتەك ئىرادىسى ئۇنى تېخىمۇ ھاياجانلاندۇرۇۋەتتى.

يۇقۇرقى مىسالالاردىكى ياشناپ كەتتى، ھاياجانلاندۇرۇۋەتتى پېئىللىرىنىڭ تەركىۋىدىكى كەت، ئەت پېئىللىرى رەۋىشداشلارغا

قوشۇلۇپ پېئللارنىڭ تۇس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق شەكىل بولۇپ خىزمەت قىلغان، يەنى بۇ يەردىكى كەت پېئلى ئۇ مەكتەپكە كەتتى دېگەندىكى كەت دېگەن مەنىدىن چەتنەپ، ھەرىكەتنىڭ تۇيۇقسىز ۋە تېز سۇرئەتتە بولغانلىقىنى، ئەت پېئلى ئەسلىدىكى تاماق ئەت دېگەن مەنىدىن چەتنەپ ھەرىكەتنى پۈتۈنلەي تېز تاماملىغانلىقنى ئىپادىلىگەن. مانا بۇلار تۇس كاتېگورىيىسىگە خاس گىراممماتىكىلىق مەنىلەردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىشداشلارغا قوشۇلۇپ تۇس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان پېئللار ئال، سال، تۇر، يۇر، قال، كەت، بەر، ئەت، باق، كور، چىق، قوي، تاشلا، بول، ئولتۇر، ئوت ۋە باشقىلار.

مەسىلەن:

سوزلىۋالدى، سوزلەپ سالدى، سوزلەپ كوردى، سوزلەپ يۇردى، سوزلەپ قالدى، سوزلەپ كەتتى، سوزلەپ بەردى، سوزلىۋەتتى، سوزلەپ باقتى، سوزلەپ تۇردى، سوزلەپ چىقتى، سوزلەپ قويدى، سوزلەپ بولدى؛

ئوقۇۋالدىم، ئوقۇپ سالدىم، ئوقۇپ تۇردۇم، ئوقۇپ يۇردۇم، ئوقۇپ قالدىم، ئوقۇپ كەتتىم، ئوقۇپ بەردىم، ئوقۇۋەتتىم، ئوقۇپ باقتىم، ئوقۇپ كوردۇم، ئوقۇپ چىقتىم، ئوقۇپ قويدۇم، ئوقۇپ بولدۇم، ئوقۇپ ئوتتۇم.

بۇلار 1 - ۋە 3 - شەخسنىڭ بىرلىك ئوتكەن زامان خەۋەر رايىدا ئىپىتىلغان پېئللار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تۇس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان يۇقۇرقى پېئللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھەرىكەتنىڭ ھەرخىل - ھەر رەڭدىكى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئللارنىڭ تۇس كاتېگورىيىسى ھەقىقەتەن پىكىر ئىختىلاپلىرى مەۋجۇت. قانداقلا بولسۇن، يۇقۇرقىدەك پېئللار شەرتلىك ھالدا ئوز مەنىلىرىدىن چەتنەپ، تۇرلۇك تۇس مەنىلىرىنى بەرگەن ئىكەن (گىراممماتىكىلىق شەكىلدە كېلىپ گىراممماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلىگەن ئىكەن)، ئۇنى تۇس

كاتېگورىيىسى دەپ تونۇش كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدىكى گىراممماتىكىلىق شەكىللەر ئاساسەن، سىنتېتىك شەكىللەردىن ئىبارەت، لېكىن يەنە كارامەت، بەك، تازا، ئاجايىپ دېگەندەك ئوخشاش سۆزلەر سۆيەت دەرىجىسىنى ئاشۇرۇشتا گىراممماتىكىلىق شەكىل بولۇپ كەلگىنىگە ئوخشاش ئانالىتىك شەكىللەرمۇ بار. شۇڭا ئانالىتىك شەكىللەرنىڭ سىنتېتىك شەكىللەرگە ئايلىنىشىنى كۈتۈپ تۇرماي، كونكرېت تىل ئەمەلىيىتىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئانالىتىك شەكىللەرنىڭ (يەنى ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئانالىتىك شەكىللەرنىڭ ئىپادىلەش تۈرى كاتېگورىيە شەكىللىرىگە ئوخشاش) گىراممماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئىخچاملاپ، گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيە دەپ قاراش مۇۋاپىق ھەم زورۇر.

§ - 48 شەخسسىز پېئىللار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم پېئىللار باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئالغان، بۇ خىل پېئىللاردا پېئىللارغا خاس شەخس - سان كاتېگورىيىسى ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

ئالماقنىڭ بەرمىگى بار (ماقال). كورگەن كورگەننى قىلار، كورمىگەن نېمىنى قىلار (ماقال). ئويناپ سوزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سوزلە (ماقال).

بۇ مىساللاردىكى ئالماقنىڭ، بەرمىگى، كورگەن، كورگەننى، كورمىگەن، ئويناپ، ئويلاپ دېگەن پېئىللار ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشنىڭ خاراكتېرىنى ئېلىپ، جۈملىدە شۇ سوز تۈركۈملىرىگە ئوخشاش رول ئويناپغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخسسىز پېئىللار تۆۋەندىكىچە:

1. هەرکەت نامی

زامان، شەخس - سان کاتىگورىيىلىرىگە ئىگە بولغان، جۈملە دە ئىسىملارنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان شەخسسىز پېئىللار ھەرکەت نامى دېيىلىدۇ.

ھەرکەت نامى — ھەرکەتنىڭ نامىنىلا بىلدۈرىدىغان ۋە لۇغەتتە كە قوبۇل قىلىنىدىغان پېئىل شەكلى. گىراممماتىكىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن بۇخىل پېئىللارنىڭ ئوزىگە خاس ياسىلىش شەكلى بولمىدۇ، شۇنىڭدەك شەخسلىك پېئىللارنىڭ دەرىجە، تۈس كاتىگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن شەكىللەردىن ياسالغان ھەرکەت ناملىرىدىن دەرىجە ۋە تۈس مەنىلىرى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەرکەت ناملىرى ياسىلىش خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، قەدىمقى ھەرکەت نامى، ھازىرقى ھەرکەت نامى دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

قەدىمقى ھەرکەت ناملىرى پېئىل يىلتىزلىرىغا غۇ، قۇ، گۇ (gu)، — كۇ (kü) قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن كەلگۈسى زامان، خەۋەر پېئىللىرى تېپىدا قوللىنىلاتتى، لېكىن ھازىر پەقەت 3 - شەخستىلا كەلگۈسى زامانغا خاس خالاش رايىنى بىلدۈرىدۇ، باشقا ئورۇنلاردا ئىسىملارغا ئوخشاش شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بارغۇ (م، ك، سى)
كەتكۇ (م، ك، سى)
ياتقۇ (م، ك، سى)
كورگۇ (م، ك، سى)

ھازىرقى ھەرکەن ناملىرى پېئىل يىلتىزلىرىغا ماق، مەك ياكى ش، ئىش، ئۇش (ux)، ئۈش (üx) قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ ھەرکەت ناملىرى پۈتۈنلەي ئىسىملارغا

ئوخشاش كېلىش، سان، شەخس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ، مەسىلەن:

ئوقۇ + ماق – ئوقۇمىغىم، ئوقۇمىغىمىز، ئوقۇمىغاق، ئوقۇمىغى
ئوقۇمىغىمىز، ئوقۇمىغانلار
ئوقۇماقنىڭ، ئوقۇماقنى، ئوقۇماققا،
ئوقۇماقتىن، ئوقۇماقتا

بىل + مەك – بىلمىگىم، بىلمىگىمىز، بىلمىگەك، بىلمىگى
بىلمىگىمىز، بىلمىگەكلار
بىلمەكنىڭ، بىلمەكنى، بىلمەككە، بىلمەكتىن،
بىلمەكتە

ئىشلە + ش – ئىشلىشىم، ئىشلىشىمىز، ئىشلىشىڭ (ئىشلىشىڭىز)،
ئىشلىشى، ئىشلىشىمىز، ئىشلىشىڭلار

كەت + مەك – كېتىمەن، كېتىمىز، كېتىسەن، (كېتىسىز)،
كېتىدۇ، كېتىمىز، كېتىسىلەر

قوي + ۇش – قويۇشۇم، قويۇشۇمىز، قويۇشۇڭ (قويۇشۇڭىز)،
قويۇشى، قويۇشىمىز، قويۇشۇڭلار

كور + ۇش – كورۇشۇم، كورۇشۇمىز، كورۇشۇڭ (كورۇشۇڭىز) كورۇش،
كورۇشىمىز، كورۇشۇڭلار

كەلگۈسى زامان يوقلۇق سۈپەتداشلىرىغا لىق، لىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپمۇ بىر قىسىم ھەركەت ناملىرى ياسىلىدۇ، مەسىلەن: كېلىش - كەلمەسلىگىمىزنى كىم بىلىدۇ. بېرىش - بارماسلىغىم ناتايىن. قىينىچىلىقنى كورمەسلىككە بولمايدۇ.

2. سۈپەتداش

ھەم پېئىل، ھەم سۈپەتكە خاس گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر-گە ئىگە، جۈملىدە ھەم پېئىل، ھەم سۈپەتتەك قوللىنىلىدىغان پېئىللار سۈپەتداشلار دېيىلىدۇ. شۇڭا سۈپەتداشلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى تەھلىل قىلغاندا، ئۇنىڭ ھەم پېئىللىق، ھەم سۈپەتلىك خۇسۇسىيە-

تمسنی کوزده تۇتۇش کېرەك.

سۇپەتداشلارنىڭ سۇپەتلىك خۇسۇسىيىتى:

1) سۇپەتداشلار مەنە جەھەتتىن مەلۇم شەيئىنىڭ ھەركەتلىك خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: كورۇنگەن تاغ، ئاققان سۇ ياكى ئاقار سۇ، ئوقۇغان بالا، تۇرار جاي.

2) سۇپەتتەك قوللىنىلغاندا سۇپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: بۇ ئىشنى بىلىدىغانراق كىشىدىن سوراش لازىم. بۇ ئىشنى تازا بىلىدىغان كىشىدىن سوراش لازىم.

3) سۇپەتلەرگە ئوخشاش، لۇق، لۇك، لىق، لىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىن كېيىن ئىسىملىشىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ باريدىغانلىغىمنى، ئۇنىڭ كەتكەنلىگىنى ئۇقتىڭىزمۇ؟

سىزنىڭ ياخشىلىق قىلغانلىغىڭىزنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن.

4) سۇپەتداشلار سۇپەتلەرگە ئوخشاش، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ۋە ئىسىملارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بويىچە تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

قورققانغا قوش كورۇنۇپتۇ (ماقال).

سۇپەتداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى:

1) سۇپەتداشلار مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمىغانلىغى ھەققىدە سوزلىگۈچىنىڭ خەۋەر قىلغانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بارلىغىم ھەم سېنىڭ ئۈچۈن يارىتىغان.

تىلەك - مەقسەت بەختىڭ ئۈچۈن قارىتىلغان.

(نەمشېھىت)

2) سۇپەتداشلار پېئىللارنىڭ زامان، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، دەرىجە، تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىل يىلتىزلىرىدىن ياسالغان بولسا، بۇخىل سۇپەتداشلاردا يۇقۇرقى گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئىپادىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق مەنىلەر

ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇغان، ئوقۇۋاتقان، ئوقۇيدىغان، ئوقۇمىغان، ئوقۇتقان، ئوقۇلغان، ئوقۇپ بولغان، ئوقۇۋەتكەن.

3) سۈپەتداشلار پېئىللارغا ئوخشاش، تولدۇرغۇچىلارنىي باشقۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: كىتابنى ئوقۇغان بالا، بېيجىڭغا بارىدىغان ئادەم.

سۈپەتداشلار تۇرىشىغا قاراپ يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

(1) پېئىل يىلتىزلىرىغا ياكى زامان، دەرىجە، بارلىق - يوقلۇق، تۈس كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىل يىلتىزلىرىغا، غان، تىن، گەن، كەن قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئالغان، كورگەن، تۇرغان، ئالمىغان، كورمىگەن، تۇرمىغان، ئالدۇرغان، تۇرغۇزغان، كورۇۋالغان، يېزىۋەتكەن، يېزىپ باققان.

(2) پېئىل يىلتىزلىرىغا ار، ەر قوشۇمچىلىرى، يوقلۇق بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن پېئىللارغا س قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: كورەر كوز، بارار جاي، تۇتماس قول، كورمەس كوز.

3. رەۋىشداش

ھەم پېئىللىق، ھەم رەۋىشلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە پېئىللار رەۋىشداشلار دەيىلىدۇ.

رەۋىشداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى:

1) رەۋىشداشلار پېئىللارغا ئوخشاش، ۋاستىلىك ھەم بىۋاستە ئوبېكتنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ ۋە ھالەتلەر بىلەن ئىنىقلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىش ئورنىنى كورۇپ قايتىپ كەلدۇق. زاۋۇتقا بېرىپ كورۇپ كەلدۇق. ئۇ ماقالىسىنى ناھايىتى تېز يېزىپ تۈگەتتى.

2) ئەگەر رەۋىشداشلار تۈس كاتېگورىيىسى بىلەن ئۇرلەنسە، تۈس مەنىسىنى ئىپادىلەۋاتقان يارەمچى پېئىللار زامان، شەخس - سان كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، رەۋىشداشلارنىمۇ ئەنە شۇ

گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئىپادىلىگەن گراماتىكىلىق مەنىلەرگە ئىگە قىلىندۇ. مەسىلەن: ئوقۇۋال (ئوقۇپ ئال)، ئوقۇۋەت (ئوقۇپ ئەت)، ئوقۇۋەتتىم (ئوقۇپ ئەتتىم)، ئوقۇپ تۇرۇك، ئوقۇپ كورسىكىز، ئوقۇپ يۈردى.

3) رەۋىشداشلار دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللاردىن ياسالسا، مۇنداق رەۋىشداشلاردا دەرىجە مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: يېزىلىپ، ئوقۇلۇپ، تۇرغۇزۇپ، ئىشلىتىپ.

رەۋىشداشلارنىڭ رەۋىشلىك خۇسۇسىيىتى:

1) رەۋىشداشلار رەۋىشلەرگە ئوخشاش شەخسلىك پېئىللارغا باغلىنىپ كېلىپ، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەقسىدى، سەۋەبى، ۋاقتى قاتارلىق تۈرلۈك ھالەتلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كورگىلى كەلدىكىلىمۇ،
كويدۇرگىلى كەلدىكىلىمۇ،
كويۇپ ئوچكەن ئوتلارنى
ياندۇرغىلى كەلدىكىلىمۇ . (خەلق قوشىقى)

مەن بېرىپلا ئىشقا چۈشىمەن.

بۇ مىساللاردىكى كورگىلى، كويدۇرگىلى، ياندۇرغىلى، بېرىپلا دېگەن رەۋىشداشلار ئوزلىرى باغلىنىپ كەلگەن شەخسلىك پېئىللارنىڭ تۈرلۈك ھالىتىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

2) رەۋىشداشلار ھالەت رەۋىشلىرىگە ئوخشاش سۈپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ. مەسىلەن:

ناخشاڭنى سوزۇپراق ئېيت. ئۇ سەل تارتىنىپراق سوزلىدى.

3) بەزى رەۋىشداشلار رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلىش نەتىجىسىدە پۈتۈنلەي دېگۈدەك رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، قايتا - قايتا، بارا - بارا، ئاستا - ئاستا.

رەۋىشداشلار تۈۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

(1) پېئىل يىلتىزلىرىغا ۋە دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەن

گەن بېللارغا پ، پ، ۇپ (up)، ۈپ (üp) قوشۇمچىلىرى قو-
شۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئىشلەپ، باشلاپ، ئۇرۇپ، كۆرۈپ،
سوزلەتكۈزۈپ، ئويناتقۇزۇپ، يېزىشپ، كولۇشۇپ.

(2) پېئل يىلتىزلىرىغا ا، ە قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ،
بۇنداق رەۋىشداشلار تەكرار ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن: ماڭا - ماڭا، تۇرا - تۇرا، كۆلە - كۆلە.

(3) بولۇشسىز قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان پېئل يىلتىزلىرىغا ي
قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: ماڭماي، كەلمەي، كەتمەي، سوزلىمەي.

(4) ئۇ، تۇ، گۇ، كۇ ۋە ماق، مەك قوشۇمچىلىرى بىلەن يا-
سالغان ھەركەت ناملىرىغا گىە، چى قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ بىر
قىسىم رەۋىشداشلار ياسىلىدۇ.

تويغۇچە (تويغىچە)، چىققۇچە (چىققىچە)، ئۇزگۇچە (ئۇزگىچە)،
كەتكۇچە (كەتكىچە)، ماڭماقچى، كورمەكچى.

(5) پېئل يىلتىزلىرىغا، دەرىجە ھەم بولۇشسىز قوشۇمچىلىرى
بىلەن تۇرلەنگەن پېئللارغا غىلى، قىلى، گىلى، كىلى، غاچ، قاچ،
گەچ، كەچ قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: ماڭغىلى - ماڭمىغىلى، كورگىلى - كورمىگىلى، باقـ
قىلى - باقمىغىلى، كەتكىلى - كەتمىگىلى، ماڭغۇزغىلى، سوزلەتـ
كىلى، ئىشلەتكىلى، تاپقۇزغىلى، ياساتقىلى، تۇرغاچ، ياتقاچ،
يازغۇزغاچ، ئوقۇتقاچ، ئىشلەتكەچ.

رەۋىشداشلار ھەر خىل قوشۇمچىلار بىلەن ياسالغانلىقى ئۈچۈن،
ئۇلارنىڭ ئېپادىلەيدىغان مەنىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. بەزى
رەۋىشداشلار ئىش - ھەركەتنىڭ ھالىتىنى، بەزى رەۋىشداشلار
ئىش - ھەركەتنىڭ ۋاقتى - پەيتى، شەرتى، مەقسىدى قاتارلىق
مەنىلەرنى ئېپادىلەيدۇ.

49 - § تولۇقسىز پېئللار ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئوز ئالدىغا قوللىنىلمايدىغان باشقا سوز تۈركۈملىرى (ئىسىم، سۈپەت، سان، ئەۋىش) بىلەن، شۇنىڭدەك سۈپەتداشلار، شەخس لىك پېئللار (شەرت رايى ۋە خەۋەر رايىدىكى شەخسلىك پېئل لار) بىلەن بىللە كېلىپ، تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان پېئللار تولۇقسىز (يارىمچى) پېئللار دېيىلىدۇ. بۇ خىل پېئللار ئەر، دۇر، بول، سىن قاتارلىق بىرنەچچىلا بۇ- لۇپ، جۇملىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىيدۇ.

تولۇقسىز پېئللار تۇۋەندىكىدەك كونكىرىت مەنىلەرنى ئىپا- دىلەيدۇ:

ا) ئەر پېئلى تۈركى تىللاردا، جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئەس- لىدە بول بىلەن ئوخشاش مەنە بېرىدىغان پېئل بولسىمۇ، ھازىر ئوز ئالدىغا قوللىنىلماي، پەقەت ئوتكەن زامانغا خاس گىرامما- تىكىلىق شەكىل سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىدۇق (ئەردۇق)، ئىدىڭ (ئەردىڭ)، ئىدىڭىز (ئەردىڭىز)، ئىدۇق (ئەردۇق)، ئىدىڭلار (ئەردىڭلار)، ئىدى (ئەردى).

يۇقۇرقىلار ئەر پېئلىنىڭ ئېنىق ئوتكەن زامان شەكلى بولۇپ، ھازىر بۇ شەكىللەر مەيلى پېئللارنىڭ، مەيلى باشقا سوز تۈركۈم- لىرىنىڭ ئاخىرىدا كەلسۇن، پەقەت ئېنىقلىق، تەكىت، سوزلىگۈچ- لۈك شۇ شەيئى ياكى ھەركەتنىن خەۋەردار ئىكەنلىگى قاتارلىق گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: مەن ئويدە بار ئىدىم. سىز ئوقۇتقۇچى ئىدىڭىز. يىغىنىڭ ۋاقتى بۈگۈن ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى مىڭ ئىدى. بارغان ئىدىم. كورگەن ئىدىلار.

ئىكەن پېئلى ئەر پېئلىنىڭ سۈپەتداش شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا مەن، سەن، مىز، سىلەر قاتارلىق شەخس - سان

قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ قوللىنىلىدۇ؛ پېئىل ۋە پېئىلدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، مەزكۇر شەيئى، ھادىسە، مەر-كەتلەردىن سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋىرى يوقلۇغىنى، ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن: ئويدە بار ئىكەن، سىز كەپتىكەنسىز. ئەھۋال ياخشى ئىكەن.

ئىمىش پېئىلى ئەر پېئىلىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوتتۇرا كەن زامان پېئىللىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، ھازىر ئاخىرىغا شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. مەنە جەھەتتىن ئىشەنمەسلىك، زاكىلىق قىلىش، ئىنكار قىلىش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن كەپتىكەنمىش، ئۇنىڭ بۇ ھەقتە پىكرى بار ئىمىش. ئۇ كەتكۈدەكمىش. مەن يېزىپتىمىشمەن.

ئەمىسە پېئىلى ئەر پېئىلىنىڭ بولۇشسىزلىقتا كەلگەن شەرت رايى (ئەرمىسە) بولۇپ، ھازىر باغلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەمىسە ئىشنى باشلايلى. ئەمىسە قانداق قىلىمىز؟

ئەمەس پېئىلى ئەر پېئىلىنىڭ كېلەر زامان سۈپەتداشلىرىنىڭ يوقلۇق شەكلى بولۇپ، يوقلۇقنى، ئىنكار قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئەمەس، ياخشى ئەمەس، ماڭغىلى بولمىدىغاندەك ئەمەس. بۇگۈن ئەمەس، ئەتە ئەمەس.

2) دۇر پېئىلى ئەسلى كونا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتداش دۇرۇر-نىڭ قىسقارغان شەكلى بولۇپ، ھازىر تەخمىنىي، گۇمانىي ئىپادە-لەيدۇ. مەسىلەن:

باردۇ، ياخشىدۇ، ماڭغاندۇ، ئوقۇغاندۇ.

3) سەن، قازان پېئىللىرى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، بەلكى ئوزىنىڭ بەۋاستە ئوبېكتى بولۇپ كەلگەن سوز بىلەن بىللە قوللىنىلىپ تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى تۈزىنى ئالىدۇ.

مەسىلەن:

ئاپتاپ سىنىش، ئوت سىنىش، غەلىبە قازىنىش، ئىشەنچە قازىنىش.

4) بول پېيلى ئوز ئالدىغا بىرەر ھەرىكەت - ھالەتنىن خەۋەر-بەرمەيدۇ، بەلكى باشقا پېيللارغا قوشۇلسا، تۇس مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، پېيلدىن باشقا سوز تۇركۇملىرىگە قوشۇلسا، تۇگەللىكنى، تەكتىنى، ئايلانغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپ بولدۇم، ئوقۇپ بولدۇم، كورۇپ بولدۇم، ئىشچى بولدۇم، ئادەم بولدى.

بۇ پېيل سوپەتداشلار بىلەن بىللە كەلسە، بىرەر ئىشنى خالار - خالىماس بېجىرگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن

ئۇ بىرئاز تاماق يىگەن بولدى. ئۇ بىرئاز ئىشلىگەن بولدى.

ئون ئىككىنچى باب رەۋىش

50 - § رەۋىش ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

مەنە جەھەتتىن پېئل ۋە سۈپەتلەرنىڭ تۈرلۈك ھالىتىنى ۋە خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر رەۋىش دېيىلىدۇ.

رەۋىشلەر مەنە جەھەتتىن پېئللارنىڭ ۋە سۈپەتلەرنىڭ ئورنى، ۋاقتى، دەرىجىسى، نېلىپ بېرىلىش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەر-دىكى تۈرلۈك ھالەتلىرىنى ۋە تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەققانىي ئۇرۇش ۋە ھەققانىيەتسىز ئۇرۇش ھەممۇ بار. ئوزۇم-نىڭ ئۇستۇنرەك تەلەپ قويۇشىمىز لازىم. ئۇلار قەيسەرلىك بىلەن ئىشلىدى. ئۇلارنىڭ پىكرى ھەقىقەتەن توغرا.

يۇقۇرقى مىساللاردىكى ھەممۇ دېگەن رەۋىش ۋاقتىنى، قەيسەر-لىك بىلەن دېگەن رەۋىش ھەركەتنىڭ قانداق ھالەتتە ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى، ئۇستۇنرەك دېگەن رەۋىش تەلەپ قويۇشىمىز دېگەن خەۋەرنىڭ دەرىجىسىنى، ھەقىقەتەن دېگەن رەۋىش توغرا دېگەن سۈپەتنىڭ دەرىجە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

رەۋىشلەر يەنە توۋەندىكىدەك گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر-گىمۇ ئىگە:

ا. رەۋىشلەر جۇملىدە پېئل ۋە سۈپەتلەرگە باغلىنىپ، ئۇلار بىلەن باغلىشىش مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇلارنى ئېنىقلاپ ھالەتلىك ۋەزىپە ئوتەيدۇ؛ ئوزى باشقا سوز تۈركۈملىرى بىلەن ئېنىقلانمايدۇ. مەسىلەن:

بىر تامچە سۇ دېگىزغا قوشۇلسا، ئاندىن ئۇ مەڭگۇ قۇرۇمايدۇ.

بىز قەتئى ئىرادىلىك بولۇشىمىز لازىم.

بۇ مىسالىلاردىكى مەكگۇ دىگەن رەۋىش قۇرۇمايدۇ دىگەن پىيل بىلەن باغلىنىپ، ئۇنى ئېنىقلاپ (ئۇنىڭ ۋاقىت جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى كورسىتىپ) ھالەتلىك ۋەزىيدە كەلگەن، قەتئى دىگەن رەۋىش ئىرادىلىك دىگەن سۇپەتنى دەرىجە جەھەتتىن ئېنىقلاپ ھالەت بولۇپ كەلگەن.

2. رەۋىشلەرنىڭ ئوزىگە خاس گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى يوق. لېكىن رەۋىشلەر جۇملىدە باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ ئورنىدا (رولىدا) قوللىنىلسا، شۇ سوز تۇركۇملىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىشى مۇمكىن. مۇنداق تۇرلىنىش شۇ سوز تۇركۇملىرىگە ئوخشاش سېستىمىلىق بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن:

ئۇلار يۇقۇرىدىن تووۇنكە چۇشتى. ئۇلارنىڭ سەۋىيىسى ئۇستۇنرەك.

بۇ مىسالىلاردىكى يۇقۇرىدىن، تووۇنكە دىگەن رەۋىشلەر كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن، ئۇستۇنرەك دىگەن رەۋىش بولسا سۇپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرۇش دەرىجىسى بىلەن كەلگەن.

3. رەۋىشلەر ئوزىگە خاس ياسىلىش ئالاھىدىلىگىگە ئىگە. رەۋىشلەر تووۇندىكىدەك ئۇسۇللار بىلەن ياسىلىدۇ.

1) لۇق، لۇك، لىق، لىك قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان ئىسىملارغا بىلەن، ھالدا، يوسۇندا سوزلىرى قوشۇلۇپ بىر قىسىم بىرىككەن رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياخشىلىق بىلەن، ئۇنۇملۇك يوسۇندا، كوزلىگەن ھالدا، سۇيقەستلىك بىلەن.

2) يونۇلۇش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملارغا ئىسىم بەتەن سوزى قوشۇلۇش ئارقىلىق بىر قىسىم رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار جاھانگىرلىككە نىسبەتەن خام - خىيالدا بولدى. يول

داشلارغا نسبەتەن سەمىمى پوزىتسىيدە بولۇش لازىم.

3) يۇقۇرقىلاردىن باشقا، مەخسۇس رەۋىش ياسايدىغان قوشۇمچىلار ئەن، ئانە، چە، سېرى‌لار ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشلەرمۇ خېلى كوپ. مەسىلەن:

ئاساسەن، خۇسۇسەن، دوستانە، ئاقىلانە، قەھرىمانلارچە، لېي فېڭچە، پېزىنچە، شەھەرگىچە، بارغانسېرى ۋە باشقىلار.

رەۋىشلەر بىلەن سۈپەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە بۇ ئىككى خىل سوز تۈركۈمگە كىرىدىغان سوزلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇش ئەھۋاللىرى كۆرۈلىدۇ. چۈنكى، بۇ ئىككى خىل سوز تۈركۈمى كېلىپ چىقىش جەھەتتىن بىر بىرىگە بىرقەدەر يېقىن، جۈملىدە بەزىنىڭ ئورنىدا بىرى قوللىنىلىدۇ ھەمدە بىر قىسىم رەۋىشلەر سۈپەتلەرگە خاس دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن قىسمەن تۈرلىنىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى خىل سوز تۈركۈمىگە كىرىدىغان سوزلەرنىڭ مەيلى مەنە جەھەتتە بولسۇن، مەيلى گىرامماتىكىلىق جەھەتتە بولسۇن، ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار.

رەۋىشلەر بىلەن سۈپەتلەرنىڭ پەرقى تۆۋەندىكىچە:

ا) سۈپەتلەر ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى (ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتىنى) بىلدۈرىدۇ، رەۋىشلەر بولسا، ئادەم ۋە باشقا شەيئىلەرنىڭ ھەركىتى ھەم خۇسۇسىيەتىنىڭ تۈرلۈك ھالىتىنى (ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار بىلەن، شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنىڭ تۈرلۈك ھالىتىنى) ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ياخشى، ئوبدان، سەت، چىرايلىق، يامان، كۆچلۈك، ئاجىز، ئىچان دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەر شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى، ناھايىتى، ئاجايىپ، بەك، چاپسان، ئاستا، سەھەر، كەچ قاتارلىق رەۋىشلەر ھەرىكىتىنىڭ ياكى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ تۈرلۈك ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

2) سۇپەتلەر جۈملىدە كۆپىنچە، ئىسىملارغا باغلىنىپ ئېنىقلىغۇچى، رەۋىشلەر كۆپىنچە، پېئللارغا ياكى سۇپەتلەرگە باغلىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چىقسام ناگا ئىشىككە،
كورۇندى بىر جانان قىز،
كوزلىرى گوھەر يەڭلىغ
يۈزى ماھى تابان قىز.

(نەشىپەت)

بۇ مىسالدىكى جانان، ماھى تابان دېگەن سۇپەتلەر قىز دېگەن ئىسىمغا باغلىنىپ كېلىپ، ئېنىقلىغۇچلىق ۋەزىپىسىدە كەلگەن، ناگا دېگەن رەۋىش چىقسام دېگەن پېئلغا باغلىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن.

شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، يۇقۇرىدا كورسەتكىنىمىزدەك، بەزى سۇپەتلەر پېئللارغا باغلىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشى، بەزى رەۋىشلەر ئىسىملارغا باغلىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ئۇلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت قىلغان، بۇ ناھايىتى ئىتتىك پىچاق، ئۇ ياخشى ئىشلىدى، دېگەن مىساللاردىكى بىۋاستە، ئىتتىك دېگەن رەۋىشلەر مۇناسىۋەت، پىچاق دېگەن ئىسىملارغا باغلىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن بولسا، ياخشى دېگەن سۇپەت پېئلغا باغلىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن. لېكىن بۇ، ھەممە سۇپەتلەر جۈملىدە پېئللارغا باغلىنىپ رەۋىش ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، ھەممە رەۋىشلەر ئىسىملارغا باغلىنىپ سۇپەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. بۇ پەقەت قىسمەن سۇپەتلەر ۋە قىسمەن رەۋىشلەردە كورۇلىدىغان ئايرىم ھال.

3. سۇپەتلەر بىلەن رەۋىشلەر ئوزىگە خاس سوز ياسىغۇچى (مەخسۇس سۇپەت ياسايدىغان ياكى مەخسۇس رەۋىش ياسايدىغان) قوشۇمچىلارغا ئىگە بولغانلىقى بىلەنمۇ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: سىز، مې، ۋى، چىل، چان، پە،

بەت قاتارلىق قوشۇمچىلار مەخسۇس سۈپەت ياسايدۇ (ئىشسىز، ئىنقىلاۋى، ئوقچىل، ئىزچىل، تەلەپچان، بەدەپ، بەتقىلىق)؛ ـ ـەن، ـ ـانە قوشۇمچىلىرى مەخسۇس رەۋىش ياسايدۇ (ئاساسەن، مەجبۇرەن، مەردانە، باتۇرانە).

§ 51 رەۋىشلەرنىڭ تۈرلىرى

رەۋىشلەر تۈرلۈك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، رەۋىشلەرنىڭ جۈملىدە ئوينايدىغان رولىمۇ ئوخشاش ئەمەس. شۇڭا رەۋىشلەر ئەنە شۇ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، تۇرلەرگە بولۇنىدۇ:

1. ھالەت رەۋىشلىرى

ھالەت رەۋىشلىرى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى، يەنى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ قانداق ھالدا ۋە قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل رەۋىشلەر قانداق؟ قانداقچە؟ قانداق ھالدا؟ قانداق يوسۇندا؟ قانداق رەۋىشتە؟ قانداق قىلىپ؟ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: "توت كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ زەھەرلىرىنى ئۈزۈل ـ كېسىل تازىلىشىمىز لازىم، دېگەن مىسالدىكى ئۈزۈل ـ كېسىل دېگەن رەۋىش تازىلىشىمىز لازىم دېگەن پېئىلدىن ئاكتىلىشىلغان ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ، قانداق؟ دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن.

ھالەت رەۋىشلىرى تۈزۈلۈشىدىن: تۇساتتىن، ئاران، چاپسان، ئىتتىك، ئاستا، دەررۇ، توغرىدىن ـ توغرا، قولمۇ ـ قول، بىر ۋاستە، بىر يولى، زورغا، جىددى، دەرھال، ئالمان ـ تالمان، ئۈزۈل ـ كېسىل، ئوزلۇكىدىن، مۇقەررەر ھالدا، ئىجادىي يوسۇندا، دادىل، ئالدىن ـ ئالا، ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق، بىكاردىن ـ بىكار، قەستەن، پۈرولېتارىياتچە، قەھرىمانلارچە ۋە باشقىلار.

2. ئورۇن رەۋىشلىرى

ئورۇن رەۋىشلىرى نېش - ھەركەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنى ياكى ئۇنىڭ يۇنۇلۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل رەۋىشلەر جۇملىدە قەيەر؟ قاياق؟ نە؟ دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ناخشا ئېيتسا ئاۋازى
ياكرار ئۇزاق - ئۇزاقتا،
ماۋ جۇشنى كويلەيدۇ،
ناخشىسىدا - قوشاقتا.

دوختۇرخانا ھەم مەكتەپ
دۇيىمىزنىڭ ئالدىدا.
قۇرۇپ بەردى ماۋ جۇشى
تۇتۇپ بېرنى يادىدا.
(خەلق قوشىغى)

ئۇزەكنى نېرى تارتماي، يېقىنراق ئولتۇرساڭچۇ!

بۇ مىسالاردىكى ئۇزاق - ئۇزاقتا، ئالدىدا، نېرى، يېقىنراق دېگەن رەۋىشلەر ياكرار، تارتماي، ئولتۇر دېگەن پېئىللاردىن ئاڭلىنىشلىغان ئىش - ھەركەتنىڭ ئورنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

ئورۇن رەۋىشلىرى ئىسىملارنىڭ شەخس - سان، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنەلەيدۇ. چۈنكى بۇ خىل رەۋىشلەر ئورۇن - جايىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ئورۇن رەۋىشلىرى ئانچە كوپ بولمىسىمۇ، لېكىن كونكرېت ئالاقە شارائىتىدا كوپ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل رەۋىشلەر: نېرى، بېرى، ئالدى، ئارقا، ئاست، ئۈست، يان، يېراق (ئۇزاق)، يېقىن، ئېچكىرى، تاشقىرى، يۇقۇرى، تۆۋەن ۋە باشقىلار.

3. ۋاقىت رەۋىشلىرى

ۋاقىت رەۋىشلىرى نېمە - ھەركەتنىڭ ۋاقتىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇڭا بۇ خىل رەۋىشلەر جۈملىدە پېئىللارغا باغلىنىپ كېلىپ، قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟ دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

سالدۇق قاتار يېڭى ئوي،
يورتىمدۇ توك چىراق.
سوزلەپ تۇرار رادىيو،
سەھەر - ئاخشام — ھەممە ۋاق
(خەلق قوشىقى)

ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىگە مەڭگۈ سادىق بولىمىز، بۈگۈن كەچتە مەكتەپ زالىدا كىنو قويۇلىدۇ.

بۇ مىسالاردىكى سەھەر، ئاخشام، مەڭگۈ، بۈگۈن، كەچتە دېگەن رەۋىشلەر سوزلەپ تۇرار، قويۇلىدۇ دېگەن پېئىللاردىن ئاڭلىشىلغان نېمە - ھەركەتنىڭ ۋاقتىنى ئىپادىلەپ، قاچان؟ دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن.

ۋاقىت رەۋىشلىرىمۇ ئىسىملارغا ئوخشاش قوللىنىلغانلىقتىن، ئىسىملارنىڭ سان، شەخس ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنەلەيدۇ. بەزى ۋاقىت رەۋىشلىرى كوپلۇك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەندە ئېنىق - ھەركەتنىڭ شۇ ۋاقىتتا ئىزچىل ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئاخشاملىرى كىنو قويۇپ تۇرىمىز، ئۇ كېچىلىرى ئۇخلىماي كىتاپ كورۇپ چىقىدۇ دېگەن مىسالاردىكى ئاخشاملىرى، كېچىلىرى دېگەن رەۋىشلەر كوپلۇك بىلەن تۇرلىنىپ، كورۇپ تۇرىمىز، كورۇپ چىقىدۇ دېگەن پېئىللاردا ئاڭلىشىلغان ھەركەتنىڭ شۇ بىر ۋاقىتتا داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت رەۋىشلىرى باشقا رەۋىشلەرگە قارىغاندا خېلى كوپ. ئۇلار: بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈن، تۈنۈگۈن، بۈرنا، كۈن، ئاداققىچە، بۈيىل، بۇلتۇر، كېلەر يىل، ئاخىرىدىچە، كېچە، ئاخشام، مەڭگۈ، ھەمىشە، ئەبەدى، ئەتىگەن، چۈش، كەچ، كۈندۈز، ھامان، ھازىر، ھېلى، دائىم، دەسلەپ، بەزىدە، بايا، ئەمدى، كۈن بويى، گايىدا، ئاۋال، ئاخىر، بۇرۇن، ئىلگىرى ۋە باشقىلار.

4. مەقسەت رەۋىشلىرى

مەقسەت رەۋىشلىرى ئىش - ھەرىكەتنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى، ئىش - ھەرىكەتنىڭ قانداق مەقسەتتە ۋە قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل رەۋىشلەر جۈملىدە نېمىشقا؟ نېمە ئۈچۈن؟ نېمە مەقسەت بىلەن؟ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۇ ئىشنى ئەتەي كېچىكتۈرۈۋەتتى. "تۇت كىشىلىك گۇرۇھ" ماۋ جۈشىنىڭ يولىورۇقلىرىنى قەستەن بۇرمىلىدى. ئۇلار بۇ كوزقارىشىنى بىزگە زورمۇ - زور تاڭماقچى بولدى. بۇ ۋەقە توساتتىن يۈز بەردى.

بۇ مىسالاردىكى ئەتەي، قەستەن، زورمۇ - زور، توساتتىن دېگەن رەۋىشلەر بۇرمىلىدى، كېچىكتۈرۈۋەتتى، تاڭماقچى بولدى، يۈز بەردى دېگەن پېئىللاردا ئاڭلىشىلغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى ۋە قانداق يوسۇندا ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا مەقسەت رەۋىشلىرى ئانچە كوپ ئەمەس. ئۇلار: ئەتەي، قەستەن، زورغا، زورمۇ - زور، ئىلاجسىزلىقتىن، توساتتىن ۋە باشقىلار.

5. دەرىجە رەۋىشلىرى

دەرىجە رەۋىشلىرى ئايرىم تۇرغاندا كونكرىت لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلمەيدۇ. ئەمما جۈملىدە پېئىل ۋە سۈپەتلەرگە باغلىنىپ كېلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش ياكى ئاشماسلىقنى جەزمەنلەشتۈرۈش، ھەرىكەتنىڭ توغرا ياكى خاتالىقنى كۈچەيتىپ كورسىتىش، سۈپەتلەردە ئىپادىلەنگەن خۇسۇسىيەتنىڭ دەرىجىسىنى كورسىتىش قاتارلىق گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

خۇا جۈشنىڭ يولىيورۇغىنى قەتئى ئۇزچىلالاشتۇرىمىز. ئۇلار بۈگۈن ئاجايىپ ئىشلەپ كەتتى. ئۇ تازىمۇ قىزىقچى ئادەم ئىكەن. ئۇ سەل ئېلىشىپ قاپتۇ. مەملىكىتىمىزنى 4 تە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تېخىمۇ تىرىشچانلىق كورسىتىشىمىز لازىم.

يۇقۇرقى مىساللاردىكى قەتئى، ئاجايىپ، تازىمۇ، سەل، تېخىمۇ قاتارلىق دەرىجە رەۋىشلىرى ئۇزلىرى باغلىنىپ كەلگەن پېئىلنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى، سۈپەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى كۈچەيتىپ كەلگەن.

دەرىجە رەۋىشلىرى پېئىللاردىن ئاكلىشىلغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ، سۈپەتلەردىن ئاكلىشىلغان خۇسۇسىيەتنىڭ دەرىجىسىنى كورسىتىپلا قالماستىن، بەلكى باشقا رەۋىشلەر ئىپادىلىگەن خۇسۇسىيەتنىڭ دەرىجىسىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، ناھايىتى توۋەن، بەك ئەتىگەن، تېخىمۇ يىراق، ئەڭ قەتئى، تولىمۇ يۇقۇرى ۋە باشقىلار.

دەرىجە رەۋىشلىرى جۈملىدە، ئاساسەن، گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سوزلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقا رەۋىشلەرگە ئوخشاش تۇرلۇك سوز تۇركۈملىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورى-

سىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرىجە رەۋىشلىرى: ئەڭ، ناھايىتى، ئىنتايىن، تازا، خويمۇ، بەك، ئاجايىپ، ئەجەپ، راسا، تولىمۇ، نەق، دەل، سەل، جەزمەن، ھەرگىز، تېخىمۇ، بەكمۇ، پەقەت، قەتئى، زادى ۋە باشقىلار.

ئون ئۇچىنچى باپ يارەمچى سوزلەر

52 - § يارەمچى سوزلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى

يارەمچى سوزلەر نوز ئالدىغا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلمەيدۇ، لېكىن ئېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان سوزلەر ۋە جۇملىلەر بىلەن بىللە كېلىپ، شۇ سوزلەرنىڭ ياكى جۇملىلەرنىڭ مەنىلىرىنى تولۇقلاش، روشەنلەشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ ۋە سوزلەرنى ھەم جۇملىلەرنى ئوزئارا باغلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار مۇتلەق كوپ ساندىكى كىشىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلار بىلەن بىللە خىزمەت قىلالايدىغان پۇرولېتارىيات سىياسەتچىلىرىدىن بولۇش لازىم، ئوزى بىلەن بىر پىكىردە بولمىغان كىشىلەر بىلەنمۇ ئىتتىپاقلىشىشقا، شۇنىڭدەك ئىلگىرى ئوزىگە قارشى تۇرغان، بەلكى خاتالاشقانلىقىنى ئەملىيەتتە ئىسپاتلانغان كىشىلەر بىلەنمۇ ئىتتىپاقلىشىشقا ماھىر بولۇش كېرەك.

يۇقۇرقى مىساللاردىكى بىلەن، بىللە، بەلكى، مۇ، لېكىن، ۋە قاتارلىق سوزلەر ئوز ئالدىغا لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلمەيدىغان، پەقەت جۇملىدە سوز بىلەن سوزنى، جۇملە بىلەن جۇملىنى ئوزئارا باغلاپ، تۇرلۇك گىراممىتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان يارەمچى سوزلەردىن ئىبارەت.

يارەمچى سوزلەر تۇۋەندىكىدەك ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

ا. يارەمچى سوزلەر ئوزىگە خاس گىراممىتىكىلىق كاتېگورىـ

يسكه ئسكه ئەمەس، شۇنىڭدەك باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەنمۇ تۇرالىنمايدۇ.

2. يارىدەمچى سوزلەر مۇستەقىل ئۇرغۇغا ئىگە بولۇپ، ئوزى بىلەن بىللە كەلگەن سوز ۋە جۈملىلەردىن تىنىش ئارقىلىق ئايرىپ ئېيتىلىدۇ. بەزى يارىدەمچى سوزلەر (مەسىلەن: چۇ، غۇ، زە، دە قاتارلىقلار) قارىماققا قوشۇمچىلاردىن پەرقى يوقتەك تۇرسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ مۇستەقىل ئۇرغۇغا ئىگە ئىكەنلىكى ۋە باشقا سوزلەر بىلەن بىللە كەلگەندە ھەر ھالدا قوشۇمچىلارغا نىسبەتەن ئايرىپ، تىنىش ئارقىلىق ئېيتىلغانلىقى جەھەتتىن قوشۇمچىلاردىن پەرق قىلىدۇ.

53 - § يارىدەمچى سوزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا يارىدەمچى سوزلەرنىڭ سانى ئانچە كوپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتەيدىغان خىزمىتى ئىنتايىن مۇھىم. يارىدەمچى سوزلەر ئوتەيدىغان خىزمىتى ۋە رولىغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بولۇنىدۇ.

1. سوز ئارقا يارىدەمچىلىرى

سوز ئارقا يارىدەمچىلىرى ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش ۋە رەۋىشلەرگە ياندىشىپ كېلىپ، بۇ سوزلەرنىڭ جۈملىدىكى باشقا سوزلەر بىلەن، بولۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. يارىدەمچى سوزلەر ئوزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ مەلۇم شەكىلدە (مەلۇم كېلىشتە) كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە كونكرېت نۇقتۇق شارائىتىدىلا قانداق مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقىنى روشەنلەشتۈرىدۇ. شۇڭا بۇ خىل يارىدەمچى سوزلەر لوگىك نۇقتىنما دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تۇۋەندە سوز ئارقا يارىدەمچىلىرىنىڭ قانداق سوزلەرگە باغلىنىدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىمىز.

مىپ كېلىدىغانلىقى ۋە قانداق مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئوتىمىز:

ا) باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار ياكى ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن كىشىلىك ئالماشلىرىنى ئوزىگە قارىتىپ كېلىدىغان سوز ئارقا يارىمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرى توۋەندىكىچە:

ئۇچۇن — ئوزى قوشۇلۇپ كەلگەن سوز بىلەن بىللە ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەقسىدى ۋە سەۋەبىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز خەلق ئۈچۈن ئىشلەيمىز. مەملىكىتىمىزنى توتىتە زامانىۋى لاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈرىشەيلى! يەرلەر قاندۇرۇپ سۇغىرىلغانلىقى ئۈچۈن، مول ھوسۇلغا كاپالەتلىك قىلىندى.

ئارقىلىق — ئوزى قوشۇلۇپ كەلگەن سوزلەرنىڭ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسى ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن

ھەممە دۆيلەرگە تېلېفۇن ئارقىلىق خەۋەر قىلىندى. خەتنى پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتتىم.

تۇغرىسىدا، ھەققىدە — ھەقتە يارىمچىلىرى ئوزى قوشۇلۇپ كەلگەن سوزلەرنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش - ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

سىنىپ مۇدىرى ئۇگىنىش توغرىسىدا سوزلىدى. خەلقارا ۋەزىيەت ھەقىقىدە دوكلات بېرىلدى. بىز بۇ ھەقتە ئوز پىكرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. ئۇ ئىلىم - پەنگە يۇرۇش قىلىشى ھەقىقىدە توختالدى.

2) يونۇلۇش كېلىشتە كەلگەن سوزلەرنى ئوزىگە قارىتىپ كېلىدىغان سوز ئارقا يارىمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى توۋەندىكىچە:

قارشى — قارىتا يارىمچىلىرى ئوزى قوشۇلۇپ كەلگەن سوزنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئوبېكتى ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش مەيدانىدا قەتئى تۇرىمىز. ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا ئىنتىزام تەربىيىسىنى كۈچەيتىش

كېرەك.

دائىر — ئائىت ياردەمچىلىرى نوزى قوشۇلۇپ كەلگەن سوز بىلەن بىر شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز ئىلمىي تەتقىقاتقا دائىر مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلدۇق. ئىلىم - پەنگە ئائىت كىتابچىلار كوپلەپ نەشر قىلىنماقتا.

يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتۇلگەن سوز ئارقا يارىدەمچىلىرىدىن باشقا، باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس بەزى سوزلەر، مەسىلەن: نىسبەتەن، باشقا، قارىغاندا، ئىبارەت، قەدەر، ئاساسەن، ئوخشاش، كېيىن، قەتئى نەزەر قاتارلىقلارمۇ بەزىدە سوز ئارقا يارىدەمچىلىك رولىنى ئوتەيدۇ.

2. باغلىغۇچىلار

جۇملىدە سوزلەرنى، سوز بىرىكمىلىرىنى ۋە مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنى ئوزئارا باغلايدىغان يارىدەمچى سوزلەر باغلىغۇچىلار دېيىلىدۇ. باغلىغۇچىلار ئوز خىزمىتى ۋە رولى جەھەتتىن بەزى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارغا (گىرامماتىكىلىق شەكىللەرگە) ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كونكرېت پەرقلەر مەۋجۇت. چۈنكى بەزى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار سوزلەرنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئوزئارا باغلاپ كەلسە، باغلىغۇچىلار سوزلەرنى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ئوزئارا باغلاپ كېلىدۇ. باغلىغۇچىلار فونېتىك جەھەتتىن قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن گىرامماتىكىلىق خىزمىتى جەھەتتىن قوشۇمچىلاردىن پەرق قىلىدۇ.

باغلىغۇچىلار ئوزلىرىنىڭ جۇملىدىكى رولىغا ۋە ئىپادىلىگەن مەنىلىرىگە قاراپ، تۇۋەندىكى تۈرلەرگە بولۇنىدۇ:

ا) بىرلەشتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار:

بىرلەشتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار ۋە، ھەم، ھەمدە، بىلەن، يەنە قاتارلىق سۆزلەردىن تۇبارەت بولۇپ، بۇ خىل باغلىغۇچىلار سۆزلەرنى ۋە جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كادىرلارنى تەكشۈرۈش ۋە چۈشىنىش، ئىز باسار-لارنى تاللاش ۋە تەربىيىلەش ئىشىنى ئۆزۈن مۇددەتلىك ئامىمىۋى كۈرەشلەر ئىچىدە ئېلىپ بېرىش كېرەك.

يەر شارى يەنە بۈرۈنقىدەك ئايلىنىۋېرىدۇ، تارىخ يەنە ئالغا قاراپ راۋاجلىنىۋېرىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمىيەتتە ئىشچىلار بىلەن دېخانلار ئوتتۇرا-سىدا، شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا يەنە پەرق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

بىلەن باغلىغۇچىسى بەزىدە سوز ئارقا يارەمچىسى رولىدا، بەزىدە قاريمۇ - قارشى باغلىغۇچى رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: بىز بېيجىڭدىن پويىز بىلەن كېلىدۇق (سوز ئارقا يارەمچىسى).

تەلكىنىڭ داۋانىدىن
كارۋان توختىماي ئوتتى.
سۇلايمان يىغلىغان بىلەن،
ئىلاخۇن يىغلىماي ئوتتى. (خەلق قوشىغى)

(قاريمۇ - قارشى باغلىغۇچى).

يەنە باغلىغۇچىسى جۈملىدە بەزىدە رەۋىشلىك رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يولداشلار، ئىنقىلاپ ئۈچۈن يەنىمۇ تىرىشىپ ئۇگىنىڭلار. ئۇلار بۇگۈن يەنە كەلدى.

2) قاريمۇ - قارشى باغلىغۇچىلار:

قاريمۇ - قارشى باغلىغۇچىلار ئەمما، لېكىن، بىراق، ۋاھالەنكى، ئەپسۇسكى قاتارلىق سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار، ئاساسەن،

مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنى مەزمۇن جەھەتـ
تىن بىر بىرىگـە قارىمۇ - قارشى قويۇپ ئوزئارا باغلاپ كېلىدۇ،
يەنى ئىككى خىل ئىش - ھەركەتنىڭ بىر بىرىگـە قارشى
ئىكەنلىكىنى ياكى سوزلىگۈچىنىڭ نەزىرىدە قارشى قويۇلغانلىقىنى
ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

باھار قوينىدا توي قىلدۇق ۋە لېكىن چىقمىسۇن ئەستىن،
قارا ئوتمۇش زىمىستانىدىكى كۈلپەت - ئەلەم، ماتەم.
(ت. ئىلىيوپ)

3) كۈچەيتمە باغلىغۇچىلار:

كۈچەيتمە باغلىغۇچىلار بەلگى، ھەتتا، ھەتتاكى قاتارلىق
سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ خىل باغلىغۇچىلار سوزلىگۈچى
نەزىرىدە مەلۇم ئىش - ھەركەتنىڭ يەنە بىر ئىش - ھەركەتتىن
ئاشۇرۇپ كۆرسىتىلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇگىنىشكىلا كۆكۈل بولۇپ قالماي، بەلگى بەدەن چىنىقـ
تۇرۇشقىمۇ كۆكۈل بولۇشىمىز كېرەك.

ئۇخلىماي ھەتتا ئۇ ئەمدى كېچىلەر،
گايى پۇل، گايى زۇلۇم قىلماق بىلەن،
بەنت ئىكەن بىر چوڭ قوشۇن يىغماق بىلەن.
(ئا. ئوتكۇر)

4) سەۋەپ باغلىغۇچىلىرى:

سەۋەپ باغلىغۇچىلىرى شۇڭا، چۈنكى، شۇڭلاشقا، شۇنىڭ ئۈچۈن
قاتارلىق سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار مەلۇم ئىش - ھەركەتـ
نىڭ يەنە بىر ئىش - ھەركەتكە سەۋەپ بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.
مەسىلەن:

چۈنكى كوپ سۇرتكەنسېرى ئەينەكنى بىز
شۇنچە روشەن بولغۇسى ئەكسىمىز.
(ئا. ئوتكۇر)

قوغدىدى قورغـان بولۇپ ئەل بەختىنى جېڭىگجۇنۇم،
شۇڭا بىز جاندىن ئەزىز بىلدۇق بۇ قورغان قەدرىنى.
(ت. ئېلىيوپ)

5) شەرت باغلىغۇچىلىرى:
شەرت باغلىغۇچىلىرى ئەگەر، گەرچە، مۇبادا قاتارلىق سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ خىل باغلىغۇچىلار مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىبارەت كۇچەيتىش ئاساسىدا يەنە بىر ئىش - ھەرىكەتكە شەرت قىلىپ باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كونىراپ قالماس لېكىن ھەق گەپ پەقەت،
گەرچە تەكرار بولسىمۇ بىرنەچچە رەت.
(ئا. ئوتكۇر)

شېئىرىي ئەسەرلەردە ۋەزىن تەلىۋىگە ئاساسەن، ئەگەر باغلىغۇچىسى گەر قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

رەقىبلەر ئەيلىسە گەر قەست،
قىلارمەن يەر بىلەن يەكسان.

6) تاللىما باغلىغۇچىلار:
تاللىما باغلىغۇچىلار يا، ياكى، خا، نە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بىرنەچچە ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىرى ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ياكى ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى تاللاپ كۆرسىتىش رولىنى ئوينايدۇ؛ شۇنىڭدەك بىر خىل بولەكلەرنى بىر بىرىگە باغلاش رولىنىمۇ ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

بەلكى بۇ چوچەكنى سىزمۇ ئاڭلىغان،
ياكى مەلۇم بىر كىتابتىن ئوقۇغان.
نە تىۋىپ، نە پېرىخۇن، نە بىر دۇئا —
بولمىغاچ بۇ غەلىتە دەرتكە دەۋا،

ئانىسى مىڭ يالۋۇرۇپ، مىڭبىر سوراپ،
ئاڭلىماق بوپتۇ ئوغلىدىن بىر جاۋاپ.
(ئا. ئوتكۇر)

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، سەۋەبىدىن، تۈپەيلىدىن، شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭدەك دىكەنگە ئوخشاش سوزلەرمۇ جۈملىدە باغلىغۇچلىق رول ئوينايدۇ.

3. يۇكلىمىلەر

مۇستەقىل سوزلەرگە ۋە جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارغا تۇرلۇك مەنە يۇكلەيدىغان يارەمچى سوزلەر يۇكلىمىلەر دىيىلىدۇ. يۇكلىمىلەر ئايرىم سوز ياكى جۈملىلەرگە تۇرلۇك گىراممانتىكىلىق مەنىلەرنى، يەنى تەستىقلاش، سوراق، يېلىنىش، تەكىتلەش قاتارلىق مەنىلەرنى قوشۇش ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ پۈتۈن جۈملىدىكى ئوي-پىكىرلىرىگە ۋە ئايرىم سوزلەرگە ئىچكى قاراشلىرىنى، پۈزىتسىيىلىرىنى قوشۇپ ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

كومۇنىستلارنىڭ پىرىنسىپ ئۇستىدە سودىلىشىشى مۇمكىنمۇ؟ ئەمەلدارلارنىڭ ئوت قويۇشنى رۇخسەت - يۇ، پۇقرالارنىڭ چىراق يېقىشنى رۇخسەت يوقمۇ؟ بىز سىزگە بۇ ئىشنى ئاللىقاچان ئېيتقان ئىدۇققۇ؟

يۇقۇرقى مىساللاردىكى مۇ، يۇ، قۇ قاتارلىقلار يۇكلىمە بولۇپ، مۇ سوراق مەنىسىنى، قۇ تەكىت مەنىسىنى، يۇ نارازىلىق مەنىسىنى ئىپادىلىگەن.

يۇكلىمىلەرنىڭ سوز ئارقا يارەمچىلىرى ۋە باغلىغۇچىلاردىن پەرقلىنىدىغان ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) يۇكلىمىلەر ئوزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان سوزنىڭ مەلۇم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلمايدۇ،

2) يۇكلىمىلەر، قارىماققا، سوز ياسىغۇچى ياكى سوز تۈرلەندۈرگۈچى قوشۇمچىلارغا ئوخشاشتەك تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. چۈنكى سوز ياسىغۇچى ياكى سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار سوزلەرگە تاللاپ قوشۇلسا، يۇكلىمىلەر، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، تاللىماي قوشۇلۇۋېرىدۇ.

3) يۇكلىمىلەر باغلىغۇچىلاردىن جۈملىدىكى رولى ۋە ئىپادىلىگەن مەنىسى جەھەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. چۈنكى باغلىغۇچىلار سوز بىلەن سوزنى، جۈملە بىلەن جۈملىنى ئوزئارا باغلاش ئاساسىدا مەلۇم گىراممماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىسە، يۇكلىمىلەر ئوزى قوشۇلغان سوز ياكى جۈملىگە مەلۇم مەنىۋى تۇس بېرىدۇ.

يۇكلىمىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى ھەققىدە توۋەندە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئوتىمىز.

مۇ (ما - مى) يۇكلىمىلىرى جۈملىدە ئوزى قوشۇلغان سوز ياكى پۈتۈن جۈملىگە سوراق مەنىسىنى يۇكلەيدۇ.

مەسىلەن: ئۇلار ھەقسىقى ئىھۋالىنى يېپىپ كېتەلىشى ۋە ئوزگەرتىۋېتەلىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇ كىنونى ئىلگىرى كورگەنمىدىڭىز؟

چۇ يۇكلىمىسى ئوزى قوشۇلغان جۈملە ۋە سوزلەرگە تەكىت، سوراق، ئوتتۇرۇش، خالاش، يېلىنىش قاتارلىق مەنىلەرنى يۇكلەيدۇ.

مەسىلەن:

مەن خىزمەتكە بارىمەن، سىز چۇ؟ (سوراق)، بۇنى كورۇپ بېقىڭچۇ؟ (ئوتتۇرۇش)، سىز چۇ، مېنىڭ گېپىمگە قۇلاق سېلىپ تۇرۇڭ! (تەكىت)، قەلەمىڭىزنى بېرىپ تۇرسىڭىز چۇ؟ (يېلىنىش).

غۇ، قۇ يۇكلىمىسى بىرەر ئىش - ھەرىكەتنىڭ سوزلىگۈچى نەزىرىدە توغرا ياكى خاتا ئىكەنلىگىنى ياكى تەكىتلەنگەنلىگىنى ئىپادىلەش رولىنى ئويناپدۇ، بەزىدە باغلىغۇچلىق رولىنىمۇ ئويناپدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نىزامنامىسىدە بۇ

مەسىلە ئاللىقاچان كۆرسىتىلگەن ئىدىنغۇ؟ بۇ ئىشنىڭ پايدىسى بارلىغۇ بار، لېكىن يالغۇز ئىشلەش تەسرەك.

زە يۆكلىمىسى ئېيتىلىش ئاھاڭىغا قاراپ، ئوزى قوشۇلغان سوز ياكى جۈملىگە تەكىت ياكى نارازىلىق مەنىلىرىنى يۆكلەيدۇ. مەسىلەن:

سەنزە بۇ ئىشتا ناھايىتى ئۇستىلىق قىلدىڭ. ھەممىمز باربمز، سەنزە قالىسەن.

يۇ يۆكلىمىسى تەكىت، نارازىلىق مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنىڭدەك بەزىدە باغلىغۇچى بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شاتلىغىم — بەختىم ھەم غورۇرۇم شۇكى،
مەن بىر پەرۋانە - يۇ، ۋەتىنىم چىراق.
ئۇ بىلىدۇ - يۇ، سىز ئىمىشقا بىلمەيسىز!

ئا، ئە يۆكلىمىلىرى ئوتۇنۇش، بۇيرۇق مەنىلىرىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

قېنى، سىز ئېيتىپ بېرىڭا! سىز بۇ يەردە ئولتۇرۇڭا! يېزىغا بارىمەن دېگىنە، ناھايىتى ياخشى ئويلاپسەن.

دە يۆكلىمىسى ئېيتىلىش ئاھاڭىغا قاراپ، ھەيران قېلىش، تاسادىپىلىق قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ ناھايىتى مەنىزىرىلىك جاي ئىكەن - دە! شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كەپتىكەن - دە! ئۇ ئورنىدىن تۇردى - دە، كىيىم لىرىنى كىيىپ تالاغا چىقىپ كەتتى.

لا يۆكلىمىسى ئىش - ھەركەتنىڭ بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ناھايىتى تېز بولغانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مېنى كورۇپلا، چىرايىنى ئوزگەرتتى.

ھە يۆكلىمىسى ھەيران قېلىش، ئەجەپلىنىش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىز ئىمىشقا ئۇلارغا ئوخشاش ئىشلىيەلمەيمىز - ھە!

هه، مانا شۇنداق نىشلەش كېرەك. ئۇلار نىمە دىگەن غەيرەتكە كەلگەن - هه!

هه، ھە يۇكلىمىلىرى ئوزى قوشۇلۇپ كەلگەن سوزلەردىن سۈزمىچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ، بۇلاردىن باشقا يۇكلىمىلەر بولسا، ئوزى باغلىنىدىغان سوزلەرگە قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ.

ئون توتىنچى باپ ئىملىق سوزلەر ۋە ئۇنداشش سوزلەر

54 - § ئىملىق سوزلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئىملىقلار ئوزۇنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە گىراممىاتىكىلىق رولى جەھەتتىن باشقا سوز تۇركۇملىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئوزۇنىڭ مەنە ۋە گىراممىاتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق باشقا سوز تۇركۇملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئىملىق سوزلەر مەنە جەھەتتىن تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە نەرسىلەرنىڭ تۇرلۇك ھالىتى ۋە ئاۋازلىرىغا تەقلىت قىلىنغان چۇشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان تەقلىدىي سوزلەر بولۇپ، ئۇلار تاق ياكى جۇپ شەكىلدە قوللىنىلىشقا ھەمدە تەركىۋىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ ھەر خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن:

ئىشىك تاراققىدە قىلدى دىسەك، بۇنىڭدا ئىشىكتىن تېزلا ئاشۇنداق ئاۋاز چىققانلىقىنى بىلدۇرسە، ئىشىك تاراق - تاراق قىلدى دىسەك، بۇ ئاۋازنىڭ بىر قېتىپتا تەكرارلانغانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىشىك تاراق - تۇرۇق قىلدى دىسەك، بۇ ئاۋاز بىر قېتىپتا ئەمەس، بەلكى تەرتىپسىز ھالدا ھەر خىل چىققانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ؛ شۇنىڭدەك ئىشىك تىرىق - تىرىق قىلدۇ دىسەك، ئىشىكتىن چىققان ئاۋازنىڭ بوش ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ قۇلاقتا تۇتۇقراق ئاڭلىنىۋاتقانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنە سۇنىڭ ئېقىشىنى بىلدۇرىدىغان شار - شۇر بىلەن شىر - شىر ئىملىقلىرىنىڭ ئالساق، ئالدىنقىسى تېز ئېقىۋاتقان ئۇلۇق سۇدىن چىققان ئاۋازنى ئىپا-

دىلىسە، كېيىنكىسى ئاستا ئېقىۋاتقان ئاز سۇنىڭ ئاۋازىنى ئىپادىلەيدۇ. يالت، يالت - يۇلت، غار - غۇر، ۋال - ۋۇل قاتارلىق ئىملىقلارمۇ تەبىئەت ۋە نەرسىلەرنىڭ كورۇنۇش هالىتى ۋە ئاۋازى هەققىدىكى تۇرلۇك چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىملىقلار يۇقۇرقىدەك ئوزۇكە خاس مەنىۋى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە توۋەندىكىدەك گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگىمۇ ئىگە:

1. ئىملىقلار ئوزۇكە خاس گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىگە ئىگە ئەمەس، شۇڭا تۇرلىنىشچانلىق خۇسۇسىيىتى يوق، لېكىن بەزى ئىملىقلار جۈملىدە باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىدا (رولىدا) كەلسە، شۇ سوز تۈركۈملىرىگە خاس بەزى گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيە بىلەن تۇرلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋاراڭ - چۈرۈڭنى توختىتىڭلار. ۋاراڭ - چۈرۈڭغا يول قويۇلمايدۇ. مۇنچە ۋاراڭ - چۈرۈڭنىڭ نېمە هاجىتى بار، دېگەن جۈملىدىكى ۋاراڭ - چۈرۈڭ دېگەن ئىملىق ئاۋاز دېگەن ئىسىمنىڭ ئورنىدا (رولىدا) قوللىنىلغانلىقىنى ئۈچۈن، ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتىگورىيىسى بىلەن قىسمەن تۇرلەنگەن، شۇنىڭدەك تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئوتەپ كەلگەن.

2. ئىملىقلار جۈملىدە، كوپىنچە، ئايرىم ياكى بەزى يارىمچى پېئىللىق رول ئويناپىدىغان پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ، ئاساسلىق پېئىلدىن ئاڭلىتىلغان ئىش - هەركەتنىڭ تۇرلۇك هالىتىنى ئىنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ چىشلىرى غاراچ - غۇرۇچ قىلىپ كەتتى. ئۇلار بۇ ئىشنى شاق - شۇق تۇگىتىۋەتتى. ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى.

ئىملىقلار ئوزۇكە خاس ئىملىق ياسايدىغان قوشۇمچىلارغىمۇ ئىگە ئەمەس، شۇنىڭدەك ئىملىق سوزلەرنىڭ باشقا سوز تۈركۈملىرى بىلەن ئوزئارا ئوتۇشۇپ تۇرۇش هادىسىلىرىمۇ بەك ئاز. لېكىن ئىملىق سوزلەرنىڭ سانى خېلى كوپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلار-دىن كوپىنچە، شۇ ئىملىق سوزدە ئىپادە قىلىنغان ئاۋاز ياكى

ھالەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئللار ۋە بەزى رەۋىش-
لەر ياسىلىدۇ. تەپسىلى ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:
ئا) ئىككى بوغۇملۇق ئىسىملارغا لا، لە قوشۇلۇپ بىر قىسىم
پېئللار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
شاراق - شاراقلا - شاراقلاش، تاراق - تاراقلا - تاراقلاش،
گۈلدۈر - گۈلدۈرلە - گۈلدۈرلەش، پوروق - پوروقلا - پوروقلاش.
ب) بىر بوغۇملۇق ئىسىملارغا ئۇلدا، ئۇلدە، سىلدا، سىلدە،
قىرا، كىرە قوشۇلۇپ، بىر قىسىم پېئل ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
تاق - تاقىلدا - تاقىلداش، گۇپ - گۇپۇلدە، گۇپۇلدەش، لەپ-
لەپسىلدە - لەپىلدەش، پۇش - پۇشۇلدا - پۇشۇلداش، شار-
شاقىرا - شاقىراش، چىر - چىقىرا - چىقىراش، گۇر - گۇكىرە - گۇ-
كىرەش.
پىقىراش، ۋاقىراش، قىچقىرىش، چاقىرىش، ئىسقىرتىش، كې-
كىرىش قاتارلىق پېئللار ئەسلىدە مۇشۇنداق ئىسىملىق سوزلەردىن
كېلىپ چىققان.
س) ھايۋانلارنىڭ تۇرلۇك ئاۋازلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملىق
سوزلەرگە، را، رە قوشۇلۇش بىلەنمۇ بىر قىسىم پېئللار ياسىلىدۇ.
مەسىلەن:
مە - مەرە - مەرىدى، ھاڭ - ھاڭرا - ھاڭرىدى، مو - مورە-
مورىدى.
د) ئىسىملىق سوزلەرنىڭ ئاخىرقى ئۈزۈك تاۋۇشىنى تەكرارلاپ،
ئاندىن ىدە نى قوشۇش بىلەن رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
پوك - پوككىدا، تاق - تاققىدا، شاق - شاققىدا، لىك - لىك-
كىدە، پىل - پىللىدە.
ې) بىر قىسىم ئىسىملىق سوزلەر پۈتۈنلەي ئىسىم ياكى سۈپەتكە
ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:
لىككىر تاقتاق، كاككۇك، گۇپپاڭچىلىق، ھوپۇپۇپ.
دىمەك، ئىسىملار تەبىئەت ھادىسىلىرى، شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك
ئاۋاز ۋە ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىنغان، گىرامماتىكىلىق كاتېگورى-

يىگە ھەمدە نوزنگە خاس ياسغۇچى قوشۇمچىلارغا نىگە بولمىغان، باشقا سوز تۈركۈملىرى بىلەن ئوتتۇشۇپ تۇرۇش ھادىسىسى ئانچە كورۇلمەيدىغان سوزلەردىن ئىبارەت.

ئىملىقلار بىلدۈرگەن مەنىلىرى ياكى نىمىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلغانلىغى جەھەتتىن ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ:

1. ئاۋاز ئىملىقلىرى

ئاۋاز ئىملىقلىرى تەبىەت ھادىسىلىرى ۋە شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك ئاۋازلىرىغا تەقلىت قىلىنغان سوزلەر بولۇپ، ئۇلار بۇ خىل ئاۋاز-ئاۋازلىرىغا تەقلىت قىلىنغان سوزلەرنىڭ سىزىمى ئارقىلىق تەپەككۇرىمىزدە لارنىڭ ئاڭلاش ئەزالىرىمىزنىڭ سىزىمى ئارقىلىق تەپەككۇرىمىزدە پەيدا بولغان ئىنكاسىدىن ئىبارەت. ئاۋاز ئىملىقلىرى شەيئىلەر ۋە تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ئوز ئاۋازى بولماستىن، بەلكى بۇ ئاۋازلارنى نىسبى دوراش ئارقىلىق شەكىللەنگەن. بۇ خىل ئىملىقلارنى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ھار، كوپىنچە جۈپ سوز شەكىلدە

غاچ - غۇچ، شىلدىر - شىلدىر، ۋاراڭ - چۈرۈك، دۇپۇر - دۇپۇر، ۋار - ۋۇز، كار - كۇز، جالدۇر - جۇلدۇر، ۋاڭ - ۋۇك، پاڭ - پۇك، گۇلدۇر - گۇلدۇر، شار - شۇر، غار - غۇر، غاراس - غۇرۇس، تاراس - تۇرۇس، تاق - تاق، (تاق - تۇق)، دۇك - دۇك، مىياك، مو، مە ۋە باشقىلار.

2. ھالەت ئىملىقلىرى

ھالەت ئىملىقلىرى تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىنغان سوزلەر بولۇپ، ئۇلار بۇ خىل ھالەتلەرنىڭ كۆرۈش ئەزالىرىمىزنىڭ سىزىمى بىلەن تەپەككۇرىمىزدە ئەكس ئەتتۈرۈشىگەن ئىبارەت. بۇ خىل ئىملىقلارمۇ، كوپىنچە، جۈپ سوز شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋال - ۋۇل، يالت - يۇلت، لەپ - لەپ، پىل - پىل، پار - پۇر، غىپ - غىپ، چىم - چىم، لىك - لىك، لوم - لوم ۋە باشقىلار.

§-55 ئۇندەش سوزلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى

لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە گىراممىتىكىلىق خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن مۇستەقىل سوزلەرگىمۇ ياكى يارەمچى سوزلەرگىمۇ ئوخشىمايدىغان سوز تۈركۈملىرىنىڭ يەنە بىرى ئۇندەش سوزلەردىن ئىبارەت.

ئۇندەش سوزلەر شەيئى ياكى ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى، سانى، ھەرىكىتى ۋە ھالىتى ھەققىدە ھېچقانداق ئۇقۇم ئىپادىلىمەيدۇ. بۇ خىل سوزلەر مەنە جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ ھېس ھاياجانىغا، خاھىشىغا، بۇيرۇغىغا باغلانغان ھالدا چىقىدىغان ئاۋازلاردىن ئىبارەت بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىچكى ھېس - تۇيغۇسىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ھاياۋانلارنى چاقىرىش، ھەيدەش، ئۇركۈتۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. ئۇندەش سوزلەر بىر پۈتۈن جۈملىگە مەنىۋى تۈس قوشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قانداق مەنە ئىپادىلەۋاتقانلىقى كونكرېت جۈملىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئايھاي، نېمە دېگەن بەخت بۇ! (خوشاللىق)
ئەستەغپۇرۇللا، بۇ نېمە دېگەن سەتچىلىك! (خاپىلىق)
ئېخ، سۇيۇملۇق ۋەتەن! (سۇيۇنۈش)
پاھ، مانى قاراڭلار! (ئەجەپلىنىش)
ئۇھ، بىردەم ئارام ئېلىۋالاي! (ھېرىش)
ۋايجان، قانداق قىلىمەن! (قورقۇش)
ھوي، سەن بۇ يەرگە قاچان كېلىپ قالدىڭ! (ھەيران قېلىش)
ۋاي - ۋۇي، نېمە دېگەن تۇڭمىگەن گەپ! (زېرىكىش)

بەزى ئۇندەش سوزلەرنىڭ مەنىلىرى كىشى ھېس - تۇيغۇسىنى نىڭ تۇرلۇك بولۇشىغا قاراپ ئوزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ مەنىسى يۇقۇرقى مىساللاردىكىدەك يېزىقتا جۈملىنىڭ شەكلى ئار-

قىلىق، ئاغزاكى نۇتۇقتا ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇندەش سوزلەر يۇقۇرقىدەك مەنە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە تۇيۇندىكىدەك گىراممانتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە.

1. ئۇندەش سوزلەر جۈملە بولەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولمايدۇ ۋە سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئارتقۇرالمايدۇ، شۇڭا ئوزى بىللە كەلگەن جۈملىدىن ئاغزاكى نۇتۇقتا ئوزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا مەلۇم تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئاھ، ئوماق قىزىم. ئېخ، بىچارە قىز...

2. ئۇندەش سوزلەر جۈملە بولەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس گىراممانتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى يوق، شۇنىڭدەك باشقا سوز تۇركۈملىرىنىڭ گىراممانتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى بىلەنمۇ تۇرلەنمەيدۇ. پەقەت ئاز سانىدىكى بەزى ئۇندەش سوزلەر ئىسىملاشقاندا (ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغاندا) ئىسىملارنىڭ شەخس، سان كاتىگورىيىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ، لېكىن بۇ ئايرىم ھالدىنلا ئىبارەت. مەسىلەن:

زىممىنى باسسۇن ئاھىم مېنىڭ،
پەلەكتىن ئاشسۇن زارىم مېنىڭ.

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كوز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.
(خەلق قوشىغى)

ئۇندەش سوزلەر ئوزلىرىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىلىرىگە قاراپ، تۇيۇندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بولۇنىدۇ:

1. همس ـ هایاجان ئۇندەشلەری

بۇ خىل ئۇندەش سوزلەر، ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ خوشاللىق، سۈيۈنۈش، قايغۇ، خاپىلىق، قورقۇش، ئەجەپلىنىش، قارشىلىق، رازىلىق، نارازىلىق، مەنىستەسلىك، نەپرەت، يىرگىنىش قاتارلىق ھىس ـ تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەي، سېنىڭ ئادەم بولغىنىڭغا لەنەت! (نەپرەتلىنىش)، "تۇت كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ بىر يولىلا تارمار قىلىنغانلىقى ئەجەپ ياخشى بولدى ـ ھە! (خوشاللىق)، ھە! نېمە دېمەكچىسەن؟! (قارشىلىق)، ۋاي ـ ۋۇي، سېنىڭ بۇ ئىشلىرىڭنى كىم بىلمەيدۇ! (مەنىستەسلىك)، ھەتتىگىنەي، كېچىكىپ قاپتىمەن ـ دە! (ئارمان) ياكى پۇشايمان)، ئېخ، سۈيۈملۈك ۋەتىنىم، نېمە دېگەن گۈزەلسەن! (سۈيۈنۈش)، ۋىيەي، بۇ نېمە ۋەقە! (قورقۇش ياكى ھەيران قېلىش)، ئۇۋ، ئەجەپ ھېرىپ كەتتىم! (ھېرىش)، ئىسسىت، ساڭا قىلغان ئەجرىم! (ئېچىنىش)

2. قاراتما ئۇندەشلەری

بۇ خىل ئۇندەشلەر، ئاساسەن، سوزلىگۈچىنىڭ تىڭشىغۇچىغا جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي ـ پىكىرگە ياندىش ئېيتىلغان تەلۋى، خاھىشى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ھاي، بۇياققا كېلىڭلار! (تىڭشىغۇچىنى ئوزىگە قارىتىش)، ئەي، مېنىڭ جانىجان ۋەتىنىم! (سېغىنىش)، بەللى، دوستۇم، رەھمەت ساڭا! (مىننەتدارلىق).

قاراتما ئۇندەشلەر ھاي، ھەي، ئەي، بەللى، مە، ھايت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

3. بـۇيرۇق ياكى چاقىرىش ئۇندەشلىرى

بۇ خىل ئۇندەشلەر كىشىلەرنىڭ ھايۋان ۋە ئۇچار قاناتلارغا قارىتىلغان ئۇرلۇك خىتاپلىرىنى، يەنى ئۇلارنى ھەيدەش، توختىتىش، چاقىرىش، قوغلاش قاتارلىق خاھىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ماھ - ماھ! (چاقىرىش)، چاغ! (ھەيدەش)، تۇ - تۇ - تۇ (چاقىرىش)، تاخ، كۇش (ھەيدەش)، پىش - پىش (چاقىرىش)، پىشە-پەش (ھەيدەش)، تىر - تىر (چاقىرىش ياكى توختىتىش)، چۇخت (ھەيدەش) ۋە باشقىلار.

بۇيرۇق ياكى چاقىرىش ئۇندەشلىرى: ماھ - ماھ، چاغ، تۇ - تۇ - تۇ، مەھ - مەھ، كۇش، پىش - پىش، پەش، تىرت، تىر - تىر، چۇھ، خىت، كەھ - كەھ ۋە باشقىلار.

ئۇندەش سوزلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

بىر قىسىم ئۇندەشلەر بىرلا مەنىلىك بولەكتىن تۈزۈلىدۇ يەنە بىر قىسىم ئۇندەشلەر بولسا، بىرنەچچە مەنىلىك بولەكتىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. بىرنەچچە مەنىلىك بولەكتىن تۈزۈلگەن ئۇندەشلەر بىرىككەن سوز ياكى جۈپ سوز شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، ھاي، ھەي، ۋاي، پاھ، ئېخ، ئوھ، ئىسىت، ھە قاتارلىق ئۇندەشلەر بىرلا مەنىلىك بولەكتىن تۈزۈلگەن؛ ياپىر، ھەتتىگىنەي، بارە-كاللا، ئەستەغپۇرۇللا دېگەندەك ئوخشاش ئۇندەشلەر بىرىككەن سوز شەكلىدە كەلگەن؛ ۋاي - ۋۇي - ئاي - ھاي، ۋاي - ۋاي، پاھ - پاھ قاتارلىق ئۇندەشلەر جۈپ سوز شەكلىدە كەلگەن.

يۇقۇرىدا كورستىپ ئوتكەن ئۇندەش سوزلەردىن باشقا، تىل تاۋۇشلىرى بىلەن ئىپادىلەشكە بولمايدىغان، تاكلاينىڭ ھەرىكىتى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئۇندەشلەرمۇ بار. بۇلارنى يېزىق تىلىدا ئىپادىلەش تەس.

ئومۇمەن، ئۇندەش سوزلەر ئىپادىلىمەكچى بولغان نۇي - پىكىر-گە ئىچكى ھىس تۇيغۇنى قوشۇپ، ئۇنى جانلىق، تەسىرلىنىك قىلىپ ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئون بەشىنچى باپ سىنتاكسىس ھەققىدە چۈشەنچە

§ 56 - سىنتاكسىس ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

سىنتاكسىس ئەسلى گرېكچە سوز بولۇپ، كونكرېت جۈملە ۋە جۈملە ھەققىدىكى ئىلىم دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

سىنتاكسىس جۈملە ھەققىدىكى تىل ئىلمى بولۇپ، ئۇ، سوز-لەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرىنى، جۈملىدە سوزلەرنىڭ باغلىنىش قائىدىلىرىنى، سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمە لىرىنىڭ تۈزۈلۈش قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى، جۈملە بولەكلىرى ۋە جۈملىنىڭ مەنە ھەم تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرىنى، جۈملىدە سوز-لەرنى ئوزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل قاتارلىقلارنى ئوزئىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. بۇ خىل قائىدە - قانۇنىيەت-لەرنى تەتقىق قىلىشتا ئايرىم ھاللارنى (ھادىسىلەرنى) نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئومۇمىي خاراكتېرلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئاساس قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى سىنتاكسىسىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى جۈملىلەرگە ۋە سوز بىرىكمىلىرىگە ئورتاق بولغان قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۇگىتىدۇ. مەسىلەن:

(1) تاك يورىدى. (2) كۈن چىقتى. (3) شامال باھار پەيزە-گە چومگەن يېزىنىڭ خۇش بۇي ھىدىنى دىماققا ئۇرماقتا. (4) ماشىنا باپ - يېشىل ئورمان بەلۋاغلىرى بىلەن ئورالغان يېزىغا كىرىپ كەلدى. (5) ئەسەرنى مۇشۇنداق بىر قېتىم، ئىككى

قېتىم، ئۇچ قېتىم، تاكى ئەملىي ئوزگەرتىدىغان يېرى قالمىدى دەپ ھىساپلىنىدىغان ئوزگەرتكەندىن كېيىن، جامائەتچىلىك بىلەن بۇز كورۇشتۇرۇشكە بولىدۇ.

سىنتاكسىسلىق نۇقتىدىن قارىغاندا، يۇقۇرقى جۇملىلەر كونكرېت مەنىلىرىنىڭ قانداق بولۇشى ۋە قانداق سوزلەردىن تۇزۇلگەنلىكىدىن قەتئىي نەزەر، ھەممىسى ئوي - پىكىرنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان خەۋەر جۇملىلەردىن ئىبارەت. تۇزۇلۇش جەھەتتىن (1) ۋە (2) جۇملە باش بولەكتىنلا تۇزۇلگەن يىغىق ئاددى جۇملە؛ (3)، (4)، (5) جۇملە بولسا باش ۋە ئەگىشىمە بولەكلەردىن تۇزۇلگەن يېيىق ئاددى جۇملە دەپ قارىلىدۇ.

سىنتاكسىس جۇملە ۋە سوز بىرىكمىلىرى ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئۇگىتىش ئارقىلىق، يېزىق ۋە جانلىق تىلدا ئوي - پىكىرنى توغرا، ئىخچام، راۋان ئىپادىلەشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى پۇختا ئىگەللىگەندىلا، ئاندىن ئوي - پىكىرنى ئېنىق، چۈشىنىشلىك، سىستېمىلىق ئىپادە قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ئېتىۋار بېرىلمىگەندە، ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي پىكىر چۈشىنىكسىز ياكى خاتا ئىپادىلىنىپ قېلىش ئەھۋاللىرى يۇز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقانداق پارتىيە تاپشۇرغان ۋەزىپىنى چوقۇم ياخشى ئورۇنلايمىز دېگەن جۇملىنى ئالساق، بۇ جۇملىدىكى ھەرقانداق دېگەن سوز ئوزى باغلىنىپ كېلىدىغان سوزدىن ىمراق كەلگەنلىگى ۋە باشقا سوز بىلەن ھاجەتسىز مۇناسىۋەتتە بولۇپ قالغانلىغى ئۈچۈن، ئوي - پىكىر خاتا ئىپادىلەنگەن. قائىدە بويىچە، جۇملىدە يانداش باغلىنىشتا كەلگەن ئېنىقلىغۇچى ئوزى ئېنىقلاپ كەلگەن سوزنىڭ ئالدىدىلا كېلىشى كېرەك. بۇ جۇملىدە مۇشۇ سىنتاكسىسلىق قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنغان.

سىنتاكسىس تىل ئىلمىنىڭ باشقا قىسىملىرى بىلەن (لېكسىكولوگىيە ۋە مورفولوگىيە بىلەن) زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى سوز

ۋە سوزنىڭ مورفولوگىك تۈزۈلۈشى — سىنتاكسىسنىڭ ئوبېكتى بولغان جۈملىنىڭ ئاساسى. شۇڭا سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تىلنىڭ باشقا قىسىملىرىنىڭ (بولۇپمۇ موفورلوگىيىنىڭ) قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىش لازىم. بۇنىڭغا سەل قارىلىدىكەن ياكى تىلنىڭ باشقا قىسىملىرى ھەققىدىكى بىلىم پۇختا بولمايدىكەن، سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ياخشى ئۆگىنىش - ئىگەللەشكە تەسىر يېتىدۇ.

§ - 57 جۈملە ۋە ئۇنىڭ رولى

ئوي - پىكىر تىلدا جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. پىكىرنى تىل ماتېرىيالسىز ئىپادىلەش مۇمكىن ئەمەس. جۈملە پىكىرنى ئىچىدە ئىپادىلەيدىغان تىل ماتېرىياللىرى (تىل بىرلىكلىرى) ئىچىدە مۇھىم بىر قىسىم بولۇپ، ئۇ ئالاقە باغلاشنىڭ ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇشنىڭ ئاساسلىق تىل شەكلى سۈپىتىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

سوز بىرىكمىلىرى بىلەن جۈملىلەر سوزلەردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلۇش ھىسابلىنىدۇ، لېكىن ئۇلار نوزىكە خاس مۇھىم خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

سوز بىرىكمىسى ئىككىدىن ئارتۇق سوزدىن تۈزۈلگەن بىر خىل سىنتاكسىسلىق پۈتۈنلۈك بولۇپ، ئاجرىتىشقا بولىدىغان بىر ئومۇمى چۈشەنچىنى ئىپادىلەيدۇ. سوز بىرىكمىسى قۇرۇلۇش جەھەتتە سىنتاكسىسلىق بىرىكمە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جۈملىگە ئوخشاش، تولۇق ئاياقلاشقان بىر ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ، جۈملىدە جۈملىنى شەكىللەندۈرگۈچى تەركىۋىي قىسىم (جۈملىنىڭ بولىگى) بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

جۈملە بولسا تولۇق ئاياقلاشقان ئوي - پىكىرنى (پىكىر شەكىللىرىدىن تەبىر، ھوكۇم، خۇلاسە قاتارلىقلارنى) ئىپادىلەيدىغان ئەڭ تولۇق تىل بىرلىكى بولۇپ، گىرامماتىكىدىكى باشقا

پۈتۈنلۈكلەرگە بويسۇنمايدىغان، بەلكى ئۇلارنى ئوزنگە بويسۇندۇ-
رىدىغان، ئوز ئالدىغا مۇكەممەك سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەت-
لەرگە ئىگە تىل ماتىريالى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:
ماركسىزىم - لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى — جۇڭگو كوم-
مۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى.
بۇ جۈملىدە ئىككى سوز بىرىكمىسى بار، مانا بۇ ئىككى سوز
بىرىكمىسى (ماركسىزىم - لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، جۇڭ-
گو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى) قۇرۇلۇش
جەھەتتىن سىنتاكسىسلىق بىرىكمە بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ هەر بىرى
تولۇق ئايالاشقان بىردىن ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىمەي، بەلكى
ئاجرىتىشقا بولمايدىغان بىر ئومۇمى چۈشەنچىنى (پىكىر شەكىل-
دىن كەڭ بىر ئۇقۇمنى) بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى سوز بىرىكمىسىدىن
ئوزۇلگەن جۈملە بولسا، تولۇق ئايالاشقان بىر ئوي - پىكىرنى
(پىكىر شەكىللىرىدىن بىر هوكۇمنى) ئىپادىلەيدۇ. بۇ جۈملىدىكى
ئىككى سوز بىرىكمىسى ئوزنگە خاس سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە
ئارتقۇرۇپ، مۇشۇ جۈملىنى شەكىللەندۈرۈش ئۇچۇن خىزمەت قىل-
غان. بۇنى تېخىمۇ ئېنىقراق چۈشەندۈرۈش ئۇچۇن يەنە بىر مە-
سال ئالايلى:
مەملىكەتنىڭ بىرلىكى، خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقى، مەملىكەت ئىچى-
دىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى — ئىشىمىزنىڭ جەزمەن غەلە-
بە قىلىدىغانلىقىنىڭ ئۇچ كاپالىتى. (ماۋزېدۇڭ)
بۇ جۈملىدە بەش سوز بىرىكمىسى (مەملىكەتنىڭ بىرلىكى،
خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقى، مەملىكەت ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتى-
پاقلىقى، ئىشىمىزنىڭ جەزمەن غەلىبە قىلىدىغانلىقىنىڭ، ئۇچ
كاپالىتى) بار، بۇ بىرىكمىلەرمۇ، قۇرۇلۇش جەھەتتىن سىنتاكسىسلىق
بىرىكمە هىساپلانسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ هەر بىرى ئايالاشقان
ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ، بەلكى هەر بىرى ئوزنگە خاس
سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىپ، مۇشۇ جۈملىدە ئىپادىلىنىۋاتقان
ئوي - پىكىرنى شەكىللەندۈرۈشتە ئورتاق رول ئوينىغان.

دىمەك، سوز بىرىكمىسى بىلەن جۈملە ئوخشاشلا سىنتاكسىسلىق قۇرۇلۇش ھىساپلانسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسى ئوزىگە خاس مەلۇم ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، ئوزئارا ئارىلاشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدىغان ئىككى خىل تىل بىرلىكى.

جۈملە بەزىدە بىر سوزدىن ۋە بەزىدە بىرقانچە سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرىدىن تۇزۇلۇشى مۇمكىن. بىر سوز ياكى بىر سوز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلگەن جۈملەرنىڭ ئاياقلاشقان بىر ئوي - پىكىر- نى ئىپادىلىشى ئۇنىڭ پېئىلىكى باشقا جۈملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن كورۇنۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

كېچە، ئاسماندا ئاي، ئىككى كىشى تۇپ - تۇز يولدا كېتىۋاتاتتى دىگەن جۈملەرنىڭ بىرىنچىسىنى (كېچە) كېيىنكى جۈملەر بىلەن باغلاپ قارىمىساق، ئۇنى جۈملە ئەمەس، بەلكى بىر سوز دەپ قارىغان بولاتتۇق. شۇنىڭدەك ئاسماندا ئاي دىگەن سوز بىرىكمىسىنىمۇ جۈملە ئىكەنلىگى، ئۇنىڭ پېئىلىكى باشقا جۈملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

جۈملە مەيلى بىر سوزدىن تۇزۇلگەن بولسۇن ياكى بىرقانچە سوز (سوز بىرىكمىلىرىدىن) تۇزۇلگەن بولسۇن، ئۇ تاۋۇش ئاھاڭى (رېتىمى) جەھەتتىن ئوزئارا ماسلىشىپ، باشقا جۈملىلەردىن تەمىش (پائۇزا) ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ ۋە جۈملىدىكى سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرى ئوزئىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاساسىدا جۈملە تۇزۇشكە قاتنىشىپ، بىر پۈتۈن ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەشكە ئورتاقلىشىدۇ، شۇنىڭدەك جۈملىدە ھەرقايسىسى ئوز ئالدىغا مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئوتەپ، ئوزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق مەنىلىرىنى ئېنىق كورسىتىپ تۇرىدۇ.

يۇقۇرقىلارنى خۇلاسىلىگەندە، جۈملە تۇۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

1. ھەرقانداق جۈملە تولۇق ئاياقلاشقان بىر ئوي - پىكىرنى (پىكىر شەكىللىرىدىن تەبىر، ھوكۇم، خۇلاسە قاتارلىقلارنى) ئىپادىلەيدۇ.

2. هەرقانداق جۈمله سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىده - قانۇنىيەتلەر بويىچه بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان مۇكەممەل تىل بىرلىكى بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

3. هەرقانداق جۈمله جانلىق تىلدا ئۇزۇكسىز تاۋۇشقا (رېتىمغا) ئىگه بولىدۇ، بىر بىرىدىن تىنىش ئارقىلىق، يېزىقتا بولسا، تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق باغلىنىشى بويىچه تۇزۇلگەن تولۇق ئاياقلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان تىل بىرلىكى جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

58 - § ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈمله تۇزۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈمله شەكىللىرى ئۇزۇكسىز تۇزۇلۇش ئالاهىدىلىكى بىلەن باشقا تىللاردىكى جۈمله تۇزۇلۇشىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

جۈمله جەمىيەتنىڭ، كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلىدۇ، بېيىيدۇ ۋە تەكەممۇللىشىدۇ. لېكىن جۈمله شەكىللىرىنىڭ تەرەققىياتى ناهايىتى ئاستا بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈمله تۇزۇلۇشىمۇ جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر قىلىش قابىلىيىتىنىڭ ئوسۇشىگه ئەگىشىپ، زور دەرىجىده تەرەققى قىلدى، بېيىدى ۋە تەكەممۇللاشتى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى جۈمله شەكىللىرى بىلەن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى جۈمله شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ كورسەك، بۇ خىل تەرەققىياتنى تېخىمۇ ئېنىق كورەلەيمىز.

1. قەدىمقى ئاددى جۈملىلەر بىلەن هازىرقى بىر قىسىم ئاددى جۈملىلەر شەكىل جەهەتتىن ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش، لېكىن هازىر بەزى جۈملىلەرنىڭ تۇزۇلۇش شەكلىده مەلۇم ئوزگىرىش بولدى، بولۇپمۇ يېيىق ئاددى جۈملىلەرنىڭ مۇرەككەپ

شەكىللىرى يېقىنقى دەۋرلەردىن بۇيان بىر قەدەر كۆپەيدى.
مەسىلەن:
ئوت ئۇندى، ئوق ئاتىلدى، بوز توقۇلدى، بەگ قۇشىلادى دېگەنگە ئوخشاش جۇملىلەر ھازىرمۇ شۇ شەكىلدە قوللىنىلماقتا. قۇش قاناتىن ئەر ئاتىن (قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن)، كىشى ئالاسى ئىچتىن، يىلقى ئالاسى تاشتىن (ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا)، ئول مەندىن يارماقىن ئالمىدى (ئۇ مەندىن پۇلنى ئوزى ئالدى). يىراق يەر سارىن ئارقىش كەلدۇرۇر (يىراق يەرنىڭ خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرىدۇ). («دېۋا-نۇ لۇغاتىت تۈرك»تىن).
ھازىر، تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ يېيىق ئاددى جۇملە شەكىللىرىنىڭ بېيىغانلىقى، تەكەممۇللاشقانلىقى جۇملە تەرەققىياتىدىكى گەۋدىلىك ھادىسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:
كەڭ يايلاقتا بەئەينى كوكتىكى ئاپپاق بۇلۇتتەك يېنىك چايمىلىۋاتقان قوي پادىلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنىشىپ تاراسلاپ چېپىشلىرى، رەت - رەت سالا ئېتىزلاردا تىراكتۇرلارنىڭ مەيۋەت بىلەن گۇلدۇرلەشلىرى، گۈگۈمنىڭ تاناپتەك تۇپ - تۇز يوللىرىدا يېزىغا سانائەت بۇيۇملىرى ۋە خىمىيە ئوغۇتى ئېلىپ كېلىۋاتقان، شەھەرگە ئاشلىق ۋە باشقا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بېسىپ كېتىۋاتقان ئاپتوموبىللارنىڭ سىگنال ئاۋازلىرى، قىزىل بايراق لەپىلدەپ تۇرغان ئېتىزلاردا ئىشلەۋاتقان، كېۋەزلىكتە پاختا تېرىۋاتقان ھەر مىللەت گۈگۈمنىڭ ئەزالىرىنىڭ شات - خۇرام ناخشا ئاۋازلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش بويىچە قوزغالغان يېڭى دولقۇنىنىڭ قاينىق مەنزىرىسىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. (بەختى روزى)
بۇ مىسال تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ يېيىق ئاددى جۇملە شەكىللىرىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات مەنزىرىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
2. قەدىمدە تەگداش مۇرەككەپ جۇملىلەر خېلى كوپ، بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملىلەر ناھايىتى ئاز ياكى يوق دېيەرلىك

ئىدى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە لەر تېخىمۇ كوپەيدى ۋە بىر قىسىم بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىلەر بارلىققا كەلدى. يېقىنقى بىرقانچە ئون يىل ئىچىدە، بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدا مۇرەككەپ جۈملىنىڭ خىلمۇ - خىل شەكىللىرى بارلىققا كەلدى ۋە بېيىدى. مەسىلەن:

بىلمىگىنى بەدۇق بىل ئۇقۇرۇق ئۇلۇغ
(بىلمىنى ئەلا بىل، ئۇقۇملۇق بولۇش ئۇلۇغ)،
بۇ ئىككى بەدۇدۇر ئۇدۇرمىش قۇلۇغ
(بۇ ئىككى خۇسۇسىيەت ئادەمنىڭ ئابرويىنى ئۇستۇرىدۇ).
(«قۇتاتغۇ بىلىك»تىن)

بىلىگە ئەرىگ ئەزگۈ تۇتۇپ سوزىن ئىشت
(بىلىملىك كىشىنى قەدىرلەپ سوزىنى ئىشت).
ئەردەمنى ئوگرەنىبان ئىشقا سورە
(پەزىلىتىنى ئۇگىنىۋېلىپ ئىشقا ئاشۇر).
(«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن)

ئەردى غايەت رەپىغ شەھرى كىتىك
تۈرۈبان قەلئەسى پەلەككە يېتىك
(كىتىك شەھرى ناھايىتى ئىگىز ئىدى،
سېپىلى ئاسمانغا يېتىپ تۇراتتى)،

كىتىك شەھرى قۇم ئاستىدا قالغاندىن كېيىن قۇم ئاپتىدىن ئامان قالغان خالايىق كوچۇپ يۇرۇپ ئاقسۇ ئاي كولگە كەلدى. (موللا مۇھەممەت تومۇر قارا قاشنىڭ «تەزكىرەئى راشات» دىگەن ئەسىرىدىن).

يۇقۇرقى مىساللار تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە شەكىللىرىنىڭ ناھايىتى قەدىمىي ئىكەنلىگىنى، كىشىلەر ئوزىنىڭ مۇرەككەپ ئوي - پىكىرلىرىنى مۇناسىۋەتلىك ئاددى جۈملىلەرنى تەڭ دەرىجىدە باغلاش (بىرىكتۇرۇش) ئارقىلىق ئىپادىلىگەنلىگىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىزنىڭ دەۋرىمىزگە كەلگەندە (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا) تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىلەر تېخىمۇ تەكىممۇللاشتى

ۋە خىلمۇ - خىل شەكىللەر بىلەن بېيىدى. بولۇپمۇ بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىنىڭ خىلمۇ - خىل شەكىللىرى بارلىققا كېلىپ، مۇرەككەپ ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەشتە ئاساسلىق جۈملە شەكلى لمرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

3. جۈملىدە سوزلەرنىڭ بىرىكىش يوللىرى ۋە جۈملىدە سوزلەرنى، جۈملىلەرنى ئوزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىللار جەھەتتىكى تەرەققىياتمۇ كوزگە كورۈنەرلىك بولدى. مەسىلەن قەدىمدە جۈملىدىكى سوزلەر كوپرەك تەكىداشلىق مۇناسىۋەتتە كېلىپ، گىراممماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان ئاز ساندىكى مورفولوگىك شەكىللەر ۋە بىر قىسىم باغلىغۇچىلار ھەم ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق ئوزئارا باغلىناتتى. ھازىر جۈملىدىكى سوزلەر ھەم تەكىداشلىق، ھەم بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە كېلىپ، ئورغۇنلىشىپ گىراممماتىكىلىق شەكىل ۋە كوپلىگەن باغلىغۇچى، يارەمچى سوزلەر، ئېغىزدا ئىنتۇناتسىيە، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ.

يۇقۇرقى مىساللاردىن قەدىمقى بىلەن ھازىرقى جۈملە بولەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىۋىدە ئانچە ئوزگىرىش بولمىغانلىقىنى كورگىلى بولىدۇ.

§ - 59 جۈملە تۇرلىرى

1. جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپ بولۇنۇشى

كىشىلەر ئوزىنىڭ ئوي - پىكرى، مەقسىدى، چۈشەنچىسى ۋە كوز قاراشلىرىنى ھەرخىل پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، خىلمۇ - خىل جۈملە شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىل دېخانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندى. بۇ يىل دېخانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندىمۇ؟ بۇ يىل دېخانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىنسۇن - دە! بۇ يىل دېخانچىلىقتىن مول ھوسۇل

ئېلىنگلار!

يۇقۇرقى جۈملىلەردە بىرلا مەزمۇن ھەرخىل كۆز قاراش ۋە پوزىتسىيدە ئىپادىلەنگەن.

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟ يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىڭلار! ئېيتىڭ، ۋەتەن! سەن نېمە دېگەن گۈزەل، نېمە دېگەن سۈيۈملۈكسەن! ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائى مەۋجۇدىيىتى ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى بەلگىلەيدۇ.

بۇ جۈملىلەردە بولسا، ھەرخىل مەزمۇندىكى ئىككى - پىكىر ئۇرلۇق كۆز قاراش ۋە پوزىتسىيدە ئىپادىلەنگەن.

مانا بۇلاردىن شۇنىڭ چۈشىنىش مۇمكىنكى، كىشىلەرنىڭ ئىككى - پىكىرنىڭ قانداق كۆز قاراش ۋە قانداق پوزىتسىيدە تۇرۇپ ئىپادىلىشى جۈملە مەزمۇنىنىڭ ھەرخىل بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ.

جۈملە مۇشۇ ئالاھىدىلىگىگە ئاساسەن، توت تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) بايان جۈملە

شەيئى، ئىش - ھەركەت ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئىككى - پىكىرنىڭ خەۋەر تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملە بايان جۈملە دېيىلىدۇ.

بايان جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى تەركىۋىدىكى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ، بولۇپمۇ خەۋەرنىڭ تۈزۈلۈشى ئالاھىدىلىگىگە باغلىق. شۇڭا بەزىلىرى مەلۇم ئىش - ھەركەتنىڭ بولغان - بولمىغانلىقىنى، بەزىلىرى بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنى ۋە بەزىلىرى بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ؛ يەنە بەزىلىرى بولسا، بىرەر نەرسە ۋە ھادىسە ھەققىدىكى تەسۋىرىي پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدۇ مەسىلەن:

تاڭ بىلەن تەڭ ئويغىنىپ بۇگۈن،
قەلبىمدە ئىسسىق بىر ھوزۇر سەزدىم.
شەھرىم باغرىدا كورۇپ يېڭى تۇس،
كۈلۈپ، زوخلىنىپ كوچىلار كەزدىم.
(ت. ئېلىيوپ)

پاقىرىغانىنىڭ ھەممىسى ئالتۇن ئەمەس (ماقال). بىلىمسىزلىك ئامراقلىقتىن يامان (ماقال). يەن - تېخنىكا دېخانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا زور ياردەم بېرىدۇ.

بايان جۈملىلەر توۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) بايان جۈملە ئېغىزدا خەۋەر ئاھاڭى (ئىنتۇناتسىيە) بىلەن ئېيتىلىدۇ، يەنى بايان جۈملە ئادەتتىكى ئاھاڭدا ئېيتىلىپ، ئاخىرى پەسىيىپ توختايدۇ. يېزىقتا بايان جۈملىدىن كېيىن — مەيلى ئاددى جۈملە ياكى مۇرەككەپ جۈملە بولسۇن — چېكىت قويۇلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زورۇركى، بايان جۈملىنىڭ تەركىۋىدىكى بەزى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئېيتىلىش ئاھاڭى ھەر ۋاقىت بىر قېلىپتا بولۇۋەرمەيدۇ. بولۇپمۇ بايان جۈملە تەركىۋىدىكى ئىگە ياكى تولدۇرغۇچىنىڭ ئەتراپىدىكى سوزلەر قانچە كوپ بولسا، ئۇنداق ئىگە ياكى تولدۇرغۇچى شۇنچە كوپ ئوزگىرىش ياساپ، كوتىرەڭگۇ ئاھاڭىدا ئېيتىلىدۇ - دە، ئاندىن تاۋۇش پەسىيىشكە باشلايدۇ، مەسىلەن: كوللېكتىپ رەھبەرلىكىنى يۇرگۈزۈش — توغرا رەھبەرلىكنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم كاپالىتى دېگەن جۈملىدىكى يۇرگۈزۈش دېگەن ئىگە مۇشۇ جۈملىنىڭ باشقا بولەكلىرىگە قارىغاندا بىرئاز يۇقۇرى ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ.

(2) بايان جۈملە سوزلىگۈچىنىڭ تەكشىغۇچىغا بايان قىلماقچى بولغان ئوي - پىكرىنى ئوزىنىڭ ئېھتىياجىغا مەزمۇنى قىلىدۇ.

(3) بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى كوپرەك پېئىللارنىڭ خەۋەر رايىدىن تەركىپ تاپىدۇ. ئەگەر خەۋىرى باشقا سوزلەردىن بولسا، مۇنداق بايان جۈملىلەر تەسۋىرىي خاراكتېردا بولىدۇ.

2) سوراق جۈملە

بىرەر مەسىلىنى ئېنىقلاش مەقسىدىدىكى ئوي - پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە سوراق جۈملە دېيىلىدۇ. كىشىلەر باشقىلاردىن جاۋاپ كۈتۈش مەقسىدىدە ياكى ئوزى جاۋاپ بېرىش مەقسىدىدە ئېيتقان ئوي - پىكرىلىرىنى ئادەتتە سوراق جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇنداقتا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشچى، دېخان، ئەسكەرلەر ئۈچۈن قانداق خىزمەت قىلىدۇ؟ قادىر، سىزگە نېمە بولدى؟ ناھايىتى خاپا كۆرۈنىسىزغۇ؟ ئۇلارمۇ مەجلىسكە قاتنىشىدىغاندۇ؟

نېككى ئات قوشقان ھارۋىنىڭ
ئالدى چاقى پەسمىكەن؟
جىگدە تۇۋىدىن قوپماپسىز،
ئەمگەك قىلماق تەسمىكەن؟
(خەلق قوشىغى)

سوراق جۈملىلەر ئىپادىلىگەن مەزمۇنىغا قاراپ تۇرغۇزۇلغان بولۇنىدۇ:

(1) ئوچۇق سوراق جۈملە

بىرەر ئىشنىڭ ھال - ئەھۋالىنى ئېنىقلاش (ئېنىق بىلىش) مەقسەتىدە ئېيتىلغان سوراق جۈملە ئوچۇق سوراق جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى ھەرىكەتنىڭ خۇسۇسىيىتى نىمىدىن ئىبارەت؟ ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرى قانداق؟ بۇ ھەرىكەتكە قانداق يېتەكچىلىك قىلىش لازىم؟

سىنىپىي جەمىيەتتە ئەدەبىيات - سەنئەت نېمە ئۈچۈن سىنىپىي مەقسەت ئىگە بولىدۇ؟ ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ سىنىپىي مەنىسى قانداق تەھلىل قىلىش كېرەك؟ بەدىئى ئوبراز دېگەن نېمە؟

(2) گۇمان سوراق جۈملە

گۇمانىي مەسىلىنى ئېنىقلاش مەقسەتىدە ئېيتىلغان سوراق جۈملە گۇمانىي سوراق جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۈگۈن قايتىپ كېلەرمۇ؟ ئۇلار بىزگە نېمە ھەقتە سۆزلەپ بېرەر؟ ئۇ، كىتابنى ماڭا بەرمەي كېتىپ قالارمۇ؟

(3) قارشىلىق سوراق جۈملە

سورالغان سوراققا سوراق شەكلىدىكى جاۋابنى ئىپادىلەيدىغان

سوراق جۇمله قارشىلىق سوراق جۇمله دېيىلىدۇ. مەسىلەن:
(1) — ئۇي سالمىسز دەۋاتمىسز، ياغاچنى نەدىن ئالمىسز؟
(ئوچۇق سوراق)
— ئورمانلىقتىن كېسىپ كەلمەيمىزمۇ؟ (قارشىلىق سوراق)
(2) — سەن ئۇنى نىمە ئۈچۈن تەنقىتلەيسەن؟ (ئوچۇق سوراق)
— ئۇنىڭ خاتالىقى تۇرسا، نىمە ئۈچۈن تەنقىتلىمەيمەن؟
(قارشىلىق سوراق)
(4) ئۇندەش سوراق جۇمله
ھەم سوراق، ھەم ھېس - تۇيغۇ مەزمۇنىدىكى ئۇي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان سوراق جۇمله ئۇندەش سوراق جۇمله دېيىلىدۇ.
بۇ خىل سوراق جۇملىلەرگە يېزىقتا سوراق ۋە ئۇندەش بەلگىسى تەڭ (بىللە) قويۇلىدۇ، قايسى بەلگىنىڭ ئالدىدا قويۇلۇشى جۇملىدە ئىپادىلەنگەن سوراق مەنىسى بىلەن ھېس - تۇيغۇ مەنىسىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىزلىقىغا باغلىق، ئەگەر سوراق مەنىسى كۈچلۈك بولسا، ئالدى بىلەن سوراق بەلگىسى، ئاندىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ؛ ئەگەر ئۇندەش مەنىسى كۈچلۈك بولسا، ئالدى بىلەن ئۇندەش، ئاندىن سوراق بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
سۈيگۈ دېگىز چوڭقۇرلۇغىدا مەن قاينام تۇرسام،
ئۇسسۇزلۇغۇم قانداق قانسۇن ئىچىپ كىچىك كولچەكلەرنى؟!
(ل. مۇتەللىپ)

گۈلچەنداگىم بار ئىكەن، بىز ئالتۇن بىلەن
ئۇي ياسايمىز، بايلىق دېگەن بىزگە نىمە!؟
(ئا. خوجا)

(5) تەسۋىرىي سوراق جۇمله
باشقىلاردىن جاۋاپ كۈتۈش مەقسىدىدە ئەمەس، بەلكى بىرەر ئىشنى ئوزى بايان قىلىش مەقسىدىدە ئىپتىلىغان سوراق جۇمله تەسۋىرىي سوراق جۇمله دېيىلىدۇ. بۇ خىل سوراق جۇملىلەر بەدىئى ئەدەبىياتتا كوپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

تیەنئەنمېندىكى قىزىل بايراقلار
نىچۇن ئوكمەس، شۇ قەدەر قىزىل؟
تیەنئەنمېندىكى ئارچە قارغايلار.
نىچۇن قىش - ياز تۇرار ياپ - يېشىل؟
تیەنئەنمېندىكى گۈللەر - چېچەكلەر،
نىچۇن توزىماس ياشنار ئەبدى؟
تیەنئەنمېندىكى مەرمەر تاشلارمۇ
نىچۇن سۇزۇك، شۇ قەدەر ئىسسىل؟
(قېيۇم ئەزىز)

ئومۇمەن، قانداق مەزمۇندىكى سوراق جۈملە بولۇشىدىن قەتئى ئەزەر، سوراق جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە:
(1) سوراق جۈملە ئېغىزدا سوراق ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا سوراق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا سوراق بەلگىسى قويۇلىدۇ.
(2) سوراق جۈملە سوزلىگۈچىنىڭ ئوزىگە ئېنىق بولمىغان مەسىلىنى ئېنىقلاش مەقسىدىدە ئېيتقان ئوي - پىكرىنى ئىپادە لەشنى ئوزىنىڭ مەزمۇنى قىلىدۇ.
(3) سوراق جۈملىلەردە، كوپىنچە، سوراق ئالماشلار ۋە سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوز ۋە ئۇلانمىلار بولىدۇ. بۇ خىل ئامىللار سوراق جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ.
3) ئۇندەش جۈملە
تۇرلۇك ھىسسىياتلىق پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئۇندەش جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:
مەن ئۇنىڭ ئوچۇق چىرايىغا، كۈلۈمسىرىشىگە قانچىلىك تەشنا ئىدىم - ھە! مانا ئەمدى يۇرىگىم بۇ تەشناالىققا قانىدى، ئۇھ، ئىمە دىگەن ئىللىق كۈلۈمسىرەش - بۇ! («شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى»دىن)
ئېيىخ، چۈش كورۇۋاتقاندىمەن، خىيال سۇرۇۋاتقاندىمەن، ياق، بۇنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەت!
كىشىلەرنىڭ ھىسسىياتلىق پىكرىلىرى ھەرخىل بولىدۇ، شۇڭا

ئۇنى ئىپادىلەيدىغان ئۇندەش جۈملىلەرمۇ ھەرخىل بولىدۇ.
(1) بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئارزۇمانلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇنداق ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى، كوپىنچە، شەرت ۋە خەۋەر رايىدىكى پېئىللاردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

قۇياشتىن نۇرلۇق بېيجىڭغا بارسام!
ئاڭا نۇر بەرگەن قۇياشنى كورسەم!

سىز ماڭا بىردەم ياردەم قىلسىڭىز، تازا ياخشى بولاتتى!
(2) بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر كىشىلەرنىڭ خوشال - خورامليق، قانائەتلەنگەنلىك ھېس - تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق ئۇندەش جۈملە تەركىۋىدە، كوپىنچە، ئۇندەش سوزلەر بولىدۇ. مەسىلەن:
بۇگۈن ئەجەپ ياخشى كۈن بولدى! پاھ - پاھ، تازا كوڭۈلدىكىدەك ئىش بولدى - دە!
(3) يەنە بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر كىشىلەرنىڭ غەزەپلىنىش، خاپا بولۇش، پۇشايمان قىلىشتەك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق ئۇندەش جۈملىلەر تەركىۋىدىمۇ ئۇندەشلەر ۋە يۇكلىمىلەر بولىدۇ. مەسىلەن:
خەپ، سېنىڭ ئەدىۋىگىنى بەرمەسەم! مەن ئۇ يەرگە بارمىغان بولسام ياخشى بولار ئىكەن! يولداشلار، بىزنىڭ بۇ يەر چارۋىچىلىق رايونى، سىياسەتتە ئېنىق بەلگىلەنگەن، ئوتلاقتا بوز يەر ئېچىش چوڭ جىنايەت!
(4) يەنە بىر قىسىم ئۇندەش جۈملىلەر كىشىلەرنىڭ بىرەر ۋەقە، ھادىسە ياكى ئىشقا ئەجەپلەنگەنلىك ۋە زوقلانغانلىقتەك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
ئەتراپىڭغا قارىغىنا، بۇ يەرلەر نەمە دېگەن گۈزەل بولۇپ كەتكەن! ئېخ، سۈيۇملۇك ۋەتىنىم، سەن نەمە دېگەن گۈزەل، نەمە دېگەن يېقىملىقسەن!

ئومۇمەن، قانداق مەزمۇنداىكى ئۇندەش جۇملە بولسۇن، ئۇلار توۋەندىكىدەك ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

(1) ئۇندەش جۇملە ئېغىزدا ئۇندەش ئاھاڭغا ئىگە، ئۇندەش ئاھاڭى دىكتسىز — پۈتۈن جۇملىنىڭ ياكى ئۇندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوز ۋە باشقا ئاملىنىڭ كۈچلۈك ۋە كوتسرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىشى. شۇڭا بەزى بايان ۋە سوراق جۇملىلەر ئۇندەش ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلسا، ئۇندەش جۇملىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. يېزىقتا ئۇندەش جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ.

(2) ئۇندەش جۇملىلەر كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ھىس تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشنى ئوزىنىڭ مەزمۇنى قىلىدۇ.

(3) ئۇندەش جۇملىلەر ئادەتتە، ھىس - تۇيغۇ ئۇندەشلىرى ۋە باشقا ھىس - تۇيغۇنى ئىپادىلەيدىغان سوز ۋە يۇكلىمىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۇزۇلىدۇ.

4) بۇيرۇق جۇملە

كىشىلەرنىڭ بۇيرۇق، ئىتتۇنۇش، تىلەك، مەسلىھەت، شوئار، چاقىرىق، ئۇمىت مەزمۇنىدىكى پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۇملە بۇيرۇق جۇملە دىيىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىپ ئېيتقىن سەبا خەلقىمگە، غەپلەت ئۇيقۇدىن تۇرسۇن!
جاھان خەلقىغە ئوخشاش ھوريىەتلىكتىن بازار قۇرسۇن!
(نىمشېھىت)

دوستۇم ساڭا ئېيتىمدىغان گېپىم بار، بۇگۈن كەچتە بىزنىڭكىگە بىر كەلگىنە! ئوزۇڭنى بىرىپ ئەھۋالنى ئىگەللەپ باقسىڭىز! ئىتتىپاقلىشىپ، يېڭى ئۇزۇن سەپەردە يېڭى غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۇرەيلى! غالىپ ماركسىزىم، لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ياشىسۇن!

بۇيرۇق جۇملىلەر، ئاساسەن، تۇۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

(1) بۇيرۇق جۇملىلەرنىڭ بەزىلىرى بىرئاز كۈچلۈك ۋە كوتسرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ،

يەنى بۇيرۇق، شوئار، چاقىرىق مەنسەدىكى بۇيرۇق جۇملىلەر ئاھايىتى كۇچلۇك ۋە كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، ئوتۇنۇش، ئىلەك، مەسلىھەت مەنسەدىكى بۇيرۇق جۇملىلەر پەسرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. شۇڭا يېزىقتا كۇچلۇك ۋە كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلغان بۇيرۇق جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇندەش بەلگىسى، كۇچسىز ۋە پەسرەك ئېيتىلغان بۇيرۇق جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ.

(2) بۇيرۇق جۇملىلەرنىڭ خەۋىرى، كوپىنچە، بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللاردىن تەركىپ تاپىدۇ.

ئومۇمەن، جۇملىنىڭ قانداق مەزمۇندىكى جۇملە بولۇشى كىشى لەرنىڭ ئوز پىكرىنى قانداق مەزمۇندا بايان قىلىشىغا باغلىق. شۇڭا جۇملە ھەمىشە بىرخىل مەزمۇندا بولۇۋەرمەيدۇ. چۇنكى كىشى لەرنىڭ ئوز پىكرىنى قانداق مەزمۇنىدا ئىپادىلىشىگە قاراپ، بىر جۇملە مەلۇم ئەھۋالدا بايان جۇملە بولسا، يەنە مەلۇم ئەھۋالدا ئۇندەش ياكى سوراق جۇملە بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك مەلۇم جۇملە ھەم خەۋەر، ھەم ئۇندەش مەنسىنى ئىپادىلەپ كېلىشمۇ مۇمكىن.

2. جۇملىنىڭ تۇزۇلۇشىگە قاراپ بولۇنۇشى

جۇملىلەرنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنى ھەر خىل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تۇزۇلۇش شەكلىمۇ ھەرخىل. سىنتاكسىسنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى جۇملىنىڭ تۇزۇلۇش جەھەتتىكى ئورتاق قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. جۇملە تۇزۇلۇش جەھەتتە ئورتاق قانۇنىيەتلىرگە ئىگە بولىدۇ، يەنى بىر قىسىم جۇملىلەر سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىدىن تۇزۇلۇپ، يەككە ئوي - پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسا، يەنە بىر قىسىم جۇملىلەر يەككە جۇملىلەرنىڭ ئوزئارا مەلۇم سىنتاكسىس

لمق قائمده بويمچه بىرىكمشمدىن تۇزۇلۇپ، قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە. مانا مۇشۇنداق ئور-تاق ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، جۇملىلەر تۇزۇلۇش جەھەتتىن ئاددى جۇملە ۋە مۇرەككەپ جۇملە دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا بولۇنىدۇ. شۇڭا سىنتاكسىسمۇ ئاددى جۇملە سىنتاكسىسى، مۇرەككەپ جۇملە سىنتاكسىسى دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا بولۇنىدۇ.

ئون ئالتىنچى باپ ئاددى جۈملە سىنتاكسىسى

§ - 60 ئاددى جۈملە ۋە ئۇنىڭ رولى

گولۇق ئاياقلاشقان يەككە ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاددى جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوق يەتمىگەن يەرگە قىلىچ شىلتىما (ماقال). ھورۇن ئادەم يەرگىمۇ ئېغىر يۈك (ماقال).

ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى ئىجتىمائى رېيالىقنىڭ تىپىك شارائىتىتكى تىپىك قەھرىمانلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئارقىلىق خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، خەلقنى تەربىيىلەش، دۈشمەننى يوقىتىش ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. (ئىنجاك ئەدەبىيات - سەنئىتى»دىن)

يۇقۇرقى جۈملىلەر مەيلى قىسقا ياكى ئۇزۇن بولسۇن، ھەممىسى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىدىن تۇزۇلگەن، يەككە ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملىلەردىن ئىبارەت.

شۇنى ئېيتىپ ئوتۈش زورۇركى، بەزىدە بىر سوزنىڭ ئوزىمۇ بىر ئاددى جۈملە بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋال بەدىئى ئەسەرلەردە كوپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق جۈملىنىڭ ئاياقلاشقان يەككە ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىشى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى باشقا ئاددى جۈملىلەر ئىپادىلىگەن ئوي - پىكىرنىڭ مەزمۇنىغا باغلىق. مەسىلەن: ئەتىياز، سىم - سىم يامغۇر توختىماي ياغماقتا دېگەن مىسالدىكى ئەتىياز دېگەن سوزنىڭ بىر ئوي - پىكىرنى (ئەتىياز ۋاقتى ئىدى) ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملە ئىكەنلىگى ئۇنىڭ

ئاخىرىدىكى جۈملە بىلەن بولغان مەزمۇن ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئاددىي جۈملە نۇتۇقنىڭ بىر پۈتۈن ئەڭ كىچىك تەركىۋىي قىسمى بولۇپ، ئوبېكتىپ رىياللىقنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئىنكاسى بولغان پىكىر شەكىللىرىنى ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك ئىپادىلەش بىلەن، كىشىلەرنىڭ بىر بىرىنى چۈشىنىشىدە، پىكىر ئالماشتۇرۇشىدا ۋە ئۇزۇنارا ئالاقە باغلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئاددىي جۈملە سىنتاكسىسى جۈملىدە سوزلەرنىڭ باغلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگى، جۈملە بولەكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئورۇن تەرتىۋى، ئاددىي جۈملە تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئوزىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى قىلىدۇ.

61 - § جۈملىدە سوزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش يوللىرى

جۈملىدە سوزلەر مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە - قانۇنىيەت بويىچە ئوزئارا بىرىكىپ كېلىدۇ. شۇڭا جۈملىدە سوزلەرنىڭ بىرىكىش يوللىرى ۋە ئۇسۇللىرى ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئاددىي جۈملە سىنتاكسىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

1. جۈملىدە سوزلەرنىڭ باغلىنىشى

جۈملىدە سوزلەرنىڭ ئوزئارا باغلىنىشى ئۇچ تۈرلۈك بولىدۇ:

(1) جۈملىدىكى سوزلەر بىر بىرىگە بېقىنغان ھالدا قاتار باغلىنىپ كېلىدۇ. بۇ خىل باغلىنىش سوزلەرنىڭ دەرىجىلىك باغلىنىشى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

هازىرغىچە ئوتكەن ھەممە جەمىيەت تارىخىي — سىنىپىي كۈرەش تارىخى. («كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دىن)

بۇ جۈملىدىكى هازىرغىچە سوزى ئوتكەن دىگەن سوزگە، ئوتكەن سوزى ھەممە سوزىگە، ھەممە سوزى جەمىيەت سوزىگە، جەمىيەت سوزى تارىخىي دىگەن سوزگە، سىنىپىي سوزى كۈرەش سوزىگە، كۈرەش سوزى تارىخىي سوزىگە بېقىنىپ قاتار باغلىنىپ كەلگەن. بۇنداق باغلىنىش دەرىجىلىك باغلىنىش بولىدۇ.

(2) جۈملىدە بىرقانچە بېقىنفۇچى سوز بىر بېقىندۇرغۇچى سوزگە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدۇ، بۇ خىل باغلىنىش بىرقانچە بېقىنفۇچىنىڭ بىر بېقىندۇرغۇچىغا ئورتاق باغلىنىشى دىيىلىدۇ. بۇ خىل باغلىنىشتا بېقىنفۇچى سوز بەزىدە بىر خىل گىراممااتىكىلىق شەكىلدە، بەزىدە ھەر خىل گىراممااتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

يېڭى دەۋر، يېڭى ئاممۇ ۋە يېڭى تۈرمۇشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يېڭى ئىجادىيەت پىرىنسىپىنى، يېڭى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانماي مۇمكىن ئەمەس.

بۇ جۈملىدىكى يېڭى دەۋر، يېڭى ئاممۇ، يېڭى تۈرمۇشنى دىگەن بېقىنفۇچى سوزلەر بىر خىل شەكىلدە كېلىپ، ئىپادىلەش ئۈچۈن دىگەن بېقىندۇرغۇچى سوزگە ئورتاق باغلىنىپ كەلگەن، يېڭى ئىجادىيەت پىرىنسىپىنى، يېڭى ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى دىگەن بېقىنفۇچى سوز بىرىكمىلىرى بىر خىل شەكىلدە كېلىپ، قوللانماي مۇمكىن ئەمەس دىگەن بېقىندۇرغۇچى بىرىكمىگە ئورتاق باغلىنىپ كەلگەن.

بىز تۇنۇگۈن تىياتىرغا ئاپتوۋۇز بىلەن باردۇق دىگەن جۈملىدىكى تۇنۇگۈن، تىياتىرغا، ئاپتوۋۇز بىلەن دىگەن بېقىنفۇچى سوزلەر ھەر خىل شەكىلدە كېلىپ، باردۇق دىگەن بېقىندۇرغۇچى سوزگە ئورتاق باغلىنىپ كەلگەن.

(3) جۈملىدە بىر بېقىنفۇچى سوز بىرنەچچە بېقىندۇرغۇچى سوزگە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدۇ. بۇ خىل باغلىنىش بىر بېقىن

ۇچىنىڭ بىرنەچچە بېقىندۇرغۇچىغا ئورتاق باغلىنىشى دېيىلىدۇ.
مەسىلەن:
مەملىكىتىمىزنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۇچاندەك تەرەققى قىلماقتا.
بۇ جۈملىدىكى مەملىكىتىمىزنىڭ دىگەن بېقىنىقۇچى سوز سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى دىگەن ئىككى بېقىندۇرغۇچى بىرىكمىگە ئورتاق باغلىنىپ كەلگەن.
ئۇرۇمچىدىكى ئالى مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنھەركەت مۇسابىقىسى قىزغىن ئېلىپ بېرىلماقتا دىگەن جۈملىدىكى ئۇرۇمچىدىكى دىگەن بېقىنىقۇچى سوز ئالى مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە دىگەن ئۇچ بېقىندۇرغۇچىغا ئورتاق باغلىنىپ كەلگەن.

2. جۈملىدە سوزلەرنى باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىللار

جۈملىدە سوزلەرنى ئوزئارا باغلاپ كېلىدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:
(1) سوز تۇرلىگۈچى ھەر خىل قوشۇمچىلار جۈملىدە سوزلەرنى ئوزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ كېلىدۇ
مەسىلەن:
لۇشۇن ئەپەندى ئوزىنىڭ پۈتۈن ئومرىنى كەسكىن كۈرەش قىزغىن جەڭ مەيدانلىرىدا ئوتكۈزدى.
بۇ جۈملىدىكى ئى، نىڭ، نى، لار، دا، دى قاتارلىق سوز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار مۇشۇ جۈملىدىكى سوزلەرنى ئوزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ كەلگەن.
(2) يارەمچى سوزلەر جۈملىدە سوزلەرنى ئوزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئۇلارنىڭ دەرىسنى چۈشىنىپ يېتىشى ۋاستىسى: ئوزلىرىنىڭ

هوكۇمرانلىرىنى قاغايدىغان قوشاقلارنى ئېيتىش ۋە ئۇلارغا ئانچە-مۇنچە ۋەھەسلىك سوزلەر بىلەن غوڭشۇپ قويۇش بولىدى.
(«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دىن)

بۇ جۈملىدىكى ۋە، بىلەن قاتارلىق يارەمچى سوزلەر سوزلەرنى ئوزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىلدىن ئىبارەت.

(3) جۈملىدە سوزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىۋىمۇ سوزلەرنى ئوزئارا باغلاپ كېلىدىغان سىنتاكسىسلىق ئاممىلارنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئەھۋال تامامەن باشقىچە بولۇپ كەتتى.

بۇ جۈملىدىكى سوزلەر ئورۇن تەرتىۋى ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ كەلگەن.

(4) جۈملىدە سوزلەر جانلىق تىلدا ئىنتۇناتسىيە، ئۇرغۇ ئارقىلىق، پېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. شۇڭا ئىنتۇناتسىيە، ئۇرغۇ ۋە تىنىش بەلگىلىرى قاتارلىقلار مۇ جۈملىدە سوزلەرنى ئوزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يۇقۇرقى سىنتاكسىسلىق ئاممىلار جۈملە تەركىۋىدىكى سوزلەرنى باغلاشتا ھەممىسى بىردەك قوللىنىلىشىمۇ ياكى ئايرىملىرى قوللىنىلماسلىقىمۇ مۇمكىن. بۇنى شۇ جۈملىنىڭ مەزمۇنى ۋە كونكرېت تۇزۇلۇشى ئالاھىدىلىكى بەلگىلەيدۇ.

3. جۈملىدە سوزلەرنىڭ مۇناسىۋىتى

جۈملىدە، سوزلەر ئوزئارا ھەر خىل مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەت جۈملىدە سوزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىدىكى سوزلەر 4 خىل مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ:

(1) كېلىشىش (ماسلىشىش) مۇناسىۋىتى

جۇملىدە بىر سوز بىلەن يەنە بىر سوزنىڭ سان ۋە شەخس جەھەتتە ئوزئارا ماسلىشىپ كېلىشى مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. بۇ خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت كوپرەك جۇملىنىڭ خەۋىرى بىلەن ئىگىسى ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن شۇ كۇنلەردە ئومىچىلار بىلەن بىللە بولدۇم. سىز بۇگۇنكى ئىلمىي دوكلاتنى ناھايىتى ئوبدان سوزلىدىڭىز.

شۇ نىيەتتە، شۇ كۇرەشتە ئالتە يىلغا قەدەم باستۇق،
كۇرەش قىلىپ غالىبىيەت مەنزىلىگە يېقىنلاشتۇق.
چىداملىق روھ، غەيرەت بىلەن، تۇتقۇنلۇقتىن يىراقلاشتۇق،
چوقۇم يېڭىپ چىقىش ئۇچۇن بىزدە قاتتىق ئىشەنچ بار.
(ئىمىشېھىت)

يۇقۇرقى مىساللاردىكى مەن دېگەن ئىگە بىلەن بىللە بولدۇم دېگەن خەۋەر 1 - شەخس بىرلىكتە، سىز دېگەن ئىگە بىلەن سوزلىدىڭىز دېگەن خەۋەر 2 - شەخس بىرلىك سىپايە شەكلىدە، قەدەم باستۇق، يېقىنلاشتۇق، يىراقلاشتۇق دېگەن خەۋەرلەر بىلەن بۇ جۇملىلەرنىڭ يوشۇرۇن ئىگىسى بولغان بىز دېگەن ئالماش 1 - شەخس كوپلۇكتە ئوزئارا باغلىنىپ كېلىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن.

(2) چىرمىشىش مۇناسىۋىتى

جۇملىدە تەۋەلىگۇچى سوز بىلەن تەۋەلەنگۇچى سوزنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت چىرمىشىش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. بۇ خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە تەۋەلىگۇچى سوز ئىگىلىك كېلىشتە، تەۋەلەنگۇچى سوز شەخس قوشۇمچىلىرىدا كېلىپ ئوزئارا مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. مەسىلەن:

شۇ لۇشيەن ھاياتىمىز، ھور - بەختىمىزنىڭ كېپىلى،
يولىمىزغا نۇر تاراتقان ئىنقىلابنىڭ گوھىرى.
بىھىساپ قانلارنى توكۇپ، بىز ئېرىشكەن ئاخىرى،
نەچچە ئون يىللىق كۇرەش مۇئىسسىنىڭ جەۋھىرى.
(سۇلتان ماخمۇت)

ئەسەرنىڭ پۈت تەرەپ تۈرالمىشى ياكى تۈرالماسلىغى، ۋاقىت سىنىغىدىن ئوتۈش - ئوتەلمەسلىگىنىڭ ھالقىسى، يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، تەكرار تەكشۈرۈش، تەكرار ئوزگەرتىشتە. («شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى»دىن)

يۇقۇرقى مىساللاردىكى ھاياتىمىز، ھور - بەختىمىزنىڭ دىگەن تەۋەلىگۈچى سوزلەر كېپىلى دىگەن تەۋەلەنگۈچى سوز بىلەن، ئىنقىلاپنىڭ دىگەن تەۋەلىگۈچى سوز گوھىرى دىگەن تەۋەلەنگۈچى سوز چى سوز بىلەن، كۈرەش مۇئىسسىنىڭ دىگەن تەۋەلىگۈچى سوز جەۋھىرى دىگەن تەۋەلەنگۈچى سوز بىلەن، ئەسەرنىڭ دىگەن تەۋەلىگۈچى سوز پۈت تەرەپ تۈرالمىشى ياكى تۈرالماسلىغى دىگەن تەۋەلەنگۈچى سوزلەر بىلەن، ۋاقىت سىنىغىدىن ئوتۈش - ئوتەلمەسلىگىنىڭ دىگەن تەۋەلىگۈچى سوزلەر ھالقىسى دىگەن تەۋەلەنگۈچى سوز بىلەن چىرمىشىش مۇناسىۋەتتىدە باغلىنىپ كەلگەن.

3) باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى

جۇملىدە بېقىندۇرغۇچى سوز ئىگىلىك كېلىشتىن باشقا كىشىلەر-دە (يونۇلۇش، چۈشۈم، چىقىش، ئورۇن - ۋاقىت كېلىشىلەردە) كەلگەن سوزلەرنى ياكى مۇشۇ كېلىشىلەر رولىدا كەلگەن يارەمچى سوزلەر بىلەن كەلگەن سوزلەرنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل سىنتاكسىس لىق مۇناسىۋەت (باشقۇرۇش ۋە باشقۇرۇلۇش) باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى دىيىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر ئومۇر ياركىڭ بولاي مەن، ھەمنەپەس بولساڭ ماڭا،
ئەل - ئۇچۇن توككەندە تەر ھەمدەم بولۇپ تۇرساڭ ماڭا.
كەشپىيات ئىشقىغا مەن پاتسام ئەگەر مەجنۇن بولۇپ،
سەن ۋاپادار لەيلىدەك، ئايدەك چىراي ئاچساڭ ماڭا.
مەن گويا پەرھات بولۇپ تىلغاندا تاغلار كوكسىنى،
سەن شۇ چاغ شىرىن بولۇپ، خۇش بۇي شاراپ تۇتساڭ ماڭا.
(باۋۇدون مياز)

يۇقۇرقى مىساللاردىكى ھەمنەپەس بولساڭ، ھەمدەم بولۇپ تۇرساڭ، چىراي ئاچساڭ، شاراپ تۇتساڭ دىگەن سوزلەر ماڭا

سوزنى، پاتسام سوزى كەشپيات ئىشقىلا سوزنى، توكىكەندە سوزنى، پاتسام سوزى ئەل ئۇچۇن دېگەن سوزنى، تىلغاندا سوزى تاغلار تەر سوزى ئەل ئۇچۇن دېگەن سوزنى، تىلغاندا سوزى تاغلار كوكسىنى دېگەن سوزلەرنى باشقۇرۇپ، باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن.

4) ياندىشىش مۇناسىۋىتى

جۇملىدە بېقىنغۇچى سوز سىنتاكسىسلىق باغلىغۇچىلارسىز بېقىنىدۇرغۇچى سوزگە ياندىشىپ باغلىنىپ كېلىدۇ. بۇ خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ياندىشىش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. مۇنداق مۇناسىۋەت ئۆتكەكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن ئورۇن تەرتىۋى ئارقىلىقلا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. مەسىلەن:

چەكسىز چوڭقۇر مەنە بار بۇ نۇرانە سۇرەتتە،
ماۋ جۇشى ھەم خۇا جۇشى ئەنە قىزغىن سوھبەتتە.
ئەنە: "سىز ئىش باشقۇرسىڭىز مەن خاتىرجەم بولىمەن"—
دېگەن نۇرلۇق ئالتە خەت يېزىلغان شۇ سائەتتە.
(تىيېنجان ئېلىيوپ)

بۇ مىسالدىكى چەكسىز، چوڭقۇر دېگەن سوزلەر مەنە دېگەن سوز بىلەن، بۇ نۇرانە دېگەن سوز سۇرەتتە دېگەن سوز بىلەن، ئەنە قىزغىن دېگەن سوز سوھبەتتە دېگەن سوز بىلەن، نۇرلۇق ئالتە دېگەن سوز خەت دېگەن سوز بىلەن ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كەلگەن.

جۇملىدە سوزلەرنىڭ يۇقۇرقىدەك 4 خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى بەزى جۇملىلەردە ھەممىسى بىردەك كېلىشمۇ، بەزى جۇملىلەردە ئايرىملىرى كېلىشمۇ مۇمكىن، بۇمۇ جۇملىنىڭ مەزمۇن ۋە تۈزۈلۈشى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە باغلىق.

§-62 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرى

سوزلەر يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن سىنتاكسىسلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەر بويىچە ئوزئارا بىرىكىپ، سوز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قى-

لمدۇ. سوز بىرىكمىلىرى مەنە ۋە ئۇزۇلۇش جەھەتتىكى تۇراقلىق ياكى تۇراقسىزلىقىغا قاراپ ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى (فرازېولوگىك بىرىكمە)، تۇراقسىز سوز بىرىكمىسى (سىنتاكسىسلىق بىرىكمە).

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى لېكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى، بۇ ھەقتە، لېكسىكولوگىيىدە قىسقىچە توختالغان ئىدۇق. بۇ پاراگىراپتا تۇراقسىز سوز بىرىكمىلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەم تۈرلىرى ھەقتىدە توختىلىمىز.

مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزلەرنىڭ ۋاقتىلىق يىغىندىسى تۇراقسىز سوز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ. تۇراقسىز سوز بىرىكمىسى تۇۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. تۇراقسىز سوز بىرىكمىسى لېكسىكا ۋە گىرامماتىكىلىق مەنىلىرى ئېنىق ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزنىڭ بىرى ئىگىسىگە بېقىنىپ كېلىش ئاساسىدا تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن: سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى.

2. تۇراقسىز سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر تاۋۇش جەھەتتە فونېتىك ئوزگىرىش قىلمايدۇ؛ ھەر بىر سوز ئوز ئۇرغۇسىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ، ئاخىرقى سوزنىڭ ئۇرغۇسى باشقا سوزلەرنىڭ ئۇرغۇسىغا قارىغاندا كۈچلۈكرەك ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى، سىياسىي-قانۇن ئورۇنلىرى.

3. تۇراقسىز سوز بىرىكمىسىنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر ئوزئىنىڭ ئەسلى مەنىسىنى يوقىتىپ، يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ، بەلكى ئوزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ئومۇمىي مەنە ئىپادىلەيدۇ.

4. تۇراقسىز سوز بىرىكمىلىرى ئايرىم تۇرغاندا خۇددى يەككە سوزلەرنىڭ ئادەتتىكى تىزمىسىدەك تۇرسىمۇ، جۇملىدە بىر

سوزگه ئوخشاش رول ئويناپ، جۇملىنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، خەلقنى تەربىيەلەش، دۇشمەنگە زەربە بېرىش، دۇشمەننى يوقىتىش رولىنى ئويناشى لازىم.

بۇ جۇملىدە ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى دېگەن بىرىكمە ئىگە، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، خەلقنى تەربىيەلەش، دۇشمەنگە زەربە بېرىش، دۇشمەننى يوقىتىش سوز بىرىكمىلىرى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، مۇشۇ جۇملىنىڭ تۇزۇلۇشىدە قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رول ئويناغان.

تۇراقسىز سوز بىرىكمىلىرى تەركىۋىدىكى بېقىندۇرغۇچى سوز-نىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى، پېئىل خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۇرگە بولۇنىدۇ.

1. ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچى سوزلىرى ئىسىم خاراكتېرلىق سوزلەردىن (ئىسىم سۇپەت، سان، ئالماش قاتارلىق سوز تۇركۈملىرىگە خاس سوزلەر دىن) تەركىپ تاپقان تۇراقسىز سوز بىرىكمىلىرى ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ.

ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسىنىڭ بېقىنفۇچى سوزلىرىمۇ، كۆپىنچە، ئىسىم خاراكتېرلىق سوزلەردىن تەركىپ تاپىدۇ؛ شۇنىڭدەك بۇ خىل تۇراقسىز سوز بىرىكمىسىنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر ھەر خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

سانائەتتە تەرەققى قىلغان مەملىكەت، پۇرولېتارىياتلىق قىزغىن ھىسسىيات دېگەن سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە، تۇرمۇش دەرسلىكى، ھەرىكەت قانۇنىيىتى، ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى دېگەن سوز بىرىكمىلىرى دىكى سوزلەر چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدە، ئوزىگە خاس ئالاھىدىلە-

گی دىگەن سوز بىرىكمىسىدىكى سوزلەر باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كەلگەن.

2. پېئل خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى

بېقىندۇرغۇچى سوزى پېئللاردىن تەركىپ تاپقان تۇراقسىز سوز بىرىكمىسى پېئل خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى دېيىلىدۇ. پېئللار تۇراقسىز سوز بىرىكمىسىنى تەشكىل قىلىشتا ناھايىتى ئۇنۇملۇك رول ئويناپ ئۇچۇن، پېئل خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى كوپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل سوز بىرىكمىسىنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر، ئاساسەن، ياندىشىش ۋە باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بارلىق ئاممىلاردىن تەركىپ تاپقان، كىشىنى مەپتۇن قىلارلىق دىگەن سوز بىرىكمىلىرىدىكى سوزلەر باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە، ئالدىرىماي سوزلەش، ئوزئارا چەمبەرچەس باغلانغان دىگەن سوز بىرىكمىلىرىدىكى سوزلەر ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە ئوزئارا باغلىنىپ كەلگەن.

ئون يەتتىنچى باپ جۈملە بولەكلىرى

§-63 جۈملە بولەكلىرى ھەققىدە چۈشەنچە

ئاددى جۈملىلەرنىڭ تەركىۋى تۈزۈلۈشى قىسقا بولۇشمۇ ياكى ئۇزۇن بولۇشمۇ مۇمكىن، مەيلى قانداقلا بولسۇن، ئاددى جۈملە نى شەكىللەندۈرۈشتە قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رول ئويناپ سۆز ۋە سوز بىرىكمىسى شۇ ئاددى جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ.

ئاددى جۈملىدىكى بەزى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ كىم ۋە نىمىگە باغلىق ئىكەنلىگى نى، بەزى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئاياقلاشقانلىغىنى، بەزى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرى جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ بېۋاستە ياكى ۋاستىلىك ئوبېكتىنى، بەزى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە مۇناسىۋەتلىك شەيئى ۋە ھادىسىنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى، يەنە بەزى سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرى بولسا، جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى كورسىتىش ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىپ، ئاددى جۈملىنى شەكىللەندۈرىدىغان سوز ۋە سوز بىرىكمىسى جۈملە بولىگى دېيىلىدۇ.

جۈملىدىكى بولەكلەرنىڭ جۈملە تۈزۈلۈشىدىكى رولى ئوخشاش ئەمەس. بىر قىسىم بولەكلەر جۈملە تۈزۈلۈشىدە مۇھىم ۋە باش رول ئوينىسا، يەنە بىر قىسىم بولەكلەر جۈملە تۈزۈلۈشىدە قو-

شۇەچە (ئەگىشىش) رولىنى ئويناپدۇ. جۈملە بولەكلىرى جۈملىدە كى رولىغا قاراپ، باش بولەك ۋە ئەگەشمە بولەك دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

ئەسكەرتىش: جۈملە بولەكلىرىنى كورسىتىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى دەك شەرتلىك بەلگىلەر قوللىنىلىدى:

ئىگە (————)
خەۋەر (═══════)
تولدۇرغۇچى (~~~~~~~~)
ئېنىقلىغۇچى (≈≈≈≈≈≈≈≈)
ھالەت (∞∞∞∞∞∞∞∞)

§-64 جۈملىنىڭ باش بولەكلىرى

جۈملە تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولىدىغان ۋە ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەشتە تەرەكلىك رول ئويناپدىغان جۈملە بولىگى باش بولەك دېيىلىدۇ.

جۈملىدە مۇھىم رول ئويناپدىغان باش بولەكلەر ئىگە بىلەن خەۋەر بولۇپ، بۇ بولەكلەر جۈملە تۈزۈلۈشىدە تەشكىلاتچى ۋە ئۈيۇشتۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا باش بولەكسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ دېيىشكىمۇ بولىدۇ. لېكىن باش بولەكلەرنىڭ (ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ) جۈملىدىكى رولى ئوخشاش ئەمەس، ئىگىگە قارىغاندا خەۋەر تېخىمۇ مۇھىم رول ئويناپدۇ. شۇڭا ئۈيغۇر تىلىدا خەۋەرسىز جۈملە بولمايدۇ دەيمىز. چۈنكى، بىرىنچىدىن، خەۋەر جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنىڭ ئاياقلاشقانلىغىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، خەۋەر ئوزىنىڭ مورفولوگىك تۈزۈلۈشى ئارقىلىق جۈملىنىڭ ئىگىسىنى ئىپادىلەۋېرىدۇ. لېكىن بۇنىڭغا قاراپ، خەۋەرنىلا باش بولەك دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئىگە بىلەن خەۋەر جۈملىدە باشقا بولەكلەرنى ئەتراپىغا مۇۋاپىق ئۈيۇشتۇرۇپ

كېلىدۇ. ئۇ ئوزنىڭ خاس ئالاھىدىلىكىگە ۋە سىنتاكسىسلىق قانۇنىمىيەتكە ئىگە.

1. ئىگە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

جۈملە ئارقىلىق بايان قىلىنغان نەرسە-ھەركەت ياكى شەيئى ۋە خۇسۇسىيەتنىڭ كىم ۋە نېمىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان باش بولەك ئىگە دېيىلىدۇ.

كىشىلەر ئوز سوزلىرىدە ۋە ئەسەرلىرىدە مەلۇم شەيئى ۋە ھادىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا سوزلەيدۇ، جۈملىدە ئەنە شۇ ئاساسىي شەيئى ۋە ھادىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوز ۋە سوز بىرىكمىسى ئىگە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

بازىس — جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدىكى ئىجتىمائى-ئىقتىسادىي تۈزۈمىدىن ئىبارەت.

(ستالىن)

ئۇلۇغ كومموئىزىم جەڭچىسى لۇشۇن ئوزىنىڭ بارلىغىنى جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرى ئۈچۈن بېغىشلىدى.

بۇ مىساللاردىكى بازىس دېگەن سوز بىلەن ئۇلۇغ كوممۇنىزىم جەڭچىسى لۇشۇن دېگەن سوز بىرىكمىسى مۇشۇ جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەركەت ۋە خۇسۇسىيەتنىڭ كىم ۋە نېمىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ ئىگە بولۇپ كەلگەن.

ئىگە تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن سوز ۋە سوز بىرىكمىسى باش كېلىشتە كېلىدۇ (ئىسىمنىڭ شەخس، سان كاتېگورىيە شەكىللىرى بىلەن تۈرلەنگەن سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ). جۈملىنىڭ ئىگىسى كىم ۋە نېمە دېگەن سوراقلار (بۇ سوراقلارنىڭ شەخس-سان كاتېگورىيە شەكىللىرى بىلەن تۈرلەنـ

گەن شەكلى) نى خەۋەرگە قوشۇپ ئېيتىش ئارقىلىق ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوبېكتىپ دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەدەبىي ئەسەر ئېلان قىلىنغان ئەينى تارىخىي باسقۇچتا بەۋاستە تەرىبىۋى رول ئوينايدۇ.

هورۇننىڭ ئەتىسى تۇگىمەس (ماقال).

2) جۈملىدە، كۆپىنچە، ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بەرىكمىلىرى ئىگە بولۇپ كېلىدۇ (باشقا سوز تۈركۈمىگە خاس سوزلەر ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغاندا ئاندىن ئىگە بولىدۇ). شۇڭا ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سوز ھەم سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىگە بولۇپ كېلىشى ئىگىنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتى. مەسىلەن:

بىزنىڭ قەھرىمان خەلقىمىز ئۇلۇغ غەلىبىلەرگە ئېرىشتى (ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى). جۇڭگو خەلقى جاسارەتلىك ۋە قالىبىلىيەتلىك (ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى). يالغان هامان يالغان (سۈپەت). بىز بۇرۇن بىلمەيدىغان نەرسىلەرنى ئۇگىنىۋالايلى (ئالماش). يېقىلغان چېلىشقا تويماس (سۈپەتداش). يېگىرمە بىر يەتتىگە بولۇنىدۇ (سان).

بىر سوزدىن تۈزۈلگەن ئىگە ئاددى ئىگە، سوز بىرىكمىسى (تۈراقلىق ھەم تۈراقسىز سوز بىرىكمىسى) دىن تۈزۈلگەن ئىگە مۇرەككەپ ئىگە دېيىلىدۇ. مۇرەككەپ ئىگە بولۇپ كەلگەن سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى زىچ بولىدۇ، خەۋەرگە بىر پۈتۈن گەۋدە شەكلىدە باغلىنىدۇ ۋە ئىگىگە بېرىلىدىغان سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈن دۇنيا ئەمگەكچىلىرى بىزنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدۇ.

ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش — ئاساسىنىڭ ئاساسى.

كىم ئۇچۇن خىزمەت قىلىش مەسىلىسى — تۇپ مەسىلە.

2. خەۋەر ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

جۈملىدىكى ئىگىنىڭ ئىش - ھەركىتىنى، كىم ۋە نىمە ئىكەنلىكىنى، قانچە ۋە قانداقلىقىنى ئىپادىلەپ، شۇ جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي - پىكىرنىڭ ئىياقالاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان باش بولەك خەۋەر دېيىلىدۇ. خەۋەر جۈملىدە ئۇيۇشتۇرۇش ۋە مەركەز-لەشتۈرۈش رولىنى ئوتەيدۇ. شۇڭا ئۇ، جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلە-نىدىغان ئوي - پىكىرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ۋە جۈملىنىڭ خا-راكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. خەۋەرنىڭ قانداق سوزدىن تۈزۈلۈشى جۈم-لىنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە جۈملە ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. باشقا بولەكلەرنىڭ كەم بولۇشى جۈملىگە ئانچە تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈشكە بولمايدۇ. سوز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسى جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ. شۇڭا خەۋەرلەر قانداق سوزلەردىن تۈزۈلە-گەنلىگىگە قاراپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەر

پېئىللاردىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

(1) جۈملىدىكى ئىگىنىڭ ئىش - ھەركىتىنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئادەمنىڭ كاللىسىدا قانداق پىكىرلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ۋە بۇ پىكىرلەرنىڭ قانداق ۋاقىتتا پەيدا بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بۇ پىكىرلەر پەقەت تىل ماتېرىيالى ئاساسىدىلا، تىلدىكى سوزلەر ۋە جۈملىلەر ئاساسىدىلا پەيدا بولىدۇ ۋە مەۋجۇت بو-لۇپ تۇرمىدۇ.

(ستالىن)

(2) پېللاردىن تۇزۇلگەن خەۋەرلەرنىڭ مورفولوگىك ۋە سىنا-
تاكسىسلىق ئامىللىرى پېللارنىڭ شەخس - سان، زامان، دەرىجە
كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى بولۇپ، بۇ قوشۇمچىلار ھەم خە-
ۋەرنىڭ ئامىل، ھەم ئىگە بىلەن - خەۋەرنى ئوزئارا باغلايدىغان
سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا مۇنداق خەۋەرلەر يەك
كە ھالدىمۇ ئوزئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلىشى ياكى ئوزنىڭ مەنە
ئالاھىدىلىگىگە مۇۋاپىق، باشقا بولەكلەرنى ئوزىگە ئەگىشتۈرۈپ
كوپ بولەكلىك جۈملە بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:
ئىشلەۋاتىدۇ، يېزىۋاتىمەن، ئوقۇدۇم دېگەن پېللار مۇشۇ ھالەتتە
مەلۇم ئىش - ھەركەتنى ئىپادىلەپ جۈملە بولۇپ كېلەلەيدۇ.
مەن يېڭى كىتاپلارنى سېتىۋالدىم. پەن - تېخنىكىغا يۇرۇش قى-
لىش ھەققىدە ماقالا يېزىۋاتىمەن.

(3) پېللاردىن تۇزۇلگەن خەۋەرلەر بىرلا پېللدىن تۇزۇلۇپ
ئاددى خەۋەر بولۇشمۇ، پېل خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىلىرىدىن
تۇزۇلۇپ مۇرەككەپ خەۋەر بولۇشمۇ مۇمكىن، مۇرەككەپ خەۋەر-
لەر جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەركەتنىڭ ئوزگىرىش جەريا-
لىرىنى ۋە ھەر خىل ئىنچىكە خۇسۇسىيەتلىرىنى كورسىتىشتە مۇ-
ھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن:
خۇا جۇشىنىڭ چاقىرىقىنى قىزغىن قوللاپ - قۇۋۋەتلەيمىز. "توت
كىشىلىك گۇرۇھ" قا قارشى كۇرەش زور غەلىبىگە ئېرىشتى. "توت
كىشىلىك گۇرۇھ" مۇۋاپىق قائىدە - تۇزۇملەرنى بۇزۇپ تاشلىغان
ئىدى.

پېللدىن تۇزۇلگەن بىر قىسىم خەۋەرلەرنىڭ ئوزىدىن جۈملە-
نىڭ ئىگىسى ئىپادىلىنىپ تۇرغاچقا، يەزىدە ئىگە ئاشكارا ئىپادە
قىلىنمايدۇ. بۇ، ئۇيغۇر تىلىدا پېل ۋە پېل خاراكتېرلىق سوز
بىرىكمىلىرىدىن تۇزۇلگەن خەۋەرلەرنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدە

لمكلىرىدىن بىرى. مەسىلەن:
دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دولقۇنلىرىڭ زومىگەرلىك ھەركىتى
گە قەتئى قارشى تۇرايلى! پەن - تەتقىقات ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتـ

نىشىمەن.

2) ئىسسىق خاراكتىرلىق سوزلەردىن تۇزۇلگەن خەۋەر
ئۇيغۇرتىلىدا ئىسسىق خاراكتىرلىق سوزلەر (ئىسسىق، سۇپەت، سان، ئالـ
ماش، رەۋىش) دىن تۇزۇلگەن خەۋەرلەر، بولۇپمۇ ئىسسىق ۋە سۇپەتتىن تۇـ
زۇلگەن خەۋەرلەر خېلى كوپ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل خەۋەرلەر
توۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:
(1) ئىسسىق خاراكتىرلىق سوزلەردىن تۇزۇلگەن خەۋەر جۈملىدە
كى ئىگىنىڭ كىم، نېمە ئىكەنلىگىنى، قانداق، قانچە ئىكەنلىگـ
نى ئېنىقلاش ئاساسىدا بايان قىلىندۇ. مەسىلەن:
تىل — كىشىلەرنىڭ ئېزىقىنى پىكىرلىشىش، بىر بىرىنى چۈـ
شىنىش ۋاستىسى. پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ۋە پۈرولېتارىيات

دىكتاتۇرىسى ھەققىدىكى تەلىماتنى بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا قويـ
غان كىشى — ماركس. ياخشى — ئىشى بىلەن ياخشى (ماقال). ئۇـ
نىڭ ئېيتقان سوزى ئەنە شۇ. بەش يەردە بەش — يىگىرمە بەش.

(2) ئىسسىق خاراكتىرلىق سوزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، جۈمـ
لىدىكى ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئورۇن تەرتىۋى، ئىنتۇناتسىيە ۋە
تىنىش بەلگىلىرى مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ، ئوقۇغۇچى. مەن ئىشچى. ساۋۇت — تېخنىك. يېزا — بىپايان

زىمىن.

بۇ جۈملىلەردىكى 3 - شەخس باش كېلىشتە كەلگەن ئىگە بە
لەن خەۋەرنى ئوزئارا باغلاش ۋە ئۇلارنىڭ ئوز ئالدىغا بىرىدىن
بولەك ئىكەنلىگىنى پەرقلەندۇرۇشتىكى مۇھىم ئامىل، ئۇلارنىڭ

ئورۇن تەرتىۋى، ئىنتۇناتسىيسى ۋە تىنىش بەلگىلىرى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. ئەگەر بۇ ئامىللارغا ئەھمىيەت بېرىلمىگەندە، ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاش قىيىن بولۇپ قالىدۇ.

(3) ئىسىم خاراكتېرلىق خەۋەر بىر سوزدىن تۇزۇلۇپ ئاددى بولۇشىمۇ، بىرقانچە سوز (ئىسىم خاراكتېرلىق سوز بىرىكمىسى) دىن تۇزۇلۇپ مۇرەككەپ بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىر سوزدىن تۇزۇلگەنلىرىنى ئاددى خەۋەر، سوز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلگەنلىرىنى مۇرەككەپ خەۋەر دەيمىز. مەسىلەن:

ئىدىيە ئوزگەرتىش — ئۇزاق مۇددەتلىك ئىش (مۇرەككەپ خەۋەر).

ئومۇمەن، ئىسىم خاراكتېرلىق خەۋەرلەر جۇملىگە ۋە جۇملىنىڭ ئىگىسىگە تەسىرىي تۈس بېرىش ئاساسىدا ئوي - پىكىرنىڭ ئالياقلاشقانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ.

§-65 جۇملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى

ئىگە بىلەن خەۋەرنى ياكى بىر بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كېلىدىغان بولەكلەر ئەگەشمە بولەكلەر دەيىلىدۇ.

ئەگەشمە بولەكلەر باش بولەكلەرگە ياكى بىر بىرىگە تۇرلۇك سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل ۋە شەكىللەر بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، ئاددى جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئېنىق، چۈشىنىشلىك، كونكرېت بولۇشىدا ،مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن: ماددى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بەزى قانۇنىيەتلىرى مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشتا ئوخشاشلا ئۇيغۇن كېلىدۇ دىگەن جۇملىدىكى باش بولەك (بەزى قانۇنىيەتلىرى، ئۇيغۇن كېلىدۇ) تىن باشقا بولەكلەر مۇشۇ باش بولەكلەرنى ياكى بىر بىرىنى تولۇقلاپ، ئېنىقلاپ كېلىپ، ئوي - پىكىرنى ئېنىق ۋە كونكرېت ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئەگەشمە بولەكلەر جۇملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىگە قاراپ تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى هالەت دەپ ئۇچ تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. تولدۇرغۇچى

جۈملىدە ئىش - ھەركەتنىڭ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ئوبېكتنى كورسىتىپ، تولۇقلاش ۋەزىپىسىنى ئوتەيدىغان ئەگىشىمە بولەك تولدۇرغۇچى دېيىلىدۇ.

تولدۇرغۇچى، كوپىنچە، پېئىلدىن تۇزۇلگەن خەۋەرگە ياكى پېئىلدىن تۇزۇلگەن باشقا بولەكلەرگە باغلىنىپ كېلىدۇ، ئوزى باغلىنىپ كەلگەن سوز بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ؛ تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن سوز چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، يونۇلۇش كېلىش ۋە ئورۇن - ۋاقىت كېلىش قوشۇمچىلىرى ھەمدە مۇشۇ كېلىشلەرنىڭ رولىدا كېلىدىغان يارەمچى سوزلەر بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ. شۇڭا جۈملىدىكى تولدۇرغۇچى يۇقۇرقى كېلىش ۋە يارەمچى سوزلەر ئۇلانغان سوئاللار ئارقىلىق ئېنىقلىنىدۇ.

تولدۇرغۇچىلار ئىش - ھەركەتنىڭ قانداق ئوبېكتنى كورسەتكەنلىگى، سىنتاكسىسلىق رولى ۋە تۇزۇلۇش ئالاھىدىلىگىگە قاراپ ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى، بىۋاستە تولدۇرغۇچى دەپ ئىككى تۇرگا بولۇنىدۇ.

1) بىۋاستە تولدۇرغۇچى

جۈملىدە ئىش - ھەركەتنىڭ بىۋاستە ئوبېكتنى كورسىتىپ كېلىدىغان تولدۇرغۇچى بىۋاستە تولدۇرغۇچى دېيىلىدۇ.

بىۋاستە تولدۇرغۇچى چۈشۈم كېلىشتە كېلىپ، سوبېكتنىڭ ھەرىكەت جەريانىنى ئىپادىلەيدىغان ئوتۇملۇق پېئىللار بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

زىمىستان كورمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،

جاپانى چەكمىگەن ئاشىق ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

(خەلق بېيىتى)

تېگىر قىمايمەن دوستلار، تىلەيمەن ئالى تىلەكلەرنىسى،
چۈشۈرمەيمەن كۈرەشكە دەپ تۇرگەن بۇ بىلەكلەرنىسى،
مەرت باغۋەن غازاڭ قىلمايدۇ ۋاقتسىز باغنىسى،
تەربىيسىز سۈلدۈرۈپ گۈل - چېچەكلەرنىسى.

(ل. مۇتەللىپ)

بۇ مىسالىلاردىكى زىمىستان (چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈ-شۈپ قالغان)، قەدىرنى، جاپانى، تىلەكلەرنى، باغنى، گۈل - چې-چەكلەرنى دېگەن تولدۇرغۇچىلار كۆرىگەن، بىلمەس، چەكمىگەن، تىلەيمەن، چۈشۈرمەيمەن، غازاڭ قىلمايدۇ، سۈلدۈرۈپ دېگەن پېئىل-لاردىن ئاڭلىشىلغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئوبېكتنى بىۋاستە ئىپا-دىلەپ كەلگەن.

بىۋاستە تولدۇرغۇچى كىشىلىك ئالاقە شارائىتىدا بەزىدە قو-شۇمچىلىق، بەزىدە قوشۇمچىسىز بولۇپ كېلىدۇ. ئىسىملارنىڭ كې-لىش كاتېگورىيىسىدە چۈشۈم كېلىشىنىڭ قوشۇمچىسى قانداق ئەھ-ۋالدا چۈشۈپ قالمىغانلىقى ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى كورىستىپ ئوتكەن ئىدۇق. بۇ يەردە بىۋاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى (چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى) قانداق ئەھۋالدا چۈشۈپ قالمايدىغانلىقى ھەققىدىكى قائىدىلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئوتىمىز:

(1) بىۋاستە تولدۇرغۇچى ئوزى مۇناسىۋەتلىك سوزدىن يىراق كەلسە (تولدۇرغۇچى بىلەن تولۇقلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا بولەك كەلسە)، بىۋاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

مەن كىتابىنى كىتابىخانىدىن ئالدىم. تاماقنى ئاشخانىدا يىدىم.

(2) پېئىل بىلەن ئىسىم خاراكتېرلىق سوزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن بىرىكمىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا كەلگەن بىۋاستە تولدۇرغۇ-چىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ماركس رەڭنىڭ قىزىلىنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ بىزنىڭ پىكرىمىزنى توغرا تاپتى. بىز بۇ ئەھۋالنى ئىنكاس قىلدۇق.

(3) جۈملىنىڭ خەۋىرى تەكتلەنگەندە ياكى تۇس كاتىگورىيە سىدىكى پېئىللار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

بەزىلەر بۇ داۋۇلنى چۈشەنمەيدۇ. مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدۇم. سىزنى ساقلىتىپ قويدۇم.

(4) جۈملىدە بىر سوز ھەم ئىگە، ھەم تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلسە، بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇرۇك ئۇرۇكنى كورۇپ ئالا بوپتۇ.

(5) بىر تولۇقلانمۇچىغا باغلىنىپ كەلگەن بىرنەچچە بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ ئالدىدىكىلىرى قوشۇمچىسىز، ئاخىرىدىكىسى چوقۇم قوشۇمچىلىق بولىدۇ. مەسىلەن:

ماۋ جۇشى ۋە جۇ زۇڭلىنى خەلقىمىز مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ.

قارمايدۇ.

(6) كىشىلەرنىڭ ئىسمى ۋە ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار بۇاستە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلسە، مۇنداق تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتنى كوردۇق. سېنى سوردى. ئۇنى چاقىرىڭ. بىزنى قوللىدى.

(7) شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن سوزلەر بۇاستە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، بۇاستە تولدۇرغۇچىنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ؛ ئەگەر قوشۇمچە چۈشۈپ قالسا، ئۇ سوز تولدۇرغۇچى ئەمەس، ئىگە بولۇپ قالمدۇ. مەسىلەن:

دوستۇمنى كوردى — دوستۇم كوردى.

ئاكىسىنى ئەكەلدۇردى — ئاكىسى ئەكەلدۇردى.

داداڭنى ئالدۇردى — داداڭ ئالدۇردى.

(8) كورسىتىش ئالماشلىرى ۋە بەزى ئورۇن - ۋاقىتنى بىلد

دۇرددىغان سوزلەر ئارقىلىق ئېنىقلىنىپ كەلگەن بۆلۈنمە تولدۇرغۇچنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىتابنى ئوقۇپ چىقتىم، گۈلشەن ئاۋۇ تىراكتۇرنى يېگىدىن سېتىۋالدى. ئوقۇغۇچىلار كەچكى تاماقنى يەپ بولدى. سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلارنى چاقىرىپ چىقتىم.

(9) كوپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن بۆلۈنمە تولدۇرغۇچنىڭ قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

گۈلشەن، دىخانچىلىق مەيدانلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق.

ئومۇمەن، بۆلۈنمە تولدۇرغۇچنىڭ جۈملىدە قوشۇمچىلىق ياكى قوشۇمچىسىز بولۇپ كېلىشى شۇ جۈملىنىڭ مەنە ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە باغلىق.

2) ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى

جۈملىدە ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاستىلىك ئوبېكتىنى كۆرسىتىپ كېلىدىغان تولدۇرغۇچى ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى دېيىلىدۇ.

جۈملىدە ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن سوزلەر يۇنۇلۇش كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە ئورۇن - ۋاقىت كېلىش قوشۇمچىلىرى ھەمدە مۇشۇ كېلىشلەرنىڭ رولىدا كېلىدىغان يارەمچى سوزلەر بىلەن تۇرلىنىپ، ئوزى باغلىنىپ كەلگەن سوز بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تالانتلىق ئىنقىلابىي شائىرى لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1922 - يىلى ئىلىقا ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بىر شائىرغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ئۇنىڭ بىرنەچچە پارچە شېئىرنى تاللاپ ئورنىلىمىزنىڭ بۇ سانىدا ئېلان قىلدۇق.

ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى (يۇنۇلۇش، چىقىش، ئورۇن - ۋاقىت كېلىش) ۋە مۇشۇ كېلىشلەرنىڭ رولىدىكى يارەمچى سوزلەر بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، مەنە ۋە تۈزۈلۈش ئالاھە-

دىلىگى ھەر خىل بولىدۇ.

(1) يونۇلۇش كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچى جۈملىدە ئىش - ھەركەت قارىتىلغان ئوبېكتنىڭ ۋە ئورۇن - جايىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: بىز مەسىلىگە ئەتراپلىق قاراشنى ئۇنتۇپلىشىمىز لازىم (ئوبېكت).

گايى تەدبىر ئۇنى كوككە ئۇلاشتۇرغان،

گايى تەقدىر غەم چولىگە ئۇلاقتۇرغان. (ئورۇن -جاي)

(نەمشېھىت)

(2) چىقىش كېلىشتە كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى، ئىش - ھەركەتكە مۇناسىۋەتلىك ئوبېكتنىڭ چىقىش مەنبەسىنى، ئىش - ھەركەتنىڭ چىقىش ئورنى ۋە ۋاقتىنى، بىرنەرسىنىڭ ئىككىنچى بىرنەرسىدىن ئارتۇق ياكى كەملىگىنىڭ سېلىشتۇرۇلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىنقىلاۋىي دېموكراتىزىمدىن ماركسىزىمنى ئوتۇش يولى بىر كېچىدىلا ئەمەلگە ئاشىدىغان ئىش ئەمەس، جاپالىق كۈرەشلەر-نىڭ سىنىغىدىن ئوتۇشكە تىوغرا كېلىدۇ. (ئىش - ھەركەتنىڭ چىقىش مەنبەسى)

كىيگەن كويىنىڭ مەشرۇ - يېپەكتىن، (نىمىدىن ئىشلەنگەنلىگى)

خوشخۇي ئويىنىشنىڭ ئوتەر يۈرەكتىن، (شەيئى ئورنى)

قىيا بېقىشنىڭ غۇنچە - پۇرەكتىن، (ئوخشىتىلغان نەرسە)

ئارام جانىم گۈلزارىم ئۇسۇل.

(نەمشېھىت)

بىزنىڭ مەكتەپ سەھرىنىڭ مەكتەپتىن خېلى بىراق،

بۇ يىلقى كېڭەز ئوتكەن يىلدىكىدىن ياخشى. (سېلىشتۇرۇلغانلىق ھەم ۋاقىت)

(3) ئورۇن - ۋاقىت كېلىشتە كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ئىش - ھەركەت ياكى شەيئى تەۋە ئوبېكتنى، ئىش - ھەر-

كەتىمىك ئورنى ھەم ۋاقتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
پارتىيە ئوز پائالىيەتلىرىدە ماركسىزىم - لېنىنىزىمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۈگگو ئىنقىلاۋىنىڭ كونكىرىت ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىنى چىڭ تۇتىدۇ. (ئىش - ھەركەت تەۋە بولغان ئوبيېكت) سەمەتتە ناھايىتى ياخشى كىتاپلار بار. دۇنيادا ئوز ئوزىنى ئوزگەرتىشنى ھەممىدىن كۈچلۈك خالايدىغانلار — پۈرولېتارىيات. (ئىش - ھەركەتنىڭ ئورنى). كىچ كۈرس ئاچقاندا بىزنىمۇ قاتناشتۇرۇڭلار. (ئىش - ھەركەتنىڭ ۋاقتى)

(4) يارىمچى سوزلەر بىلەن كەلگەن ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى ئىش - ھەركەت ۋە خۇسۇسىيەتكە ۋاستە بولغان ئوبيېكتنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن: گۈلخان تەبىي خۇش پېئىلىغى بىلەن ئۇنىڭ دىققەتىنى بۇرىدى. (ھەركەتنىڭ ۋاستىسى). ئۇنىڭ ئالدىدا ئوزى ئۈچۈن تونۇش بولغان ئىككى نەرسە تۇراتتى. (ھەركەت قارىتىلغان ئوبيېكت). ھازىرقى ۋەزىيەت مەملىكەت خەلقىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشى ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق. (خۇسۇسىيەت قارىتىلغان ئوبيېكت)

2. ئېنىقلىغۇچى

جۈملىدە شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان ئەگىشىمە بولەك ئېنىقلىغۇچى دېيىلىدۇ.

ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىغا بېقىنىش ئاساسىدا باغلىنىپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئۇرلۇك خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەش بىلەن، جۈملىدىكى ئوي - پىكىرگە گۈزەل ۋە نەپىس تۇس بېرىش رولىنى ئوينايدۇ. ئېنىقلىغۇچى ئوزىگە خاس سوئال

لار ئارقىلىق ئېنىقلىنىدۇ.

ئېنىقلىمىسۇچى مەيلى بىر سۆزدىن ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن بولسۇن، ئېنىقلانمىسۇچى بىلەن چىرمىشىش ۋە يانداش شىش مۇناسىۋەتتىدە بولىدۇ. مۇشۇ خۇسۇسىيەتكە قاراپ، چىرمىشىش مۇناسىۋەتتىدىكى ئېنىقلىمىسۇچى، يانداشىش مۇناسىۋەتتىدىكى ئېنىقلىمىسۇچى دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ:

ا) چىرمىشىش مۇناسىۋەتتىدىكى ئېنىقلىمىسۇچى

جۈملىدە مەلۇم شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئىگە قاراشلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان ئېنىقلىمىسۇچى چىرمىشىش مۇناسىۋەتتىدىكى ئېنىقلىمىسۇچى دېيىلىدۇ. بۇ خىل ئېنىقلىمىسۇچى ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ھالدىكى ئىگىلىك كېلىشتە، ئېنىقلانمىسۇچى ئىگىلىك شەخسىتە تۈرلىنىپ كېلىدۇ. شۇڭا بۇ خىل ئېنىقلىمىسۇچى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سۆزلەردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقىت ئالدىراڭغۇ، ساقلاپ تۇرمايدۇ،
يىللار شۇ ۋاقىتنىڭ ئەڭ چوڭ يورغىسى.
ئاققان سۇلار، ئاتقان تاڭلار قايتىلانمايدۇ،
يورغا يىللار ئىسمۇرنىڭ يامان ئوغرىسى.
(ل. مۇتەللىپ)

بۇ مىسالدىكى شۇ ۋاقىتنىڭ، ئىسمۇرنىڭ دېگەن ئېنىقلىمىسۇچىلار ئىسىملاردىن تۈزۈلۈپ، يورغىسى، ئوغرىسى دېگەن ئېنىقلانمىسۇچىلار بىلەن چىرمىشىش مۇناسىۋەتتىدە كەلگەن.

ياخشىنىڭ شاراپىتى تېگەر، يامانىنىڭ كاساپىتى (تېگەر).

ئوقۇغانىنىڭ پايدىسى كوپ. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋەزىپىسى خېلى ياخشى. ئۇ — توتنىڭ بىرى.

بۇ مىساللاردىكى ياخشىنىڭ، يامانىنىڭ، ئوقۇغانىنىڭ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ، توتنىڭ دېگەن ئېنىقلىمىسۇچىلار ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سوزلەردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، شاراپىتى، كاساپىتى، پايدىسى، ۋەزىپىتى، بىرى دېگەن ئېنىقلانمىسۇچىلار بىلەن

چىرمىشىش مۇناسىۋەتىدە باغلىنىپ كەلگەن.

2) ياندىشىش مۇناسىۋەتىدىكى ئېنىقلىغۇچى ھەچقانداق قوشۇمچىسىز، ئورۇن تەرتىۋى ئارقىلىق ئېنىقلانغۇچىغا باغلىنىپ، ئۇنىڭ تۇرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئېنىقلىغۇچى ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى دېيىلىدۇ.

بۇ خىل ئېنىقلىغۇچى، كۆپىنچە، سۈپەت، سۈپەتداش، سان، بىر قىسىم رەۋىش ۋە كۆرسەتىش ئالماشلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. شۇڭا ئۇ ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن:

دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر ئىچىدە ئادەم ئەڭ قىممەتلىك.

سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە — پۈتۈنلەي يېڭى تىپتىكى دېموكراتىيە.

ئېرىقلاردا سۇزۇك سۇ
توختىماي ئاقار بولدى.
گۈلچەندا گۈنەك دەۋرىدە
توت پەسىل باھار بولدى. (خەلق قوشىغى)

بۇ مىسالىلاردىكى دۇنيادىكى بارلىق دېگەن ئېنىقلىغۇچى شەيئىلەر دېگەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ سان جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى، سوتسىيالىستىك دېگەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن پۈتۈنلەي يېڭى تىپتىكى دېگەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ خاراكتېر - خۇسۇسىيىتىنى، سۇزۇك دېگەن ئېنىقلىغۇچى سۇ دېگەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ رەڭ جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى، توت دېگەن ئېنىقلىغۇچى پەسىل دېگەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ سان جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

يۇقۇرقى ئىككى خىل ئېنىقلىغۇچى جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان مەزمۇنىغا ئاساسەن، بەزى جۈملىلەردە، بىر-ئىككىسىنىڭ قوللىنىلىشى، بەزى جۈملىلەردە بىرسىلا قوللىنىلىشى مۇمكىن.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، يەنە بىر خىل ئېنىقلىغۇچى بار، بۇ خىل

ئېنىقلىنىشچى ئوزى ئېنىقلاپ ۋە ئىزاھلاپ كەلگەن ئېنىقلانغۇچى چىدىن كېيىن كېلىپ، ئېنىقلانغۇچى ياكى ئىزاھلانغۇچىنى تېخىمۇ ئېنىق، روشەن كورىستىش رولىنى ئويناپىدۇ. بۇنداق ئېنىقلاشقا مۇھتاج ئىزاھ ئېنىقلىنىشقا ئېھتىياجلىق دېيىلىدۇ.

ئىزاھ ئېنىقلىنىشقا ئېھتىياجلىق يۇقۇرقى ئىككى خىل ئېنىقلىنىشچىدىن تۇرىدۇ.

تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

(1) ئېنىقلىنىشچى ئوزى ئېنىقلاپ كەلگەن سوزدىن (ئېنىقلانغۇچىدىن) ئىلگىرى كېلىدۇ، ئىزاھ ئېنىقلىنىشچى ئىزاھلانغۇچىدىن كېيىن كېلىپ، ئېغىزدا ئالاھىدە ئىنتۇناتسىيە، يېزىقتا ھالۇم تىنىش بەلگىسى ئارقىلىق ئىزاھلانغۇچىدىن ئايرىلىپ (پەرقلىنىپ) تۇرىدۇ.

(2) ئېنىقلىنىشچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى مەنە جەھەتتىن تەڭ بولمايدۇ، ئىزاھ ئېنىقلىنىشچى ئىزاھلانغۇچى بىلەن مەنە جەھەتتىن تەڭ (ئوخشاش) بولىدۇ.

(3) ئېنىقلىنىشچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلمەيدۇ، ئىزاھ ئېنىقلىنىشچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ.

(4) جۈملىدە ئېنىقلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئېنىقلىنىشچى ئۇنىڭ ئورنىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئارتىقۇرالمايدۇ؛ ئىزاھ ئېنىقلىنىشچى ئىزاھلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئۇنىڭ ئورنىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئارتىقۇرالايدۇ، لېكىن ئىزاھلانغۇچى چۈشۈپ قالمىغان شارائىتتا ئىزاھ ئېنىقلىنىشچى جۈملە بولىكى بولالمايدۇ. مەسىلەن:

كوممۇنىزىمچىلار ئىتتىپاقى — شۇ ۋاقىتلاردىكى شارائىتتا، تەبىئى، پەقەت بوشۇرۇن تەشكىلات بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن بولغان بۇ خەلقارا ئىشچىلار تەشكىلاتى، 1847 - يىلى 11 - ئايدىكى لوندون قۇرۇلتىيىدا ئىككىنچى كېلان قىلىش كوزدە تۇتۇلغان مۇكەممەل ۋە ئەمىلىي پارتىيە پىروگراممىسىنى تەييارلاپ چىقىشنى تاپشۇرغان ئىدى. («كوممۇنىستىك پارتىيە

خىتاپنامىسى» دىن)

بۇ مىسالدىكى شۇ ۋاقىتلاردىكى شارائىتتا، تەبىي، پەقەت يو-
شۇرۇن تەشكىلات بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن بولغان بۇ خەلقارا
ئىشچىلار تەشكىلاتى دېگەن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى كومىتېتچىلار
ئىتتىپاقى دېگەن ئىزاھلانغۇچىنىڭ قانداق تەشكىلات ئىكەنلىگى
نى ئىزاھلاپ كەلگەن.

3. ھالەت

جۇملىدە ئىش - ھەركەت ۋە خۇسۇسىيەتنىڭ تۇرلۇك ھالىتى
نى ئىپادىلەيدىغان ئەگەشمە بولەك ھالەت دېيىلىدۇ.

ھالەت ئوزى باغلىنىدىغان سوز بىلەن ياندىشىش مۇناسىۋىتى
دە بولىدۇ ۋە ئوزىگە خاس سوئاللار ئارقىلىق ئېنىقلىنىدۇ.
ھالەتلەر ئىش - ھەركەت ۋە خۇسۇسىيەتنىڭ تۇرلۇك ھالىتىنى
ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەردىن، رەۋىش رولىدا كەلگەن باشقا سوز-
لەردىن تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

دوزاق ئوتمۇشتە ئەللىك يىل قوتاندا مال بىلەن ياتتىم،
ئامالسىز ئىككى ئوغلۇمنى بېگىمگە قۇل قىلىپ ساتتىم.

(تۇردى ھۇسەين)

بۇ يىل ھەرقايسى تۇمەن - ئۇكچاكلار پاختىنى
تۇجۇپلىپ پاكىز يىغىۋېلىشقا ئوموملى يۇزلۇك ئەھمىيەت بەردى.

قارىماققا، ھالەت بىلەن ئېنىقلىغۇچىنىڭ پەرقى يوقتەك تۇرىدۇ.
لېكىن ئۇلار جۇملىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ۋە سىنتاكسىسلىق
ۋەزىپىسى جەھەتتىن بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

66- § جۇملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى

جۇملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ۋە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشتە كەلگەن بولەكلەر تەڭداش بولەكلەر دېيىلىدۇ.

تەڭداش بولەكلەر بىر بىرىگە بېقىنمايدىغان ئەڭ دەرىجىدە ئوزئارا باغلىنىپ، ئورتاق ھالدا باشقا بىر بولەك بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، بىر خىل سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ، ئېغىزدا ئىنتونىاتسىيە، بىزنەتتا پەش ياكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلۇغ، شەرەپلىك، توغرا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ياشىسۇن! ئۇرۇق - تۇققانلار، خولۇم - خوشنىلار، كادىرلار ئۇ- نى ئۇزىتىپ قويدى.

بۇ مىسالىلاردىكى ئۇلۇغ، شەرەپلىك، توغرا دېگەن سوزلەر تەڭ- داش ئېنىقلىغۇچى، ئۇرۇق - تۇققانلار، خولۇم - خوشنىلار، كادىرلار دېگەن سوزلەر تەڭداش ئىگە بولۇپ كەلگەن.

تەڭداش بولەكلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق ئامىللىرى (قوشۇمچە ۋە يارەمچى سوزلەر) شۇ جۇملىدىكى تەڭداش بولەكلەرنىڭ ئاخىر- قى بىرىگە ئۇلىنىشىمۇ ياكى ھەر بىرىگە ئايرىم - ئايرىم قوشۇلۇشى مۇ مۇمكىن. بۇ، ئاساسەن، شۇ تەڭداش بولەكنىڭ تەكىتلىنىشى ياكى تەكىتلەنمەسلىگە، سوزلىگۈچى ۋە يازغۇچىنىڭ سوزلەش ۋە يېزىش ئىستىلىغا باغلىق. مەسىلەن:

مەسىلەرنى تەتقىق قىلىشتا سوبېكتىپلىق، بىر تەرەپلىمىلىك ۋە يۈزەلىككە ھەرگىز يول قويماسلىق كېرەك. بىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىمىز خەلق ئاممىسى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىشچى، دې- خان، ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئىشچى، دېخان، ئەس- كەرلەر ئۈچۈن يارىتىلىدۇ.

§-67 جۇملىنىڭ كېچىكەيگەن بولەكلىرى

ئەسلىدە تولۇق ئوي- پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۇملە بولسىمۇ، لېكىن باشقا بىر جۇملىنىڭ تەركىۋىدە كېلىپ، ئۇنىڭ مەلۇم بىر بولىكىنى ئېنىقلاش، تولۇقلاش رولىنى ئويناۋاتقان جۇملىلەر جۇملىنىڭ كېچىكەيگەن بولەكلىرى دېيىلىدۇ.

جۇملىدە كېچىكەيگەن بولەكلىك ۋەزىپىدە كەلگەن جۇملىلەر ئەسلىدىكى جۇملىلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىدۇ، ئۇنى شۇ جۇملىنىڭ تەركىۋىدە تۇرغاندا ئايرىم جۇملە دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ باشقا جۇملە تەركىۋىدە ئادەتتىكى بولەكلەردەك سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئاتقۇرۇپ كېلىدۇ. كېچىكەيگەن بولەكلەر، كۆپىنچە، تولۇدۇر-غۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ھالەتلىك ۋەزىپىلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان، پەقەت ئىنتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى بار دېگەندەك بولغان، مەنپەئەتى، قانۇنى، ھوكۇمىتى ۋە چېگرا بېجى باشقا - باشقا بولغان رايونلار ئەمدىلىكتە بىر تۇتاش ھوكۇمەتكە، بىر تۇتاش قانۇنغا، بىر تۇتاش مىللى - سىياسىي مەنپەئەتكە ۋە بىر تۇتاش چېگرا بېجىغا ئىگە بىر دۆلەت بولۇپ بىرلەشتى. («كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دىن)

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئوتكەن ھەممە جەمىيەتلەرنىڭ تارىخى سىنىپىي كۈرەش تارىخى ئىكەنلىگىنى كورسەتسەپ ئوتكەن ئىدى.

يۇقۇرقى مىساللارنىڭ بىرىنچىسىدە ئاستى سىزىلغان كېچىكەيگەن بولەكلەر ئىگىنى ئېنىقلاپ تەكىداش ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن؛ ئىككىنچىسىدە تولدۇرغۇچىنى ئىنقىلاپ كەلگەن.

ئاپتور سوزۇنىڭ تەركىۋىدە كەلگەن كوچۇرمە ۋە ئوزلەشتۇرمە جۇملىلەرمۇ كېچىكەيگەن بولەك بولىدۇ. چۈنكى بۇنداق جۇملىلەر

ئاپتور سوزنىڭ مەلۇم بىر بولىكىنى ئېنىقلاش ۋە تولۇقلاش رولىنى ئوتەيدۇ.

§ 68 - جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىۋى

جۈملە بولەكلىرىنىڭ قانداق تەرتىپتە ئورۇنلىشىشى ھەر بىر تىلنىڭ سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكىگە باغلىق. ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە بولەكلىرىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، بەلگىلىك تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشقان بولىدۇ. بەزى بولەكلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولسا، بەزى بولەكلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن بولەكلەرنىڭ ئورنى تۇراقلىق بولغانلىقتىن ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. كېلىشىش (ماسلىشىش)، چىرمىشىش، باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن بولەكلەرنىڭ ئورنى تۇراقسىز بولغانلىقتىن، ئورنىنى ئالماشتۇرۇشتا بولىدۇ. شۇڭا ئورنى تۇراقسىز بولەكلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ؛ ئورنى تۇراقلىق بولەكلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ، ھەتتا ئۇيۇپ - پىكىر خاتا ئىپادىلىنىپ قالىدۇ.

ماسىلەن، مۇنەۋۋەر — ئوقۇتقۇچى. ياسىن — تېخنىك دېگەن جۈملىلەردىكى ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا (ئوقۇتقۇچى مۇنەۋۋەر، تېخنىك ياسىن دېيىلسە)، ئۇ ھالدا، بۇلار جۈملە بولالمايدۇ.

دېخانچىلىق مەيدانىدىكى كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر خوشال - خورامىلىق بىلەن دەسلەپ ئېچىلغان پاختىلارنى تەرمەكتە دېگەن جۈملىدە خوشال - خورامىلىق بىلەن دېگەن ھالەت ئوز ئورنىدا كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، جۈملىنىڭ مەزمۇنىدا لوگىك خاتالىق يۈز بەرگەن، يەنى خوشال - خورامىلىق بىلەن دېگەن ھالەت ئېچىلغان پاختىلارنى دېگەن تولدۇرغۇچىنىڭ ئېنىقلىغۇچىنى

بولۇپ قالغان.

دىمەك، جۈملە بولەكلىرى ئوزلىرىنىڭ بەلگىلىك ئورۇن تەرتىۋى ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بىر پۈتۈن جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ. جۈملىدىكى مەلۇم بولەكنىڭ قانداق ئورۇندا كېلىشى شۇ جۈملىدىكى ئىككىنچى بىر بولەكنىڭ قانداق ئورۇندا كېلىشى بىلەن، شۇ جۈملىنىڭ قانداق خاراكتىرىدىكى جۈملە ئىكەنلىكى بىلەن يەنى باش بولەكلەردىنلا تۇزۇلگەن ياكى باش ۋە ئەگەشمە بولەكلەردىن تۇزۇلگەن جۈملە ئىكەنلىكى ۋە ياكى بايان، سوراق، ئۈندەش، بۇيرۇق جۈملە ئىكەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئومۇمەن، جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئادەتتىكى ئورۇن - تەرتىۋى مۇنداق بولىدۇ: خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا، ئىگە خەۋەرنىڭ ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا، تولدۇرغۇچى تولۇقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا، ھالەت ئوزى باغلىنىپ كېلىدىغان بولەكنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىۋىگە دائىر بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئېنىق كورسىتىش ئۈچۈن، تووەندە ھەر بىر بولەكنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئوتىمىز:

1. ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئىگە بىلەن خەۋەردىنلا تۇزۇلگەن جۈملىلەردە ئىگە ئالدىدا، خەۋەر ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

كۈن ئىسسىپ كەتتى. سەن ئوقۇ، مەنمۇ ئوقۇيمەن.

ئۇلار كەتتى. داۋۇت ئىشچى. سەنەۋە ئوقۇغۇچى.

باش ۋە ئەگەشمە بولەكلەردىن تۇزۇلگەن جۈملىلەردىمۇ ئىگە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. لېكىن مۇنداق جۈملىلەردە ئىگىنىڭ خەۋەر بىلەن قاتار كېلىشى ياكى ئۇنىڭدىن يىراق كېلىشى شۇ

جۈملىدىكى ئەگەشمە بولەكنىڭ قايسى باش بولىدىغان بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولۇشىغا باغلىق. شۇڭا باش ۋە ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردە ئىگىسىنىڭ ئورنى مۇنداق بولىدۇ:

1) ئەگەر جۈملە ئىگە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئۇ ھالدا، ئىگە خەۋەر بىلەن قاتار كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەلۇم دەرىجىدە ئۇگىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەر ئۇگىنىشى كېرەك. بېيجىڭغا بارىدىغان بارلىق ۋەكىللەر كېپلىپ بولدى. ئالى مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشى باشلاندى.

2) ئەگەر جۈملە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلگەن بولسا، مۇنداق جۈملىلەردە ئىگە خەۋەردىن ئىراق (ئەگەشمە بولەكلەردىن ئىلگىرى) كېلىدۇ. مەسىلەن:

"توت كىشىلىك گۇرۇھ" سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىمىزغا ناھايىتى زور زىيان سالدى.

3) ئەگەر جۈملە ئىگىسىمۇ، خەۋەرگىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلگەن بولسا، ئىگە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، يەنى ئوزىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بولەكلەردىن كېيىن، خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بولەكلەردىن ئىلگىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

يېزا ئىگىلىكىگە يارەمگە كەلگەن ماشىنا، تىراكتۇرلار لىمۇ - لىق ئوغۇت بىسىلغان ھالدا تاشيولدا سەپ تارتىپ ماڭماقتا ئىدى.

كەچكى قۇياشنىڭ ئالتۇن نۇرى ماشىنىنىڭ ئەينىكىگە چۈشۈپ تۇراتتى.

باش ۋە ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلگەن بىرنەچچى خىلدىكى جۈملە لەردە ئىگىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇ خىل جۈملىلەردە ئىگە ئوزىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بولەكلەر بىلەن ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئورنى تۇراقلىق بولىدۇ. ئىگە كەنچى ۋە ئۈچىنچى خىلغا كىرىدىغان، خەۋىرى پېئىللاردىن ھەم پېئىل خاراكتىرلىق سوز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن جۈملىلەردە ئىگىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. چۈنكى مۇنداق جۈملىلەردە خەۋەر ئوزىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بولەكلەر بىلەن باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئىگىنىڭ ئورنى تۈراقسىزراق بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز "ئالفا" گۇرۇپپىسىغا باردۇق. "ئالفا" گۇرۇپپىسىغا بىز باردۇق.

بىر كۈنى ناھىيىلىك ماشىنا سايمانلار رېمونت زاۋۇدىغا 60 ياشلار چامىسىدىكى بەستلىك بىر ئادەم كىرىپ كەلدى. بىر كۈنى 60 ياشلار چامىسىدىكى بەستلىك بىر ئادەم ناھىيىلىك ماشىنا سايمانلار رېمونت زاۋۇدىغا كىرىپ كەلدى.

2. خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

باشقا بولەكلەرگە قارىغاندا، خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ناھايىتى تۇراقلىق. ئادەتتىكى جۈملىلەردە خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ ئاياقلاشقانلىغىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

قاتتىق شامۇدۇرغان باشلاندى، تاغ ھاۋاسى بىردىنلا ئوزگەردى، سوغ كۈچەيدى. مەملىكىتىمىزنى توتتە زامانىۋىلاشتۇرۇش ھەم مۇشەققەتلىك، ھەم شەرەپلىك ۋەزىپە.

خەۋەرنىڭ جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىشى — ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. لېكىن شېئىرىيەتتە

ئاپىيە، ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن، خەۋەر رايىدىكى پېللاردىن، بۈيرۇق رايىدىكى پېللاردىن ھەم سۆپەتداشلاردىن تۈزۈلگەن خەۋەرلەر جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەرت يىگىتكە ياغدۇ ئالقىش،

ئامەرتلەرنى كومىدۇ قاغىش.

چوڭ يۈرەكلەر ئىسىستار ئەلنى،

باغرى مۇزدا بولماس ئىنتىلمىش.

(بۇغدا ئابدۇللا)

دىالوگلاردىن كېيىن ئېيتىلغان ئاپتور سۆزىدە خەۋەر بەزىدە ئىگىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەسىلەن:

— لېكىن "ياخشىنى چىڭ تۇتۇش" دېگەن سۆزنىڭ ئالدىدا "ئاشلىقنى چىڭ تۇتۇش" دېگەن گەپمۇ بار، — دەپ قوشۇپ قويدى مۇسا تاغا.

— بۇ ئىشنى بۇ يولداشلار بىلەن مۇزاكىرە قىلمۇاتىمىز، — دىدى لى شۇجى كۆرسىتىپ.

ئېيتىپ ئوتۇش كېرەككى، پېئىلدىن باشقا سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزلەردىن تۈزۈلگەن خەۋەر ھەرقانداق ۋاقىتتا جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مۇنداق خەۋەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ، ئەگەر ئورنى ئالماشتۇرۇلسا، جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ مەزمۇنىمۇ ھەمدە شۇ سۆزنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ.

3. تولدۇرغۇچنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

مەيلى ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە تولدۇرغۇچى بولسۇن، ئادەتتە، تولۇقلانغۇچنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. تولدۇرغۇچنىڭ جۈملىدىكى

ئورنى توۋەندىكىچە بولىدۇ:

1) پەقەت ئىگە بىلەن خەۋەر ھەم تولدۇرغۇچىدىنلا تۈزۈلگەن جۈملىلەردە تولدۇرغۇچى خەۋەردىن ئىلگىرى (خەۋەر بىلەن قاتار) كېلىدۇ. مەسىلەن:

چارە - تەدبىر تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشتىن تېپىلىدۇ. بىز تارىخنى ئۆزۈپ قويالمايمىز. ئۇ بازارغا كەتتى. مەن پويىز بىلەن كەلدىم.

2) دەرىجىلىك باغلىنىشتا كەلگەن تولدۇرغۇچىنىڭ ئورنى تۇراقلىق بولۇپ، ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇ خىل تولدۇرغۇچىلار ئۈزۈلارا بىر بىرىگە قاتار باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئورنى ئالماشتۇرۇلسا، جۈملىنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار دىخانچىلىقتىن ھول ھوسۇل ئېلىشنى كاپالەتلەندۇرۇشكە ۋەدە بەردى. بىز مەسىلىگە ئومۇمى يۇزلۈك قاراشنى ئۇگىنىۋېلىشىمىز كېرەك. سىلەرنىڭ بېيجىڭغا بارىدىغانلىقىڭلارنى ئاڭلىدۇق.

3) تەڭداش باغلىنىشتىكى تولدۇرغۇچىلارنىڭ ئورنى تۇراقسىز بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇخىل تولدۇرغۇچىلار بىر تولۇقلانغۇچىغا تەڭ دەرىجىدە (ئورتاق) باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا ئانچە تەسىر يەتمەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بازارغا ۋېلسىپىت بىلەن كەتتى. ئۇ ۋېلسىپىت بىلەن بازارغا كەتتى. بىز ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى، پارتىيىنى قىزغىن سۆيىمىز. بىز پارتىيىنى، ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيىمىز.

4) شەرىيەتتە قاپىيە، ۋەزىن تەلەپكە مۇناسىۋەتلى بىلەن تولدۇرغۇچى تولۇقلانغۇچىدىن كېيىن كېلىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن بۇ

ئومۇمىي ھال ئەھۋال. مەسىلەن:

قەسەم بەرەي خۇا جۇشقا،

خەلقىمىزنىڭ سەردارىغا،

مەن قوغدايمەن سىزنى دەگگۈ،

ئەزىز جېنىم پىدا بۇگۈن.

(پەتتەرجان مۇھەممەدى)

سادىق بولۇپ ماۋ جۇشىغا دانا، چۆرە خۇا جۇشى،

توت چايانىنى قىلدى تارمار ئەڭ ئۇلۇغ خىسلەت بىلەن.

(نىياز ماخمۇت)

4. ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدە قانداق سورۇندا كېلىشىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بەلگىلەيدۇ. شۇڭا ئومۇمى ئادەت بويىچە، ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئېنىقلانغۇچى بەلەن قانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولغانلىغىغا قاراپ، ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇرۇشىدىكى قائىدىلەر بويىچە بولىدۇ.

1) ئىگىلىك كېلىشىكە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچى بەلەن چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىگى ئۈچۈن، جۈملىدە ئېنىقلانغۇچى بىلەن قاتار كەلسىمۇ، ياكى ئۇنىڭدىن يىراق كەلسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇ خىل ئېنىقلىغۇچىنىڭ قايسى بولەك بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۇنى ئېنىقلاۋاتقانلىغى ئېنىقلانغۇچىدەكى شەخس قوشۇمچىلىرىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئالىنىڭ كوزلىرىدىن خوشاللىق ياشلىرى ئاقتى. مالچىنىڭ بۇ ئەتراپتا ئايىغى تەگمىگەن تاغ - تاش يوق دېيەرلىك.

(زوردۇن سابىر)

بۇ مسالالارنىڭ بىرىنچىسىدىكى ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچى بىلەن قاتار كەلگەن بولسا، ئىككىنچىسىدىكى ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىدىن بىراق كەلگەن.

2) بەدىي ئەسەرلەردە (بولۇپمۇ شېئىرلاردا) قاپىيە ئېتىۋارى بىلەن، ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىدىن كېيىن كېلىشى مۇمكىن. لېكىن بۇ ئومۇمىي ئەھۋال ئەمەس. مەسىلەن:

ئاگلىنار ھەر ياقتىن ناغرا تاۋۇشى،
يۇرەكتە جۇش ئۇرار شاتلىق ئورکشى.
تەكتىنى سورىساڭ مۇشۇ مەرىكىنىڭ،
پەرزەنتلەر ھەربىگە ئۇزىتىلىشى
(بۇغدا ئابدۇللا)

3) ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى ھەر دائىم ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا قاتار كېلىدۇ. شۇڭا بىر جۇملىدە چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى بىر ئېنىقلانغۇچىغا باغلىنىپ كەلسە، چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى بىراق كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ھەممىگە تونۇش. ئۇرۇمچى كوچىلىرىنىڭ كوزىنى چاقنىتىدىغان ئېلېكتىر چىراقلىرى پۈتۈن شەھەرنى يورۇتۇۋەتتى.

4) تەڭداش ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۇملىدىكى ئورنى تۇراقسىز بولىدۇ. بۇلار تەڭ دەرىجىدە بىرلا ئېنىقلانغۇچىغا باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئورنىنى ئالماشتۇرسىمۇ، جۇملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كەڭ رايونلار— دۇنيانىڭ ھەرخىل زىددىيەتلىرى مەركەزلىشكەن رايونلار. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى، ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىكى كەڭ رايونلار — ھازىر-

قى دۇنيانىڭ ھەر خىل زىددىيەتلىرى مەركەزلەشكەن رايونلار.

5) دەرىجىلىك باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئورنى تۇراقلىق بولىدۇ. شۇڭا ئورۇننى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇ خىل ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا قاتار كېلىشى لازىم. مەسىلەن:

ئىش ھېنىڭ ئويلىغىنىمنىڭ پۈتۈنلەي تەتۇرىسى بولۇپ چىقتى.

بۇ رايونلاردىكى مىللى دېموكراتىك ئىنقىلاۋي ھەركەتلەر بىلەن خەلقارا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋي ھەركەتلەر — زامانىمىزدىكى ئىككى چوڭ تارىخىي ئېقىم.

5. ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇرۇشىدىكى قائىدىلەر بويىچە بولىدۇ:

1) ھالەت ئۇزى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بولغاچ بىلەن ياندىشىش مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ. شۇڭا ئۇزى ئېنىقلاپ كەلگەن بولەكنىڭ ئالدىدا قاتار كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىنقىلاۋي ئەنئەنە تەربىيىسىنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىش كېرەك. سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ئاشۇرۇپ ئورۇنلاندى.

لېكىن ۋاقىت رەۋىشلىرىدىن تۇزۇلگەن ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ھالەتلەر ئۇزى ئېنىقلاپ كەلگەن بولغاچ بىلەن قاتار كېلىشمۇ ياكى يىراق كېلىشمۇ مۇمكىن. چۈنكى ئۇلار مەيلى يېقىن ياكى يىراق كەلسۇن، قايسى بولەككە باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوتكەن يىل دېخانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندى. دېخانچىلىقتىن ئوتكەن يىل مول ھوسۇل ئېلىندى.

تۇنۇگۈن ئورۇمچىگە چەتئەللىك مېھمانلار كەلدى. ئورۇمچىگە

تۇنۇگۈن چەتئەللىك مېھمانلار كەلدى.

2) شەرىيەتتە قاپمىيە، ۋەزىن ئېتىۋارى بىلەن بەزى ھالەتلەر ئۈزى ئېنىقلاپ كېلىدىغان سوزدىن كېيىن كېلىشى مۇمكىن. بۇ پەقەت قىسمەن ھالدىنلا ئىبارەت. مەسىلەن:

ئۈزۈم ئوخشىدى شۇنچە،
تەر توككەچكە داجەيچە.
سالدۇق چۈنجىگە قاتار،
مەرۋايىتتىن مۇنارنى.
(بۇغدا ئابدۇللا)

3) يانداشش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن تەگداش ھالەتلەر بىرلا بولەككە تەۋە دەرىجىدە باغلىنىپ كەلگەنلىگى ئۈچۈن، ئورنىنى ئۈزگەرتىپ ئىشلەتكەندە مەنا ئۆزگىرىشكە ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يىلمۇ - يىل، پەيدىن - پەي ياخشىلاش لازىم. "توت كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ زەھەرلىرىنى قەتئىي، ئۈزۈل - كېسىل، تەل - توكۇس تازىلىشىمىز لازىم.

يۇقۇرقى مىسالاردىكى ئاستىغا سىزىلغان ھالەتلەرنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتىپ ئىشلەتكەندە مەنا ئۆزگىرىشكە بولمايدۇ. لېكىن ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن سوزدىن يىراق قويۇشقا بولمايدۇ.

ئۈيغۇر تىلىدا جۈملە بولەكلىرى ئەدەبىي تىلنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بويىچە بەلگىلىك تەرتىپ بىلەن ئورۇنلىشىدۇ. جانلىق تىلدا، بولۇپمۇ شەرىيەتتە لوگىك ئۇرغۇنىڭ قايسى بولەككە چۈشكەنلىگى سەۋەپلىك جۈملە بولەكلىرى غەيرى نورمال ئورۇنلىشى مۇمكىن.

جۈملىدە جۈملە بولەكلىرىنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە كېلىشى مۇھىم سىنتاكسىسلىق ھادىسە ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى جۈملە بولەكلىرى

نىڭ ئورۇن تەرتىۋى سىنتاكسىسلىق باغلىنىشنىڭ مۇھىم شەكىللىرى-
دىن بىرى بولۇپلا قالماستىن، يەنىلكى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-
پىكىرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئامىل،
شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۈملىدىكى سوزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە-
سىنى بەلگىلەشكە سەۋەپچى بولىدىغان ئامىل. شۇنىڭ ئۈچۈن جۈم-
لىدە جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن تەرتىۋى ھەققىدىكى قائىدە-
قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە ئەدەبىي تىلدا بۇ قائىدە -
قانۇنىيەتلەرگە رايە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر.

ئون سەككىزىنچى باپ جۈملە بىلەن گىراممـا-
تىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر

69 - § جۈملە بىلەن گىراممـاتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر ھەققىدە چۈشەنچە

ئالدىنقى باپتا جۈملىدە سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىلىق ۋەزىپىدە كېلىدىغانلىقى ھەققىدە توختالدۇق. لېكىن جۈملە تەركىۋىدىكى ھەرقانداق سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرى تەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇۋەرمەيدۇ، بەزى سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرى جۈملىدە باشقا بولەكلەر بىلەن سىنتاكسىلىق باغلىنىشتا بولۇپ كېلەلمەيدۇ ياكى ئوز ئالدىغا سىنتاكسىلىق ۋەزىپە ئارتقۇرالمايدۇ. مەسىلەن:

سۈيۈملۈك يولداشلار، ياخشىمۇ سىلەر!

پاھ، تازىمۇ كوگۈلدىكىدەك گەپ قىلدىڭىز، ئۇكا! گۈلنۇر ۋە-زىپىنى، سوزسىز، ھەممىدىن بۇرۇن ئورۇنلايدۇ.

يۇقۇرقى جۈملىلەردە ئاساسى سىزىلغان سوز ۋە سوز بىرىكمىلە-رى ئوي - پىكىر قارىتىلغان شەخسنى، سوزلىگۈچىنىڭ ھىس-تۇيغۇسىنى ۋە ئوي - پىكىرنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغانلىغىغا نىسبەتەن ئىشەنچىنى ئىپادىلەپ كەلگەن، ئۇلار مۇشۇ جۈملىلەردىكى باشقا سوز بىرىكمىلىرى بىلەن سىنتاكسىلىق مۇناسىۋەتتە بولمىغان ۋە ئوز ئالدىغا سىنتاكسىلىق ۋەزىپە ئوتىمىگەن. لېكىن بۇ سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرى يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى، ئاغزاكى نۇتۇقتا ئوزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە ئارقىلىق شۇ جۈملىدىكى باشقا بولەك-

لەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەگەر بۇ سوز ۋە سوز بىرىك مىلىرى ئېلىپ تاشلانسىمۇ، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يەتمەيدۇ. ياخشىمۇ سىلەر، تازىمۇ كوكۈلدىكىدەك گەپ قىلدىڭىزا! گۈلنۇر بۇ ۋەزىپىنى هەممىدىن بۇرۇن ئورۇنلايدۇ.

دىمەك، جۈملە بولەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە. بولالمايدىغان، ئوزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە (تىنىش بەلگىلىرى) ئارقىلىق جۈملە بولەكلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرى جۈملە بىلەن گىراممانتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر دىيىلىدۇ.

جۈملە بىلەن گىراممانتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر جۈملىدە ئىپادىلىگەن مەنىسىگە ۋە قانداق سوزدىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ، قاراتما سوز، قىستۇرما سوز ۋە ئۇندەش سوز دەپ ئۈچ تۈرگە بولۇنىدۇ.

70 - § قاراتما سوز

جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ كىمگە قارىتىلغانلىقىنى كۆرسىتىش ۋە جۈملىدىكى ئوي - پىكىرگە باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان جۈملە بىلەن گىراممانتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوز قاراتما سوز دىيىلىدۇ.

قاراتما سوز دىالوگلار، خەت - چەك ۋە بىر قىسىم ئىش قەغەزلىرىدىكى بۇيرۇق، ئۇندەش ۋە سوراق جۈملىلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ، شۇنىڭدەك جانلىق تىلدا ئوزىگە خاس كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭ بىلەن، يېزىقتا پەش بىلەن جۈملىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ:

مەسىلەن:

هەي ئۇكام، گۈڭشىغا مۇشۇ يول بىلەن بارامدۇ؟ ئەزىز، سەن بىزنىڭ توشۇغان تېشىمىزنى هىساپلاپ كور! يولداشلار، سىلەرنىڭ توتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىشىڭلارنى ئۈمىت

قىلىمىز.

جۈملىدە قاراتما سوز بولۇپ كېلىدىغان سوزلەر، ئاساسەن، كىشىلەرنىڭ ئىسىم - پەملىسى، كىشى ئىسىملىرى ئورنىدا قوللىنىلىدىغان بىر قىسىم سوزلەر بولۇپ، ئۇلار ئايرىم ياكى بىرىكمە شەكلى بويىچە شەخس ۋە كوپلۈك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن ياكى تۇرلەنمىگەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭدەك قاراتما سوزلەر جۈملە بىلەن گىراممماتىكىلىق باغلىنىشتا بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئورنىمۇ تۇراقسىز بولىدۇ. مەسىلەن:

دوستۇم، تۇرمۇشنىڭ بۇ ئاددى، ئەمما ئاجايىپ خاتىرىسىنى، ئەلۋەتتە، قەدىرلەيدۇ دەپ ئويلايمەن. بىزمۇ بوش كەلمەيمىز - دە، ئۇكا.

71 - § قىستۇرما سوز

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش ئەھۋالىغا سوزلىگۈچىنىڭ قانداق قارايدىغانلىقىنى (قانداق مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقىنى) نى ئىپادىلەش رولىنى ئوينايدىغان، جۈملە بىلەن گىراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوز قىستۇرما سوز دېيىلىدۇ. قىستۇرما سوز ئۇزىگە خاس تىنىش ۋە ئىنتۇناتسىيە، يېزىقتا پەش ئارقىلىق جۈملىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

قىستۇرما سوز بولۇپ كېلىدىغان سوزلەر: ئەلۋەتتە، سوزسىز، شۈبھىسىز، ھەقىقەتەن، ئېھتىمال، دەرۋەقە، ئەكسىچە، ئېيتقاندەك، ئېيتماقچى، نەزىرىمدە، مېنىڭچە، بەختىمىزگە يارىشا، خەيرىيات، دېمەك، قىسقىچە، ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇمۇمەن، ھېچ بولمىغاندا، ھەر ھالدا، خالاس، بىر تەرەپتىن، ئىككىنچى تەرەپتىن، ئاخىرى، ئامال قانچە، ئاساسەن، بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن ۋە باشقىلار. قىستۇرما سوزلەر مەنە ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، جۈملىدە تۇتقان ئورنىدەك مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدۇ.

1) بەزى قىستۇرما سوزلەر كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ھېس - تۇيۇ

ھۇلىرى (خوشاللىق، پۇشايمان، ئىشەنچ، گۇمان ...)نى ئىپادە لەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

بەختسىزگە يارىشا، بۇ يىل دىخانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىندى (خوشاللىق). ئامال قانچە، قانىتىم بولسا، بېيجىڭغا ئۇچۇپ بارسام (ئارمان). ئۇلار، سوزسىز، بىرىنچىلىكنى ئالىدۇ (ئىشەنچ). ئېھتىمال، ئۇلار بۇگۈن كېلىپ قالار (پەرەز).

2) بەزى قىستۇرما سوزلەر جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە سوبېكتىپىلىك قانداق قاراشتا بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭچە، سىز مەكتەپ ئىنتىزامىغا ئوبدان بويسۇندىڭىز. بۇ، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى دېگىنىڭ بىر تامچىسى، خالاس. سىلەرچە، بىز بۇ ئىشنى خاتا قىلغان بولدۇقمۇ؟

3) بىر قىسىم قىستۇرما سوزلەر ئالدىنقى ئوي - پىكىردىن خۇلاسە چىقىرىلغانلىقىنى ياكى ئالدىنقى ئوي - پىكىر بىلەن كېيىنكى ئوي - پىكىرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت مەملىكەت خەلقىمىزنىڭ توتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشى ئۈچۈن پايدىلىق دېمەك، بىز ھەممە ئىشنى ئوز جايىدا ئىشلەپ كېتىۋاتىمىز.

4) بەزى قىستۇرما سوزلەر جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ تەرتىۋىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئەلاچى بولۇش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، دەرستىن قالماسلىق، ئىككىنچىدىن، تىرىشىپ ئۆگىنىش، ئۈچىنچىدىن، ئىنتىزامغا قەتئىي رايە قىلىش لازىم.

قىستۇرما سوزنىڭ جۈملىدىكى ئورنى تۇراقسىز، يەنى قىستۇرما سوزلەر جۈملىنىڭ بېشىدا، ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ ئۇچرىسىدۇ.

72 - §. ئۇندەش سوز

جۈملىدىكى ئوي - پىكىرگە ياندىش ھالدا سوزلىگۈچىنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى تېخىمۇ ئېنىق ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدىغان، جۈملە بىلەن گىراممااتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوز ئۇندەش سوز دېيىلىدۇ. ئۇندەش سوزلەرمۇ جۈملە تەركىۋىدە كەلگەندە ئوزىگە خاس ئىنتونااتسىيە، پەش ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ، بىچارە قىز، يۈزى ئاپپاق تاتىرىپ كەتكەن! پاھ - پاھ، بۇ جايلار نىمە دېگەن گۈزەل بولۇپ كەتكەن. ئوھوي، قالتىس ئىشلەپ كېتىپسىزغۇ؟ ۋاي - ۋۇي، سېنىڭ بۇ قىلمىقلىرىڭدىن ئەجەپ زېرىكىپ كەتتىم!

بۇ جۈملىلەردىكى ئۇندەش سوزلەر سوزلىگۈچىنىڭ ئىچ ئاغرىتىش، زوقلىنىش، ھېسداشلىق قىلىش ۋە زېرىكىشتەك ئىچكى ھېس - تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن، لېكىن پۈتۈن جۈملە بىلەن ياكى جۈملىنىڭ بىرەر بولىگى بىلەن ھېچقانداق گىراممااتىكىلىق باغلىنىشتا بولمىغان.

جۈملە بىلەن گىراممااتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر بەزىدە يەككە ھالدا، بەزىدە ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بولداشلار، سىلەر، ئەلۋەتتە، بۇ ئىشنىڭ ئەھمىيىتىدىن چىقالايسىلەر. ھە، ئىبراھىمجان، باشقىلارنىڭ كەينىدە يۈرەمسىز، بىكىنى گىزنى كۆرسەتمەمسىز!

ئون توققۇزىنچى باپ ئاددىي جۈملىنىڭ تۈرلىرى

§-73 يىغىق ۋە يېيىق جۈملە

ئاددىي جۈملىلەر باش بولەكلەردىن ياكى باش ۋە ئەگىشمە بولەكلەردىن تۈزۈلگەنلىگىگە قاراپ ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

1. يىغىق جۈملە

باش بولەكلەردىنلا تۈزۈلگەن ئاددىي جۈملە يىغىق جۈملە دېيىلىدۇ. يىغىق ئاددىي جۈملە ئىگە بىلەن خەۋەردىن ياكى ئىگىسى ئوزىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان بىرلا خەۋەردىن ۋە ياكى بىر-ئەچچە تەڭداش ئىگە بىلەن بىرلا خەۋەردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىگەن چىشلەيدۇ. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى مۇھىم.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى سوتسىيالىستىك دۆلەت. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۈللەپ - ياشنىماقتا.

2. يېيىق جۈملە

باش ۋە ئەگىشمە بولەكلەردىن تۈزۈلگەن ئاددىي جۈملە يېيىق جۈملە دېيىلىدۇ. يېيىق ئاددىي جۈملە تەركىۋندە باش بولەكتىن باشقا، بىر ياكى بىرنەچچە ئەگىشمە بولىدۇ، كېيگەن بولەك ياكى تەڭداش باش ۋە ئەگىشمە بولەكلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاپپاق ئىمارەتلەرنى قويۇنغا ئالغان بۇ بۇك - باغاقسىان بوستان

لمقتا ئىش قاينىغان ئىدى.

ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان يېيىق ئاددى جۈملىنىڭ شەكىل لىرى خېلى كوپ. ئۇلار تۈزۈلۈشىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بىرلا ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ئۇ بولسىمۇ، باش ۋە ئەگىشىمە بولەكلەردىن تۈزۈلىدىغانلىغىدىن ئىبارەت.

74 - § ئىگىلىك ۋە ئىگىسىز جۈملە

ئاددى جومىلىلەر ئوز تەركىۋىدە ئىگىنىڭ بولۇش - بولماسلىغىغا قاراپ، ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ:

1. ئىگىلىك جۈملە

گىراماتىكىلىق ئىگىسى بار ياكى ئىگىسى ئېنىق ئېيتىلمىسىمۇ، خەۋىرىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئاددى جۈملە ئىگىلىك جۈملە دېيىلىدۇ.

تەقەززالىق بىلەن كېچىچە كىرپىك قاقمىغان ئەزىز ئاكا تاكى سەھەرىدىلا پايتەختىمىزدىكى كوركام مېھمانخانىسىنىڭ بالكونىغا چىقتى. گۈزەل پايتەخت نۇر دېڭىزىغا چومۇلگەن ئىدى، قەۋەت - قەۋەت بىنالار، ياپ - يېشىل دەرەخلەر، كەڭ - ئازادە كوچىلار خۇددى ئالتۇن بىلەن يۇغۇرۇلغاندەك نۇر ئىلكىدە پارلايتتى.

پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تەرىشىپ ئۆگىنىگىلار (ئىگىسى — سىلەر).

ئىگىلىك جۈملىنىڭ ئىگىسى تۇيۇقسىزدەك ئىككى خىل ئەھۋالدا يوشۇرۇن ئىپادىلىنىدۇ.

ا) ئوزئارا مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە ئاددى جۈملە قاتار كەلگەندە، باشتىكى ئاددى جۈملىدە ئىگە ئوچۇق ئېيتىلىپ، كېيىنكى ئاددى جۈملىدە ئېيتىلمايدۇ. شۇ بىر ئىگىنىڭ قالغان جۈملىلەرگىمۇ

ئورتاق ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:
ئارىلىقتىكى سىنىپلار يا ئوڭغا بۇرۇلۇپ ئەكسىلىنىقىلاپچىلارغا ئايلىنىدۇ، يا سولغا بۇرۇلۇپ ئىنقىلاپچىلارغا ئايلىنىدۇ.

2) ئىگىسى خەۋەردىكى شەخس قوشۇمچىسىدىن ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان جۈملىلەردە ئىگە ئېنىق ئېيتىلماي چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:
خەلقىمىزنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىلىرىدىن 12 مۇقامنى ئوز ۋاقتىدا ئوتتىغا ئېلىپ ساقلاپ قالدۇق (ئىگىسى — بىز). خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر كوپلىگەن ئەسەرلەرنى توپلىدۇق (ئىگىسى — بىز).

2. ئىگىسىز جۈملە

گىرامماتىكىلىق ئىگىسى يوق ياكى ئىگىسىنى ئېنىقلاشقا بولمايدىغان ئاددىي جۈملە ئىگىسىز جۈملە دېيىلىدۇ. جۈملىنىڭ ئىگىسىز بولۇشى، ئاساسەن، شۇ جۈملىدىكى خەۋەرنىڭ قانداق سوزلەردىن تۇزۇلگەنلىگىگە ۋە قانداق گىرامماتىكىلىق شەكىل بىلەن تۇزۇلگەنلىگىگە باغلىق. شۇڭا خەۋىرى تۇۋەندىكىدەك تۇزۇلۇشتە بولغان جۈملە ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ.

1) خەۋىرى ھەركەت نامى بىلەن كېرەك ياكى لازىم سوزلىرىدىن تۇزۇلگەن جۈملىلەر:
مۇنداق روھىنزدىن ئۇگىنىش كېرەك. ئۇنىڭ ئوزىنى كورۇش كېرەك ئىدى. ئىشنى ۋاقتىدا ئىشلەش لازىم.

2) خەۋىرى مەجھۇل دەرىجىدىكى ئارىلاش سوز بىرىكمىلىرىدىن ھەم بول پېئىلى ياكى باشقا سوز بىلەن بول پېئىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۇزۇلگەن جۈملىلەر:
ئاينى ئىستەك بىلەن ياپقىلى بولماس. دەرسىتىن قېپقېلىشقا بولمايدۇ.

3) خەۋىرى خالاش پېئىلى بىلەن 3 - شەخستىكى كەل پېئىلىدىن تۇزۇلگەن جۈملىلەر:

ھېنىمك بېيجىڭغا تازا بارغۇم بار. ئۇنىڭ ئويىنى كۆرگۈسى كەلدى. سىلەرنىڭ ئىشلىگىنىڭلار كەلمەمدۇ؟

4) غەلىي، قىلىي، كىلى، كىلى قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان رەۋىشداشلار بىلەن بولىدۇ بولامدۇ، بولمايدۇ پېئىللىرى قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملە ئىگىسىز بولىدۇ. مەسىلەن: ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنى سانىغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن "تۇت كىشىلىك گۈرۇھ" نىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرىسىنى كۆرگىلى بولمىدۇ.

§ - 75 تولۇق ۋە تولۇقسىز جۈملە

ئاددىي جۈملىلەر بولەكلىرىنىڭ تولۇق ئېيتىلغان ياكى تولۇق ئېيتىلمىغانلىغىغا قاراپ ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

1. تولۇق جۈملە

شۇ جۈملىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولەكلىرى تولۇق ئېيتىلغان جۈملە تولۇق جۈملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ ئالدىمىزدا پارلاق ئىستىقبال تۇرماقتا. كوممۇنىستلار مەۋجۇت ئىجتىمائى تۈزۈم ۋە سىياسى تۈزۈمگە قارشى تۇرىدىغان بارلىق ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەرنى ھەممە يەردە قوللايدۇ. («كوممۇنىست پارتىيە خىتاپنامىسى» دىن)

2. تولۇقسىز جۈملە

شۇ جۈملىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولەكلىرى تولۇق ئېيتىلمىغان جۈملە تولۇقسىز جۈملە دېيىلىدۇ.

تولۇقسىز جۈملە بەدىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ دىالوگلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. لېكىن قانداق بولەكلىرى چۈشۈپ قالغانلىغى ئالدى -

ئارقىسىدىكى جۈملىنىڭ مەزمۇنىدىن ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.
مەسىلەن:
— مەۋلان، نەگە بارىسىڭ؟
— كىتاپ ئالغىلى.
— نەدىن؟
— شىنخۇا كىتابخانىسىدىن.
بەزى ماقال ـ تەمسىللەرمۇ تولۇقسىز جۈملىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:
ئات يولدا سىنىلار، ئادەم ئۇزۇن ئىشتا.
ئىشچانىڭ پۇلى تۇگمەس، بەتتەجنىڭ قەرزى.
مال تۇيمىغىدىن قېرىيدۇ، ئادەم قۇلمىغىدىن.

يىگىرمىنچى باپ مۇرەككەپ جۇملە
ھەققىدە چۈشەنچە

§ 76 - مۇرەككەپ جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

سىنتاكسىسنىڭ ئاددى جۇملە ۋە سوز بىرىكمىلىرىدىن باشقا يەنە بىر مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى — مۇرەككەپ جۇملە. شۇڭا سىنتاكسىسنى ئاددى جۇملە سىنتاكسىسى ۋە مۇرەككەپ جۇملە سىنتاكسىسى دەپ ئىككى قىسىمغا بولىمىز.

ئاددى جۇملە سىنتاكسىسى بىلەن مۇرەككەپ جۇملە سىنتاكسىسى تەتقىقات ئوبيېكتى جەھەتتىن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، لېكىن بىر بىرى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك. مەيلى ئاددى جۇملە ياكى مۇرەككەپ جۇملە بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى كىشىلەرنىڭ ئوي - پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان تىل شەكلى ھەمدە ئىپادىلىگەن ئوي - پىكرىنىڭ ئوخشاش خاراكتېرده بولۇش (بايان، ئۇندەش، سوراق ۋە بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى ئوي-پىكىرلەرنى ئىپادىلەش) جەھەتتە ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. لېكىن ئۇلار تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا مۇرەككەپ جۇملە سىنتاكسىسىدا ھەر خىل - ھەر شەكىلدىكى مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى ئۇستىدە توختىلىپ ئوتىمىز.

مەزمۇن جەھەتتىن بىر بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددى جۇملىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن جۇملە مۇرەككەپ جۇملە دېيىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى - روھىڭ سامان بولماس (ماقال). ئۇ گۈڭشې دوختۇرخانىسىغا قايتىپ كەلگەندە، كۈن خېلا كەچ بولۇپ قالغان ئىدى، ئۇ شەھەردىن چىقىپ كېتىۋاتقان ئاچىسى بىلەن قۇچاقلىشىپ كورۇشتى. (زوردۇن سابىر)

يۇقۇرقى جۈملىلەرنىڭ بىرىنچىسى 2 ئاددى جۈملىدىن، ئىككىنچىسى 3 ئاددى جۈملىدىن تۈزۈلگەن.

مۇرەككەپ جۈملە تۈۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) مۇرەككەپ جۈملە ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددى جۈملىنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا سىنتاكسىسلىق باغلىنىشىدىن تۈزۈلىدۇ.

2) مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىنىڭ بەزىلىرى تۈزۈلۈش ۋە مەزمۇن جەھەتتىن مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالسا، بەزىلىرى ساقلاپ قالالمايدۇ.

3) مۇرەككەپ جۈملە ئېغىزدا بىر تۇتاش ئىنتونىاتسىيە بىلەن ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا بولسا، ئۇزۇكە خاس تىنىش بەلگىلىرى قويۇلىدۇ.

مۇرەككەپ جۈملە جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتى، ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى بىلىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنىڭ ئوسۇشىگە ئەگىشىپ تەرەققى قىلىدۇ ۋە شۇ جەريانىدا ئۇلارغا ئەكىس تەسىر كورسىتىپ، جەمىيەتنىڭ، مەدەنىيەتنىڭ، تەپەككۇرنىڭ تەرەققى قىلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان مۇرەككەپ جۈملىنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ - خىل. لېكىن مۇرەككەپ جۈملىنىڭ مۇنداق ھەر خىل شەكىللىرى مەلۇم بىر تارىخىي باسقۇچتىلا مەيدانغا كەلگەن ئەمەس، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتى ۋە باشقا تىللارنىڭ ئىجابى تەسىرى بىلەن، ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريانىدا ئاستا - ئاستا قېلىپلىشىپ، بۈگۈنكىدەك تەرەققىيات باسقۇچىغا يەتكەن. ئازاتلىقتىن بۇيانقى ئۇيغۇر ئەدەبىي

تىلىدىكى مۇرەككەپ جۈملە شەكىللىرى بۇنى ئوچۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

77 - § مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈش شەكىللىرى

مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر بەلگىلىك قائىدە - قانۇنىيەتلەر بويىچە ئوزئارا بىرىكىپ مۇرەككەپ جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئاددى جۈملىلەرنى بىر بىرى بىلەن ئاغلاپ، بىر تۇتاشلىققا ئىگە قىلىپ تۇرىدىغان ھەم ئۇنىڭ مەنىسىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى كورسىتىپ تۇرىدىغان سىنتاكسىسلىق شەكىللەر ھەر خىل بولىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، ئاددى جۈملىلەر تۇۋەندىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەر بويىچە ئوزئارا باغلىنىپ مۇرەككەپ جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

1) مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىنىڭ خەۋىرى تولۇق ئاياقلاشمىغان شەكىلدە كېلىش يولى بىلەن:

كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغىچە،
ئوز يۇرتۇڭدا ئۇلتاڭ بول. (ماقال)

جاڭ ئۇستام ئويگە كىرگەندە، چۇنخۇا چىرايلىق بېزەلگەن ئويدە ياستۇققا يولىنىپ، ئوز ئويىدىكىدەك بەھوزۇر ئولتۇراتتى. (ئابدۇكېرىم مەخسۇت)

2) مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىنىڭ خەۋىرى تولۇق ئاياقلاشقان شەكىلدە، تۇرلۇك باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ كېلىش يولى بىلەن:

ھاشىم ئاكا ئاتلارنىڭ ئاخىرقى بوغۇزىنى بېرىپ چىقتى - دە، قېرى بايتالنىڭ ئالدىغا كەلدى. (قەيىۇم تۇردى)

ئالىمجان سەۋرىچان يىگىت ئىدى، لېكىن ئۇ بۇ قېتىم تاقەت قىلالمىدى.

3) مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر ئوزلىرى

نىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئورۇن تەرتىۋى، يېزىقتا تىنىش بەلگە لىرى ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ كېلىش يولى بىلەن:

قۇم يىغىلسا تاغ بولىدۇ، ئەل يىغىلسا باغ بولىدۇ (ماقال)

بوران گۈگۈرەيتتى، قارىغايلىق سۇرلۇك قارسىلدايتتى، قارلار بۇلۇتتەك ئۇچۇپ كېلىپ ئازگاللارنى، قاپتاللارنى تىندۇراتتى... (زوردۇن سابىر)

78 - § مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ تۈرلەرگە بولۇنۇشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ جۈملىلەرنى تۈرلەرگە بولۇشتە مۇرەككەپ جۈملىنىڭ ئومۇمىي خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى نەزەردە تۇتۇش، مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل (تۈزۈلۈش) جەھەتتىن مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالغان ياكى ساقلاپ قالالمىغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ قانداق يول بىلەن باغلانغانلىقى پىرىنسىپ قىلىنىشى كېرەك. چۈنكى مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالسا، بەزىلىرى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالالمايدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بەزى مۇرەككەپ جۈملىلەر ئاددى جۈملىلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىدە ئوزئارا باغلىنىپ كېلىشتىن تۈزۈلسە، بەزى مۇرەككەپ جۈملىلەر ئاددى جۈملىلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە ئوزئارا باغلىنىپ كېلىشتىن تۈزۈلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ ئەنە شۇنداق ئومۇمىي خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلىپ، تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە، بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە ۋە ئارىلاش مۇرەككەپ جۈملە دەپ 3 تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ.

يىگىرمە بىرىنچى باب تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە

§-79 تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئاددى جۇملىلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋىتىتە ئازئارا باغلىنىپ كېلىشىدىن تۇزۇلگەن مۇرەككەپ جۇملىلەر تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە دېيىلىدۇ.

تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە ئۇزاق تارىخقا ئىگە جۇملە شەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ تۇۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر مەزمۇن ۋە گىراممانتىكىلىق تۇزۇلۇش جەھەتتىن مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالىدۇ، لېكىن ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرلەر بىر بىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

2) تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر بىر تۇتاش ئىنتونىاتسىيە (يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى) ياكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۇزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاك ماددىي دۇنيانىڭ ئۇزاق مۇددەت تەرەققىي قىلغانلىغىنىڭ مەھسۇلى، ئادەم مېڭىسىدىن ئىبارەت يۇكسەك دەرىجىدە ئۇيۇشقان ماددىي ئەزانىڭ خىزمىتى، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگىكىدە جەريانىدا رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشى.

3) تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنىڭ خەۋىرىگە خاس گىراممانتىكىلىق ئامىللار بەزىدە ھەممىسىگە ئۇلىنىشى، بەزىدە مەلۇملىرىغا ئۇلىنىپ، مەلۇملىرىغا ئۇلانماسلىغى

مۇمكىن چۈنكى تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، گىراممات-كىلىق ئاملىنىڭ باشقا ماددى جۇملىلەرگىمۇ ئورتاق ئىكەنلىكى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

دىالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم — پارتىيەمىز-نىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى، شۇنداقلا بىزنىڭ بارلىق ئىنقىلابىي خىزمىتىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان نەزەرىيىۋى ئاساس.

80 - § تەڭداش مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈرلىرى

تەڭداش مۇرەككەپ جۇملىلەر تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر-نىڭ ئوزئارا قانداق باغلىنىپ كەلگەنلىگىگە قاراپ ئىككى تۈر-گە بولۇنىدۇ:

1. باغلىغۇچىلىق تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە

تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە باغلىغۇچىلىق تەڭداش مۇرەك-كەپ جۇملە دېيىلىدۇ.

تەڭداش مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇھىم ئامىل باغلىغۇچىلاردىن ئىبارەت. شۇڭا باغلىغۇچىلىق مۇرەك-كەپ جۇملە تەركىۋىدىكى باغلىغۇچىنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ تۆ-ۋەندىكىدەك شەكىللەردە بولىدۇ.

ا) تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش مۇرەككەپ جۇملە. بۇ خىل مۇرەككەپ جۇملە يەككە - يەككە ئوي - پىكىرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىر تۇتاش ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇنداقلا، ھەمدە، ھەم، ۋە قاتارلىق بىرىكتۈر-گۈچى باغلىغۇچىلار بۇ خىل جۇملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول

ئويناپدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:
مىڭ تاۋ بۇ تېتىك قىزغا تىكىلىپ ئۇنىڭ كىچىك ۋاقتتىن يىرتكىلىشىپ كەتكەن قوللىرىنى سىلىدى ۋە ئىختىيارسىز ئۇنىڭغا ئوزۇنىڭ كورپىسىنى بەردى ھەم چاچلىرىنى يۇيۇپ - تاراپ قويدى ھەمدە ئۇنى ئوزىگە يارەمچى قىلىۋالدى.

2) نەرسىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر قارىمۇ - قارشى باغلىنىپ ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە. بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملە بىر بىرىگە زىت ئوي - پىكىرلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ھاسىل بولغان قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن، ئەمما، ۋاراق، ۋاھالەنكى، ئەپسۇسكى، ھالبۇكى، شۇنداق تەمۇ قاتارلىق قارشىلىق باغلىغۇچىلىرى بۇ خىل جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول ئويناپدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:
كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ كوپلىگەن ئەسەرلىرىنى تونۇپلىمىدۇق، بىراق بۇ، دېگىنىمىزدىن ئىبارەت بولغان خەلق ئىجادىيىتىنىڭ بىر تامچىسى، خالاس.

3) تەرسىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر سەۋەپ - نەتىجە باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە. بۇ خىل تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە سەۋەپ - نەتىجە مەزمۇنىدىكى قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭا، شۇڭلاشقا، چۈنكى قاتارلىق سەۋەپ - نەتىجە باغلىغۇچىلىرى بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول ئويناپدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.
مەسىلەن:
ئەدىبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇش ئادەتتىكى تۇرمۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ يۇكسەك، تېخىمۇ يارقىن، تېخىمۇ يىغىنچاق، تېخىمۇ تىپىك، تېخىمۇ غايىۋى بولىدۇ ۋە شۇنداق بولۇشى كېرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، تېخىمۇ ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان بولىدۇ. (ماۋزېدۇڭ).

4) تەرکىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر تاللىما باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە. بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملە بىرقانچە يەككە ئوي - پىكىردىن بىرسىنىڭ ئىمكانىيەتلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ياكى ئاشىدىغانلىقى ياكى ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ياكى قاتارلىق باغلىغۇچىلار بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول ئويناىدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

كاپىتالىستلار يۇقۇرى پايدا ئېلىش ئۈچۈن، يا ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىدۇ، ياكى ئىش ھەققىنى قىسقارتىدۇ، ياكى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش قورالىدىن پايدىلىنىدۇ. (ماۋزېدۇڭ)

5) تەرکىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر كۇچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە. بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملە بىر بىرىنىڭ مەزمۇنىنى كوچەيتىدىغان قوشما ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ھەتتا، بەلكى، گويا كى، ھەتتاكى قاتارلىق كۇچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە مۇھىم رول ئويناىدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مىسالەن:

مەن ئۇنى پەقەت كورۇپ باقمىغان، ھەتتا ئىسمىنمۇ ئاڭلاپ باقمىغان.

2. باغلىغۇچسىز تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە

تەرکىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر باغلىغۇچىلار سىز باغلانغان تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە باغلىغۇچسىز تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە دىيىلىدۇ.

باغلىغۇچسىز تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە تەرکىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى يېقىن بولىدۇ. ئۇنىڭ تەرکىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر جانلىق تىلدا ئىنتۇناتسىيە يېزىقتا پەش ۋە چېكىتلىك پەش ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ،

يەنى ياندىشىش مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىدۇ.

باغلىنىشچانلىق تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تەركىۋى تۈزۈلۈشى ھەر خىل بولىدۇ، بەزىلىرى ئىككى ئاددى جۈملىدىن، بەزىلىرى ئۈچ - تورت ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددى جۈملىدىن تۈزۈلىدۇ؛ شۇنىڭدەك تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىگىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ خىل تەڭداش مۇرەككەپ جۈملىنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) ئوزنىگە خاس ئىگىسى بار ئاددى جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن باغلىنىشچانلىق تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە:

يالتىرايدۇ بەستىك تاربىخ ئەينىگىدە،

جاراڭلايدۇ ناخشاڭ قەلبىم كەڭلىگىدە. (ئارسلان)

2) بىرلا ئورتاق ئىگىسى بار بىرنەچچە ئاددى جۈملىدىن تۈزۈلگەن باغلىنىشچانلىق تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە:

تىل - كونا زەمىنىمىزاتقان تۈزۈم ئۇچۇنمۇ، يېڭى گۈللىنىۋاتقان تۈزۈم ئۇچۇنمۇ باپ - باراۋەر خىزمەت قىلىدۇ؛ كونا مائارىس ئۇچۇنمۇ خىزمەت قىلىدۇ، يېڭى مائارىس ئۇچۇنمۇ خىزمەت قىلىدۇ؛ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۇچۇنمۇ خىزمەت قىلىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئۇچۇنمۇ خىزمەت قىلىدۇ. (ستالىن)

3) بىرنەچچە ئىگىسىز ئاددى جۈملىدىن تۈزۈلگەن باغلىنىشچانلىق تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە:

ھەسسى بىلىشتىن پائالىيەتلىك تۇردە تەرەققى قىلىپ ئەقلىي بىلىشكە ئوتۇلىدۇ، يەنە ئەقلىي بىلىش ئارقىلىق پائالىيەتلىك تۇردە ئىنقىلاۋىي ئەمەلىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىنىدۇ، سوبېكتىپ دۇنيا ۋە ئوبېكتىپ دۇنيا ئوزگەرتىلىدۇ. (ماۋزېدۇڭ)

4) خەۋىرى ئورتاق سىنتاكسىسلىق ئامىلىغا ئىگە ئاددى جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن باغلىنىشچانلىق تەڭداش مۇرەككەپ جۈملە:

بىز چوقۇم ئىگىلىك تەرەققىياتىنى تېزلىتىشنى ئەچچە يۈز

مىليون خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يەيدىن - پەي نوستۇرۇش بىلەن ناھايىتى ئوبدان بىرلەشتۇرۇشىمز، ئېنىمزنىڭ ھازىرقى كارخانىلىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنى چەتئەللەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى پائال كىرگۈزۈش بىلەن ناھايىتى ئوبدان بىرلەشتۇرۇشىمز كېرەك.

يىگىرمە ئىككىنچى باب بېقىنىدىلىق مۇرەككەپ جۇملە

81 - § بېقىنىدىلىق مۇرەككەپ جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ جۇملىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق بىر تۈرى بېقىنىدىلىق مۇرەككەپ جۇملە بولۇپ، بۇ خىل مۇرەككەپ جۇملىنىڭ بەزىبىر شەكىللىرى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. لېكىن مۇتلەق كوپ شەكىللىرى يېقىنقى زامانلاردىن بۇيان، بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن جەمىيەتنىڭ، پەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ھەمدە كۇندىن - كۈنگە تەرەققى قىلىپ، بېيىپ، مۇكەممەللەشكەن.

تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر بېقىنىش ۋە بېقىنىدۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كەلگەن مۇرەككەپ جۇملە بېقىنىدىلىق مۇرەككەپ جۇملە دېيىلىدۇ. بېقىنىدىلىق مۇرەككەپ جۇملە تۈۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) بېقىنىدىلىق مۇرەككەپ جۇملە بېقىنىش ۋە بېقىنىدۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى يەككە ئوي - پىكىرلەرنىڭ بىغىندىسىدىن هاسىل بولغان قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

2) بېقىنىدىلىق مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنىڭ بەزىلىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالسا، بەزىلىرى ساقلاپ قالالمايدۇ، لېكىن ئاددى جۇملىلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، باشقا جۇملىنىڭ بولىكى بولۇپ قالمايدۇ.

3) تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر تۈرلۈك مورفولوگىك شەكىل
لەر ۋە باغلىنۇچى ھەم يۈكلىمىلەر ئارقىلىق ئوزئارا باغلىنىپ
كېلىدۇ.

4) تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر ئوزئارا بېقىنىش ۋە بېقىنىش
دۇرۇش مۇناسىۋىتىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ خىل مۇرەككەپ
جۈملىنىڭ ئىنتونىاتسىيىسى نەگدىش مۇرەككەپ جۈملىگە قارىغاندا
تېخىمۇ بىر تۈتاشلىققا ئىگە بولىدۇ.

§ - 82 بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئىككى جەھەت
تىن تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بىرىنچىدىن، بېقىنى
دىلىق مۇرەككەپ جۈملە، يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، بېقىنىچى ئاددى
جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى ئاددى جۈملە
دىن تەركىپ تاپىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى ئاددى
جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئورتاق ئالاھىدىلىككە،
بەزىلىرى ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى بەزى ئاددى
جۈملىلەر باشقا ئاددى جۈملىنى ئوزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ ۋە
شۇ مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە تىرگەكلىك رول ئويناىدۇ،
تۈزۈلۈش ۋە مەنە جەھەتتىن مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇڭا
مۇنداق ئاددى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملە دېيىلىدۇ.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى بەزى ئاددى جۈم
لىلەر بېقىندۇرغۇچى ئاددى جۈملىگە ئەگىشىپ كېلىپ، ئۇنىڭ
بىرەر بولىكىنى ياكى پۈتۈن جۈملىنى تولۇقلاش، ئېنىقلاش رولىنى
ئويناىدۇ؛ كوپىنچىسى مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇستەقىللى
قنى ساقلاپ قالالمايدۇ، بەزىلىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇستە

قىللىغىنى ساقلاپ قالسىمۇ، ھەنە جەھەتتىن مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. شۇڭا بۇنداق ئاددى جۇملە بېقىندى جۇملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

قويلار باشلىرىنى بىر بىرىنىڭ قولتۇقلىرىغا تىقىپ شىپ، قويۇق چاتقاللارنىڭ ئارىسىغا شۇڭغۇپ كىرىپ، غۇرۇمەك - غۇرۇمەك بولۇپ تۇرۇشاتتى. (زوردۇن سابىر)

بۇ بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملە ئۇچ ئاددى جۇملىدىن تۇزۇلگەن، 1 - ، 2 - چىسى — بېقىندى جۇملە، ئاخىرىدىكىسى — بېقىندۇرغۇچى جۇملە.

بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملە ئوزىگە خاس ئىگىسى بار ئاددى جۇملىلەردىن ياكى ئىگىسى ئورتاق ئاددى جۇملىلەردىن ۋە ياكى ئىگىسىز ئاددى جۇملىلەردىن تۇزۇلۇشى مۇمكىن، شۇنىڭدەك تەركىۋىدىكى بېقىندى جۇملىلەر بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە دەرىجىلىك باغلىنىشتا باغلىنىپ كېلىشىمۇ ياكى تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئېزىلگەن مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىش بولمايدىكەن، ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ ئازاتلىقى بولمايدىكەن، ياۋروپا، ئامېرىكا كاپىتالىستلىك ئەللىرىدىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئوز ئازاتلىقىنى قولغا كەلتۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ئومۇمەن، تەركىۋى تۇزۇلۇش جەھەتتىن ھەر خىل - ھەر شەكىلدە بولۇشىدىن ۋە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنىڭ قانداق باغلىنىشتا بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۇزۇلۇش جەھەتتىكى ئورتاق خۇسۇسىيىتى بېقىنىدۇرغۇچى ئاددى جۇملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى ئاددى جۇملىدىن تۇزۇلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت.

§ - 83 بېقىنددىلىق مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈرلىرى

بېقىنددىلىق مۇرەككەپ جۇملىنى تۈرلەرگە بولۈشتە، تەركىۋىدە كى بېقىندى جۇملىنىڭ بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە قانداق سىنتاكسىسلىق شەكىل ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەنلىگى ۋە شۇ ئاساستا قانداق سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئارتقۇرۇپ كەلگەنلىگى ھەمدە قانداق مەزمۇنددكى قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلىگەنلىگىنى ئاساس قىلىش لازىم. مۇشۇ پىرىنسىپ بويىچە بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملىنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بولۈش مۇمكىن:

1. بېقىندى جۇملىسى تۈرلۈك مورفولوگىك شەكىللەر ئارقىلىق بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملە

بۇ خىل مۇرەككەپ جۇملىنىڭ بېقىندى جۇملىلىرى بېقىندۇرغۇچى جۇملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، تۈزۈلۈش شەكلىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. ئاساسلىق شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

ا) بېقىندى جۇملىسىنىڭ خەۋىرى رەۋىشداشلاردىن تۈزۈلۈپ، بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملە. بۇ، مورفولوگىك شەكىللەر بىلەن ئۇزئارا باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملىنىڭ ئاساسلىق بىر تۈرى. بۇ خىل مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۇملە بېقىندۇرغۇچى جۇملىنىڭ تۈرلۈك ھالىتىنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ ماللارنىڭ ئالدىنى قايرىپ، دالىدىكى قويۇق چاتقاللىقتا توختىدى. (زوردۇن سابىر)

2) بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى شەرت شارائىتىدىكى پېئىللاردىن تۈزۈلۈپ، بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە باغلىنىپ كېلىدىغان بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملە. بۇ خىل مۇرەككەپ جۇملە شەرت ۋە نەتىجە

دين ئىبارەت قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
ئەگەر بىز خەلق ئاممىسىغا تايىنىشقا ماھىر بولمىساق، پارتىيە سىرتىدىكى خادىملار بىلەن ھەمكارلىشىشقا ماھىر بولمىساق، خىزمەتلىرىمىزنى ياخشى ئىشلىيەلمەيمىز قالمىز.
بۇ خىل بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىنىڭ بەزىسى بېقىندۇرغۇچى جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ ۋاقتىنى ئىنىقلاپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:
مەن بۇ يەرگە كەلسەم، ھېچكىم يوق ئىكەن. بىز بارساق، مەجلىس باشلىنىپ كېتىپتۇ.
3) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى كېلىدىغان زامان خەۋەر رايىدىكى پېئىللار بىلەن ئىكەن تولۇقسىز پېئىلنىڭ شەخسلىك ياكى شەخسسىز شەكىلدىن تۈزۈلۈپ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە. بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملىمۇ شەرت - نەتىجە مەزمۇنىدىكى قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بولمىغاندا، تووۋىنگە نەزەر سېلىش نىسبىتى بولمىغاندا، بىلىم ئېلىش تەشنالىقى بولمىغاندا، شاگىرت بولۇش روھى بولمىغاندا، ئىشنى چوقۇم ياخشى ئىشلىگىلى بولمايدۇ. (ماۋزېدۇڭ)
5) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى ـــ ئاي، ئەي قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللاردىن تۈزۈلۈپ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈم-

له. بۇ خىل جۈملىمۇ شەرت - نەتىجە مەزمۇنىدىكى قوشما ئوي - يىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

جاپا تارتماي، ھالاۋەت يوق. ئۇ بۇ يەرگە كەلمەي، مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ.

2. بېقىندۇرغۇچى جۈملىسى «كى» باغلىغۇچىسى بىلەن كەلگەن بېقىندۇرۇلمىق مۇرەككەپ جۈملە

بۇ خىل مۇرەككەپ جۈملىنىڭ بېقىندۇرغۇچى جۈملىسى باشتا، بېقىنغۇچى جۈملىسى ئاخىردا كېلىدۇ. بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە كى قوشۇلۇپ، ئاخىرىدىكى جۈملىنى مەزمۇن جەھەتتىن ئوزۇكە بېقىندۇرىدۇ. بېقىنىدى جۈملىسى سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن تولۇق ئاياقلاشقان شەكىلدە كېلىدۇ. بېقىنغۇچى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ بىرەر بولىكىگە باغلىنىپ كېلىپ، ئوزى باغلىنىۋاتقان كەلگەن بولەكنى ئىزاھلاش رولىنى ئويناپىدۇ. شۇڭا بېقىنىدى جۈملىسى ئىگە بېقىنىدى جۈملە، خەۋەر بېقىنىدى جۈملە، تولۇقلىغۇچى بېقىنىدى جۈملە، ئېنىقلىمىغۇچى بېقىنىدى جۈملە ۋە ھالەت بېقىنىدى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ھەممىگە مەلۇمكى، بىز بېسىپ ئوتكەن يول تۇپ - تۇز بولمىدى، ئىشلىرىمىز ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلغان چاغلاردۇ، ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرىغان چاغلاردۇ بولدى. (ئىگىنىسى ئېنىقلىغان)

مارکسىزىم - لېنىنىزىمنىڭ ئۇلۇغ كۈچى شۇ يەردىكى، ئۇ ھەر قايسى مەملىكەتلەرنىڭ كونكرېت ئىنقىلاۋىي، ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ باغلانغان. (خەۋەرنى ئېنىقلىغان)

بالىلارنى شۇنىڭغا ئادەتلەندۈرۈش كېرەككى، ئۇلار كىچىكىدىن تارتىپلا ئەمگەك سۆيىدىغان بولسۇن. (تولدۇرغۇچىنى ئېنىقلىغان)

بۇ تاغ شۇنداق ئىگىزكى، ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئۇچار قاناتلارمۇ ئوتەلمەيدۇ. (ئېنىقلىمىغۇچىنى ئىزاھلىغان)

ئۇ شۇنداق خوشال بولدىكى، ھەتتا نېمە قىلارىنى بىلمەي قالدى. (ھالەتنى ئېنىقلىغان)

3. تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر ھەم مورفولوگىك شەكىللەر، ھەم يارىدەمچى سوزلەر ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە

بۇنداق مۇرەككەپ جۈملىدە بېقىندى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ ئالدىدا، مەزمۇن ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئاياقلاشمىغان شەكىلدە، بېقىندۇرغۇچى جۈملە ئاياقلاشقان شەكىلدە كېلىدۇ. بەزى بېقىندى جۈملىلەر ھەم مورفولوگىك، ھەم سىنتاكسىسلىق شەكىللەر بىلەن بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە باغلىنىپ كەلسە، بەزى بېقىندى جۈملىلەر مورفولوگىك شەكىلدە، بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ ئالدىدىكى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

خىزمەتلىرىمىزدە ناھايىتى ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلگەن تەقدىردىمۇ، مەغرۇرلىنىشقا ۋە كۆرەڭلەشكە ئەرزىيدىغان ھېچقان-

---

داق ئاساسىمىز يوق.

ئۇمۇمەن، بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملىنىڭ تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنى باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ئامىللارغا قاراپ، تۈرگە ئايرىش مۇۋاپىق. بۇرۇنقىدەك كونكرېت جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ تۈرگە بولگەندە، بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۈملە تۈرلىرى ناھايىتى كوپ بولۇپلا قالماي، بەلكى بىر بىرىدىن پەرق قىلىش ئوقۇش-ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى كوپ قېتىملىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

يىگىرمە ئۇچىنچى باپ ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە

84 - § ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر ھەم تەڭداشلىق، ھەم بېقىنىدىلىق مۇناسىۋىتىتە ئۇزۇنارا باغلىنىپ كەلگەن مۇرەككەپ جۇملە ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

تاغ ھاۋاسى بىردىنلا ئۆزگەردى، سوغ كۈچەيدى، يۇزلەر سوغدىن ۋىلىلدايتتى، ئېغىز - بۇرۇنلارنىڭ ئەتراپى مۇز بىلەن قاپلىنىپ، كوزدىن چىققان ياش ھايت - ھۇيت دېگۈچە كىرپەك لەرنى بىر بىرىگە جۇپلەپ شامدەك قاتۇرۇپ قويىاتتى، كىر ئاچقۇسىز شۇبۇرغان، قار پارچىلىرى يۇزلەرگە ئۇرۇلۇپ ھەر چاققاندەك ئېچىشتۇراتتى. (زوردۇن سابىر)

بۇ مۇرەككەپ جۇملە 6 ئاددى جۇملىدىن ئۆزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ توتىنچىسى بىلەن بەشىنچىسى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتتە، قالغانلىرى بولسا تەڭداشلىق مۇناسىۋىتتە باغلىنىپ كەلگەن.

ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە تۈزۈلۈشىدىكى خۇسۇسىيەتلەر گەۋدىگە بىرىنچى، ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر مەزمۇن ۋە ئۆزۈلۈش جەھەتتىن ھەم تەڭداشلىق، ھەم بېقىنىدىلىق مۇناسىۋىتتە بولىدۇ. شۇڭا تەڭداشلىق ۋە بېقىنىدىلىق مۇناسىۋىتتىكى بەككە - يەككە ئوي - پىكىرلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ھاسىل بولغان قوشما ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىككىنچى، ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە كەم دېگەندە ئۈچ ئاد-

دی جۇملىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. شۇڭا تەركىۋى تۈزۈلۈشى تەڭ داش مۇرەككەپ جۇملە بىلەن بېقىندىلىق مۇرەككەپ جۇملىسىگە قارىغاندا مۇرەككەپرەك بولىدۇ.

§-85 ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈرلىرى

ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تۈزۈلۈشى ھەر خىل بولىسىمۇ، لېكىن تەركىۋىددىكى ئاددى جۇملىلەرنىڭ باغلىنىش ئۇسۇلى ۋە ئىپادىلىگەن مەزمۇنى جەھەتتىن مەلۇم ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئەنە شۇ ئورتاق خۇسۇسىيەتكە قاراپ ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملىنى تۆۋەندىكى بىرنەچچە تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ.

ا) بىر بېقىندى جۇملىنىڭ بىرنەچچە تەڭداش بېقىندۇرغۇچى جۇملىگە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە

بۇ خىل ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملىدىكى بېقىندۇرغۇچى جۇملىلەر تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئوزئارا باغلىنىپ كەلسە، بېقىندى جۇملە بېقىندۇرغۇچى جۇملىلەرگە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئادەم كوپ بولسا، پىكىر كوپ بولىدۇ، قىزغىنلىق يۇقىرى بولىدۇ، غەيرەت زور بولىدۇ.

بۇ ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە ئوت ئاددى جۇملىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بىرىنچى ئاددى جۇملە ئاخىرىدىكى ئۈچ ئاددى جۇملە بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە، ئاخىرىدىكى ئۈچ ئاددى جۇملە تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن.

2) ئوزىگە خاس بېقىندى جۇملىسى بار بېقىندۇرغۇچى جۇملىلەرنىڭ تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە

بۇ خىل ئارىلاش مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى بېقىندى

جۇملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى جۇملە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە، بىر قىسمىنى بېقىندۇرغۇچى جۇملە تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىنىپىمىز كۇرەش بار جەمىيەتتە ئېكسپلاتاتور سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئەركىنلىكى بولمىغان، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىماسلىق ئەركىنلىكى بولمايدۇ؛ بۇرژۇئازىيە ئۇچۇن دېموكراتىيە بولمىغان، پۇرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلق ئۇچۇن دېموكراتىيە بولمايدۇ.

(ماۋ زېدۇڭ)

بۇ ئاربالاش مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى بىرىنچى ۋە ئۇچىنچى ئاددى جۇملە بىلەن ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى ئاددى جۇملە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە، بىرىنچى، ئىككىنچى ئاددى جۇملە ئۇچىنچى، تۆتىنچى ئاددى جۇملە بىلەن تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن.

3) دەرىجىلىك باغلىنىشتىكى بىرنەچچە بېقىندى جۇملىنىڭ بېقىندۇرغۇچى جۇملە بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ۋە بېقىندۇرغۇچى جۇملىنىڭ بىرقانچە ئاددى جۇملە بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن تۇزۇلگەن ئاربالاش مۇرەككەپ جۇملە

بۇ خىل ئاربالاش مۇرەككەپ جۇملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۇملە بىر بىرى بىلەن ۋە بېقىندۇرغۇچى جۇملە بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە، بېقىندۇرغۇچى جۇملە بىلەن ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى جۇملىلەر تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئېيتىلىشتا ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىش دېيىلسىمۇ، نەتىجىسى ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ، مەدەنىيەت ئۇچۇن مەدەنىيەت بولىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا مەدەنىيەت يوقىلىدۇ.

(جۇ ئېنلەي)

بۇ ئاربالاش مۇرەككەپ جۇملە 5 ئاددى جۇملىدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۇچىنچى ئاددى جۇملىلەر ئۆزئارا

بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە، ئۇچىنچى، توتىنچى، بەشىنچى ئاددى جۈملىلەر ئوزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە كەلگەن.

4) بېقىندى جۈملىسى بار بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن بېقىنىدى جۈملىسى يوق جۈملىنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىشىدىن ئوزۇلگەن ئاربىلاش مۇرەككەپ جۈملە

بۇ خىل ئاربىلاش مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە كەلسە، بېقىندۇرغۇچى جۈملە باشقا جۈملە بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ.

مەسىلەن: بىزنى خەلق ماختىغان ئىكەن، تېخىمۇ ئوسۇشىمىز، تېخىمۇ راۋاجلىنىشىمىز لازىم؛ بۇنىڭ ئۈچۈن تەجرىبىگە ۋە قابىلىيەتكە، ماھارەتكە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

(جۇ ئېنلەي)

بۇ ئاربىلاش مۇرەككەپ جۈملىدە تۇت ئاددى جۈملە بولۇپ، بۇ-نىڭ بىرىنچىسى ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچىسىگە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە، ئىككىنچى، ئۈچىنچىسى بىلەن توتىنچىسى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كەلگەن.

يىگىرمە توتىنچى باپ كوچۇرمە ۋە ئۇزلەشتۇرمە جۇملە

86 - § كوچۇرمە جۇملە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

باشقا بىر شەخسنىڭ ئاپتور گېپىنى ئىچىگە ھىچقانداق ئۆزگىرىش سىز قوبۇل قىلغان گەپلىرى كوچۇرمە جۇملە دېيىلىدۇ.

كوچۇرمە جۇملە ئاپتورنىڭ ئۆي - پىكرىنى تېخىمۇ روشەن، تېخىمۇ ئېنىق ھەم ئىسپاتلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. شۇڭا ھەرقانداق شەخس سۆزنىڭ ئىسپاتلىق ئىپادىلەش ئۇچۇن، باشقا كىشىلەرنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ئۆز ئەينى بويىچە كوچۇرۇۋېلىپ، ئۆز سۆزىدە ئىشلىتىدۇ. كوچۇرمە جۇملە ئاپتور سۆزىنىڭ ئالدىدا، ئاخىرىدا ۋە ئوتتۇرىسىدا كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ئارىدىن يەنە بىرسى لوقما سالىدى:

— گۇلخانىنىڭ خېتىنى كورۇپلا، ئۇنىڭ يۈرىگىنىڭ ئاق بولاق تەك پارچىسى جەرەن بۇلاقتا كەتتى. (ئەخمەت تۇردى)

— دوختۇرنىڭ بۇيرۇغى ئىدى، قايتا يۇقۇملىنىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بىرنەچچە ۋاقىت تاقاش كېرەك ئىكەن، مەيلى، ئەمدى سىزنىڭچە بولسۇن، — دىدى گۇلخان ماسكا بىلەن كۆزەينىكىنى يانچۇغىغا سېلىپ. (ئەخمەت تۇردى)

قويۇق تىنىمسىز ئۆز - ئۆزى:

"بۇ نېمە ئۈچۈن؟!" — دەپ بىھىساپ سوراق.

غەلىتە ئىشلارنىڭ ئاچچىق ئازاۋى

قەلبىنى تىلاتتى بولۇپ تىنىق - پىچاق.

(سۇلتان ماخمۇت)

كوچۇرمه جۈملىلەر توۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. كوچۇرمه جۈمله ئەسلىدە ئىگىسى قانداق ئېيتقان ياكى يازغان بولسا، ئاپتور ئەرىپىدىن ئوز ئەينى بويىچه (مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ھېچقانداق ئوزگىرىشسىز) كوچۇرۇپ قوللىنىلغان بولىدۇ.

2. كوچۇرمه جۈمله ئاپتور سوزىنىڭ ئىچىدە خۇددى جۈملىنىڭ بىر بولىكىدەك سىنتاكسىسلىق رولىدا كېلىدۇ. شۇڭا كوچۇرمه جۈملىلەر ئاپتور سوزىدىكى كېگەيگەن بولەك دەپمۇ قارىلىدۇ.

3. كوچۇرمه جۈمله ئېغىزدا ئوزىگە خاس ئىنتۇناتسىيە، يېزىقتا تېگىشلىك تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئاپتور سوزىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

§ 87 ئوزلەشتۇرمه جۈمله ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئاپتور ئوز پىكرىنى ئىپادىلەشتە شەكلىنى ئوزگەرتىپ، مەزمۇنىنى ساقلاپ قالغان ھالدا قوللانغان باشقا شەخسلەر گېپى ئوزلەشتۇرمه جۈمله دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ماۋ جۇشى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىشچى، دېخان، ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنىڭ لازىملىقىنى كورسەتكەن ئىدى. (جۇئېنلەي)

ئوزلەشتۇرمه جۈملىلەر توۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. ئوزلەشتۇرمه جۈمله ئوزىنىڭ ئەسلىدىكى گىراممانتىكىلىق ئۇزۇلۇش شەكلىنى ساقلاپ قالالمايدۇ، بەلكى ئۇ ئاپتور سوزىگە ئوزلىشىپ، ئاپتور سوزىنىڭ (جۈملىسىنىڭ) بولىگىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. لېكىن ئەسلىدىكى پىكرىنىڭ مەزمۇنى ساقلانغان بولىدۇ.

2. ئوزلەشتۇرمه جۈمله ئەسلىدىكى ئىنتۇناتسىيە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىغاچقا، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ.

كوچۇرمه جۈمله تـوۋەندىكى سىنتاكسىسلىق ئـۇسۇللار ئارقىلىق نوزلەشتۈرمه جۈملىنگه ئايـلاندۇرۇلمدۇ:

ا) كـوچۇرمه جۈملىنـىڭ خەۋىرىنى ئىسىملاشقان سۈپەتداشـلار شەكلىگه ئوزگەرتىپ، ئۇنىڭغا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنى ئۇلاش ئارقـىلىق:

ستالىن: "ئـۇستۇرۇلما پـەقـەت ئىقتىساتـىنىڭ ۋاستىچـىلىگى، بازىسىنىڭ ۋاستىچىلىگى ئارقىلىقلا ئىشلەپچىقىرىـش بىلەن پەقەت ۋاستىلىك هالدا ئالاقىدار بولۇپ تـۇرىدۇ" دىگەن ئىدى.

ستالىن ئـۇستۇرۇلما پەقەت ئىقتىساتىنىڭ ۋاستىچىلىگى، بازىسـ نىڭ ۋاستىچىلىگى ئارقىلىقلا ئـىشلەپچىقىرىـش بىـلەن پـەقـەت ۋاستىلىك هالدا ئالاقىدار بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتقان ئىدى.

2) كوچۇرمه جۈملىنىڭ خەۋىرىنى هەركەت نامىغا ئوزگەرتـىپ، ئۇنىڭغا شەخس ۋە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇش ئارقىلىق:

ئۇ ئوز سوزىدە: "ئاكتىپ ئاممىلارنى تولـۇق ئىشقا سالايلـى" دەپ كورسەتتـى.

ئۇ ئوز سوزىدە ئاكتىپ ئاممىلارنـىڭ تولۇق ئىشقا سېلىنىشىنى تەلەپ قىلـدى.

3) كـوچۇرمه جۈملىنىڭ خەۋىرىنى شـەخس بىلەن تـۇرلەنگەن سۈپەتـداشـلارغا ئايلانـدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئـۇچۇن بـاغلىغۇچـىسىنى قوشۇش ئارقـىلىق:

ئالىم ئاكا: "ئوغلۇم 7 ياشقا كىرىپ قالدى" دەپ ئـۇنى مەكـ تەپكه بەرگەن ئىدى.

ئالىم ئاكا ئوغلى 7 ياشقا كىرىپ قالغانلىغى ئۇچۇن مـەكتـەپـ كه بەرگەن ئىدى.

4) ئاپتور سوزىنىڭ تەركىۋىگه قارىغاندا دىگەن سوزنى ياكى چه قوشۇمچىسىنى قوشۇش هەمده كوچۇرمه جۈملىنىڭ خەۋىرىنى مەجهۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداشقا ئوزگەرتىش ئارقىلىق:

گېزىت مۇنداق يازىدۇ: "بۇ يىل دىخانچىلىقتىن مـول هـوسۇل ئېلىندى." گېزىتنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، بۇ يىل دىخانچىلىقـتىن

مول هوسۇل ئېلىنغان ياكى گېزىتنىڭ يېزىشچە، بۇ يىل دېخان
چىقتىن مول هوسۇل ئېلىنغان.

يۇقۇرقى مىساللاردىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، كۆچۈرمە جۈمە
لە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلغاندا، كۆچۈرمە جۈملىلەرنىڭ
تەركىۋىدىكى بولەكلەردە ئۆزگىرىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى
ئاپتونوم سۆزنىڭ تەركىۋىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ، لېكىن
مەزمۇندا ئۆزگىرىش بولمايدۇ.

يىگىرمە بەشىنچى باپ تىنىش بەلگىلىرى

88 - § تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ رولى

پىكىرلىشىش ۋاستىسى بولغان تىل ئىككى خىل شەكىلگە ئىگە، بۇنىڭ بىرى، جانلىق تىل، يەنە بىرى، يېزىق تىلى. تىلنىڭ بۇ ئىككى خىل شەكلىنىڭ رولى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن فوللىنىلىش شارائىتى ۋە دائىرىسى ئوخشايدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ.

جانلىق تىلدا جۈملىدىكى سوزلەر شۇ سوزلەرنىڭ ئايرىم ئېيتىلىشىغا قارىغاندا بىرمۇنچە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان بولىدۇ، يەنى جانلىق تىلدا جۈملىدىكى سوزلەر ئۇرغۇ، ئىنتۇناتسىيە، پائۇزا ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئوزگىرىشلەر ئارقىلىق ئوي - پىكىر چۈشىنىشلىك، تەسىرلىك ئىپادىلىنىدۇ. جانلىق تىلدا ئۇرغۇسىز، ئىنتۇناتسىيىسىز ۋە پائۇزىسىز سوزلەنگەن سوز ۋە جۈملىلەر چۈشىنىشكە قىيىن، زېرىكەرلىك بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

ھازىر يېزىق تىلىنىڭ جانلىق تىلغا قارىغاندا سالماقلىقراق رول ئويناۋاتقانلىقى ۋە كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلىش شارائىتىغا ئىگە ئىكەنلىگى تېخىمۇ روشەن كۆرۈلمەكتە. يېزىق تىلىنىڭ بۇنداق رولى گىراممانتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە ئاساسلانغان تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرى ئوي - پىكىرنى تۇغرا، ئىنىق، چۈشىنىشلىك ئىپادىلەشتە، جۈملە ۋە جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى ھەمدە ئۇلارنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھە-

ەدەبلىكلىرىنى كورسىتىشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تىنىش بەلگىلىرى ئوي - پىكىرنى قىسىم، بولەكلەرگە ئاجرىتىش ۋە ئۇنىڭ مەنە، تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئوزئارا مۇناسىۋىتى ھەم پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئىمكانىيىتىنى تۇغدۇرىدۇ. شۇڭا، يېزىقى مەلۇم دەرىجىدە قېلىپلاشقان مىللەت ئوزىنىڭ يېزىق تىلىدا تىنىش بەلگىلىرىنى قوللىنىشنىڭ بەلگىلىك قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە ئەمەل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر - يېزىق تىلىدا يېتىنقى دەۋرگىچە تىنىش بەلگىلىرى، ئاساسەن قوللىنىلمىغان. پەقەت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قېلىپلىشىشقا ئەگىشىپ، يېتىنقى دەۋردىن بۇيان، بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن كېيىن، گىراممانتىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەر ئاساسىدىكى بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان تىنىش بەلگىلىرى قوللىنىلىشقا باشلىدى. لېكىن ھازىر تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىش جەھەتتە بىر قىسىم مەسىلەر ساقلانماقتا. بۇ، تىل تەتقىقاتىدىكى مۇھىم مەسىلەردىن بىرى. نوۋەتتە ئۇيغۇر يېزىق تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىشلىتىلىش قائىدىلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش زورۇر.

89- § ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى

تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى شۇ مىللەتنىڭ تىلىدىكى جۇملە، جۇملىدىكى سوزلەرنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتى، مەزمۇنى، شۇنىڭدەك جانلىق تىلدىكى ئىنتونىاتسىيە، پائۇزا، ئۇرغۇ ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلەرنى ئاساس قىلىشى لازىم. مانا بۇ، تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەش ۋە قوللىنىشتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم ۋە تۇپ پىرىنسىپ.

هازىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان تىنىش بەلگە لىرى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. چېكىت (.)	8. يالاڭ پەش (' ')
2. سوئال (؟)	9. قوش تىرناق (« »)
3. ئۈندەش (!)	10. يالاڭ تىرناق (‹ ›)
4. پەش (،)	11. تىرناق ( )
5. چېكىتلىك پەش (؛)	12. سىزىقچە (-)
6. قوش چېكىت (:)	13. سىزىق (—)
7. قوش پەش (" ")	14. كوپ چېكىت (.....)

بۇلار رولىغا قاراپ ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ: بىرى، جۈملە ۋە جۈملە تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان تىنىش بەلگىلەر؛ يەنە بىرى، جۈملە ۋە جۈملە تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان تىنىش بەلگىلەر.

جۈملە ۋە جۈملە تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدىغان تىنىش بەلگىلەر:

1. چېكىت

ئادەتتىكى ۋە مۇرەككەپ شەكىلدىكى بايان جۈملىلەر ۋە رەقەملەر بىلەن ئىپادىلەنگەن دەرىجە سانلارنىڭ ئاخىرىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۇراخۇن دەريا بويىغا باردى. بۇ يەردە يۇرت ئىچىگە سۇ كېلىدىغان چوڭ ئوستەڭنىڭ سېمونت - بېتون تۇمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ئاپپاق بىناسى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

(قەيىۇم تۇردى)

2. سوئال

ئاددی ۋە مۇرەككەپ، شەكىلدىكى سوئال جۇملىلەرنىڭ ئاخىرغا سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تىلنى نىمە ئۈچۈن ئۆگىنىش كېرەك ۋە ئۆگەنگەندىمۇ ناھايىتى زور ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىش كېرەك؟

ئەگەر سوراق مۇرەككەپ جۇملىنىڭ تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددى جۇملىنى ئالاھىدە تەكىتلەش تۇغرا كەلسە، مۇنداق جۇملىلەرنىڭ ھەر بىرىدىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى ھەرىكەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى نىمىلەردىن ئىبارەت؟ ئۇلارنىڭ قانۇنىيەتلىرى قانداق؟ بۇ ھەرىكەتكە قانداق يېتەكچىلىك قىلىش كېرەك؟ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىي مەسىلىلەر.

(ماۋ زېدۇڭ)

3. ئۇندەش

ھەرخىل شەكىلدىكى ئۇندەش جۇملىلەر ۋە كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلغان بۇيرۇق جۇملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي زەرەپشان، زەرەپشان، سېنى نىمىشقىمۇ ئالتۇن - زەر ئاقىدىغان دەريا دېيىشكەن! سەندە ئېقىۋاتقىنى قان - يىرىڭ، يۇرەكنىڭ زەرداپ سۇيى ئەمەسمۇ!؟ (قېيۇم تۇردى، «كۇرەشچان يىللار»)

ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇيۇك ئىستېداتلىغى ياشىسۇن!

بەزى جۇملىلەر بىرلا ۋاقىتتا ھەم سوراق، ھەم ئۇندەش مەزمۇنىدا بولىدۇ. مۇنداق جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا سوئال بەلگىسى بىلەن ئۇندىش بەلگىسى قاتار (قايسى جەھەت كۆچلۈك بولسا، شۇ بەلگە ئالدىغا) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

— مېنىڭ ئېتىممۇ توختى، ئايىمنىم يەرگە تەككەندىن تارتىپ ساڭا ھەقسىز ئىشلەۋاتىمەن، زادى قايسىمىز قەرزدار؟! — دەپ بايقا تىكىلمىتۇ. (قېيىۇم تۇردى: «كۆرەشچان يىللار»)

4. قوش تىرناق ۋە يالاڭ تىرناق

جۇملە ئىچىدە كەلگەن كىتاپ، گېزىت، ژورنال ۋە ئەسەرلەر-نىڭ ناملىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

پارتىيىنىڭ سەممى غەمخورلۇغىدا «شىنجاڭ ئوسمۇرلىرى» گېزىتى ھەر مىللەت ئوسمۇرلىرى بىلەن قايتا يۈز كۆرۈشتى.

قېيىۇم تۇردىنىڭ «كۆرەشچان يىللار» رومانى نەشردىن چىقتى.

قوش تىرناق ئىچىدە كەلگەن كىتاپ، گېزىت، ژورنال ۋە ئەسەر-لەرنىڭ ناملىرى يالاڭ تىرناقنىڭ ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز يولداش ماۋ زېدوڭنىڭ «يېزىلارنى تەكشۈرۈش» كە كىر-يىش سوز ۋە ئاخىرقى سوز» دىگەن ئەسىرنى قايتا ئو-گەندۇق.

5. قوش پەش ۋە يالاڭ پەش

ئاپتور سوزىنىڭ ئىچىدە كەلگەن كوچۇرمە جۇملە ۋە كوچۇر-مە سوزلەر قوش پەش ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

يولداش ستالىن: "تىل تەپەككۇر بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ، ئۇ، ئادەمنىڭ تەپەككۇر قىلىش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىلىرىنى، بىلىش پائالىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى سوزلەر ۋە سوز-لەردىن تۇزۇلگەن جۇملىلەر بىلەن خاتىرلەيدۇ ۋە مۇقىملاشتۇرۇپ باردۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەت جەمىيىتىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى توغۇلىدۇ." دىگەن ئىدى.

كوچۇرمە جۇملىنىڭ ئىچىدە كەلگەن كوچۇرمە جۇملە ۋە كو-چۇرمە سوزلەر يالاڭ پەش ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

يولداش ستالىن تىل بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتىنى سوز-لەپ كېلىپ: "تىل ماتېرىيالدىن خالى بولغان، تىلنىڭ 'تېنى ماددىسى' دىن خالى بولغان ياپ-يالىڭاچ پىكىرلەر مەۋجۇت ئەمەس. 'تىل — پىكىرنىڭ بىۋاستە رىيالىلىقى' پىكىرنىڭ چىنلىقى تىلدا ئىپادىلىنىدۇ." دىگەن ئىدى.

6. سىزىق

سىزىق بەلگىسى مەزمۇن جەھەتتىن تەڭ دەرىجىدىكى ئىزاھلانغۇچى بىلەن ئىزاھلىنىۋاتقان ئوتتۇرىسىغا باكى مەزمۇن جەھەتتىن تەڭ دەرىجىدىكى ئىككە قىسىمنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويىلىدۇ. مەسىلەن:

تىلنىڭ ئىرادىلىك قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى — تىلنىڭ ئاساسى ۋە تىل خۇسۇسىيىتىنىڭ ماھىيىتى.

ئىنسان تاشقى ئالەمگە باغلىنىش — تاشقى ئالەم ئىنسانىنىڭ پۈتۈن پائالىيىتىنى بەلگىلەيدۇ.

ئىشچىلارغا، كادىرلارغا، ئوقۇغۇچىلارغا — بارلىق كىشىلەرگە يېڭى دەۋرىدىكى باش ۋەزىپىنى ئوبدان چۈشەندۈرۈش لازىم.

7. كوپ چېكىت

كوپ چېكىت ئاپتور پىكرىنىڭ تولۇق ئىپادىلەنمىگەنلىكىنى، بەزى پىكىرلەر (سوز، جۈملىلەر) نىڭ قالدۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بەلگە بولۇپ، تۆۋەندىكى ئۇرۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

ا) ئاپتور سوزىنىڭ قالدۇرۇلغان قىسمىنى ۋە ئەقىل كەلتۈرۈلگەن ئۇزۇندىنىڭ قالدۇرۇلغان قىسمىنى كۆرسەتىش ئۈچۈن كوپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

يولداش ستالىن تىلنىڭ رولىنى سوزلەپ كېلىپ: "تىل شۇنداق ۋاستە ۋە قورالكى، كىشىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئوزئارا

پىكىر ئالماشتۇرىدۇ، ئالاقە قىلىشىدۇ، بىر بىرىنى چۈشىنىشىدۇ.
دىگەن ئىدى.

2) سوزلىگۈچىنىڭ سوزىدىكى تەكرارلىنىش، تەختىلىش ۋە دۇدۇقلاشنى كورسىتىش ئۈچۈن كوپ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مەكتەپكە ھالدا قولىدىكى قەلەمنى ئەپسىز تۇتۇپ تۇرۇپ:

— مەن ..... مەن ..... يېزىشنى بىلمەيمەن، — دىدى. (لۇشۈن)

3) دىالوگلاردا جاۋابسىز قالدۇرۇلغان ئوروۇنلار كوپ چېكىت بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دۇشمەن ئەسكەرلىرى بالىنى سوراق قىلىشقا باشلىدى:

— ئىتىڭ نىمە؟

— .....

— سەن بۇ يەرگە نىمە ئۈچۈن كەلدىڭ؟

— .....

جۈملە ۋە جۈملە تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى كورسىتىدىغان تىنىش بەلگىلەر

8. پەش

پەش — كوپ قوللىنىلىدىغان تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى، ئۇ تۇۋەندىكى ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

1) مۇرەككەپ جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملەرنى بىرىدىن ئايرىپ كورسىتىش ئۈچۈن پەش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

يېرىم كېچە، ھەممە ياق جىمجىت، يانار ئەنە بىر ئويدە چىراق، بىر جەڭچى پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن كىتاپ ئوقۇپ ئولتۇرار شۇ چاغ. (ئىمىت جاپپار)

2) جۈملىدىكى تەڭداش بولەكلەرنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

قاۋۇلاخۇن ئىگىز بوي، چوڭ كوز، قاپقارا بۇرۇتلىرى ئوزىگە

ياراشقان خۇشخۇي ئادەم ئىدى.

3) جۈملە بىلەن گىراممماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر جۈملىدىن پەش ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، نىمە دېگەن ئوماق بالىلار بۇ!

بۇ مەسىلە، دەرۋەقە، ئەمدىلىكتە كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولۇپ قالدى.

4) جۈملىدە نېگە بولۇپ كەلگەن ئۇ، بۇ ئالماشلىرىنىڭ ئوزدىن كېيىنكى سوزلەرگە ئېنىقلىمۇچى بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلاردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ، مەسىلىگە ئەتراپلىق قارىغانلىقىڭنى ئەتىجىسى.

9. چېكىتلىك پەش

مۇرەككەپ جۈملىلەر تەركىۋىدىكى مەزمۇن جەھەتتىن يېقىن چوڭ قىسىملارنى ئايرىپ كورسىتىش ئۈچۈن، چېكىتلىك پەش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

دەريا بولسا كوز يەتمەيدىغان كەڭلىككە يېيىلىپ، گاھ تۇرۇلۇپ ئورکەشلەپ، گاھ ئورکەش دوڭلىرى ئەتراپقا قاراپ قىرغاق چېقىپ، دولقۇنلىنىپ ئاقماقتا؛ دەريانىڭ يۈزى خۇددى چوڭ - چوڭ نەپەس ئېلىۋاتقان ئادەمنىڭ كوكرىگىدەك بىر كوتىرىلىپ، بىر پەسلەيتتى. (قېيىۇم تۇردى: «كۇرەشچان يىللار»)

10. قوش چېكىت

قوش چېكىت ئالدىنقى ئوي - پىكىر بىلەن كېيىنكى ئوي - پىكىرنىڭ مۇناسىۋىتىنى كورسىتىدىغان بەلگە بولۇپ، تۇرۇشىدىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

1) ئومۇملاشتۇرغۇچى سوز ۋە ئومۇملاشتۇرغۇچى جۈملىلەردىن

كېيىن قوش چېكىت قويۇلمدۇ. مەسىلەن:
دائىلىق زىرائەتلەر: بۇغداي، قوناق، شال ۋە باشقىلار ناھايىتى ئوخشىدى.
زىددىيەت ئىككى خىل بولىدۇ: خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت، دوس - دۇشمەن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت.
2) كوچۇرمە جۇملىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلمدۇ. مەسىلەن:
تەمتىرەپ - گاڭگىراپ قالغان دېخان:
— غوجام، مېنى بۇ پالاكەتتىن قۇتقۇزسىلا، ئاتىسىمۇ، ئويۇاق ئىمۇ ئۇتتۇم، — دەپ ئىختىيارسىز تىزلىنىدۇ. (قېيۇم ئوردى: «كۇرەشچان يىللار»)

11. تىرناق

1) ئىزاھات ئورنىدا كەلگەن سۆز ۋە جۇملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:
ئەدەبىيات - سەنئەت، شەك - شۇبھە، ئوپۇل - توپۇل.

2) هه، ده يۇكلىمىلىرنىڭ ئالدىغا سىزنەچچە قويۇپ يېزىلىدۇ.
مەسىلەن:
جانسۋارلار تولۇمدەك سەمرىپتۇ - دە.
پاھ، بۇ نىمە دېگەن كوركەم، خۇش پۇراق گۈل هه - !
3) سوزلەرنى قۇردىن قۇرغا بولۇپ كوچۇرۇشتە سىزنەچچە قوللىنىلىدۇ.

现代维吾尔语

编著者：那斯肉拉

编　辑：阿布勒米提斯地克

马木提沙比提

（维吾尔语）

新疆人民出版社出版

新疆新华书店发行

新疆新华印刷二厂印刷

850×1168毫米32 开本11 1/8 印张

1980年10月第一版 1981年2月第一次印刷

印数：1—8.200册

统一书号：M7098.39 定价：0.60元